

Toerisme

Themarapport

Onderdeel van het project:
Our Common Future 2.0
2010-2011

Thematrekkers:
Johan Kasper

Deelnemers:
Miranda Bens; Stefanie Boomsma; Elena Cavagnaro; Moniek van Daal; Sander Elzerman; Gijs van Hesteren; Kirsten Jansen; Wilma Lankhorst; Leon van Rijckevorsel; Remco Timmermans; Bertus van der Tuuk

© 2011 Stichting Our Common Future, Doetinchem

Dit themarapport is onderdeel van het crowdsourcing project Our Common Future 2.0 (OCF 2.0), uitgevoerd door 400 vrijwilligers. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Our Common Future.

De inhoud van dit themarapport is gebaseerd op vele en zeer diverse bronnen, bijeengebracht door vrijwilligers. De eindredactie van OCF 2.0 besteedt de uiterste zorg aan de betrouwbaarheid en de volledigheid van alle gepubliceerde informatie. Onjuistheden kunnen echter niet worden voorkomen. Hoewel bij het gereedmaken van dit themarapport de grootst mogelijke zorgvuldigheid wordt betracht, bestaat altijd de mogelijkheid dat bepaalde informatie na verloop van tijd verouderd of niet meer juist is. Wij zijn niet aansprakelijk voor de gevolgen van activiteiten die worden ondernomen op basis van dit themarapport.

Bepaalde verwijzingen in dit themarapport voeren naar informatiebronnen die door derden worden bijgehouden en waarover wij geen controle hebben. Wij dragen dus niet de verantwoordelijkheid voor de nauwkeurigheid of enig ander aspect van de informatie uit die bronnen. Het noemen van deze informatiebronnen is op geen enkele manier een aanbeveling voor de auteur of goedkeuring van de informatie.

De redactie heeft haar uiterste best gedaan om bronnen en rechthebbenden van beeldmateriaal dat wordt gebruikt te achterhalen en te vermelden. Wanneer desondanks beeldmateriaal wordt getoond waarvan u (mede)rechthebbende bent en voor het gebruik waarvan u niet als bron of rechthebbende wordt genoemd, ofwel voor het gebruik waarvoor u geen toestemming verleent, kunt u zich in verbinding stellen met de redactie via de website www.ourcommonfuture.nl. Het project OCF 2.0 heeft een informatief, non-commercieel karakter.

Het Project

Our Common Future 2.0 (OCF 2.0) is een innovatief crowdsourcing project rond duurzaamheid nu en in de toekomst. Met ruim vierhonderd mensen is in korte tijd een toekomstvisie ontwikkeld op negentien belangrijke maatschappelijke thema's:

- Afval;
- Bestuur;
- Duurzaamheid;
- Maatschappij;
- Natuur;
- Economie;
- Energie;
- Leiderschap;
- Leren;
- Mobiliteit;
- Productie;
- Sociale Media;
- Spiritualiteit;
- Toerisme;
- Voeding;
- Water;
- Werk;
- Wonen;
- Zorg.

Meerstemmig debat over duurzaamheid

Het doel van dit project was om met elkaar op een ongewone manier na te denken over de betekenis en ontwikkeling van 'duurzaamheid'. Al lang is die term niet meer het exclusieve domein van milieukundigen en ecologen. Het begrip duurzaamheid wordt voor steeds meer onderwerpen gebruikt. Dat is soms lastig want daarmee vervaagt de betekenis. Tegelijkertijd is die verbreding ook positief, want het geeft aan dat het debat over duurzaamheid zich steeds verder ontwikkelt.

Het project Our Common Future 2.0 presenteert dan ook niet dé definitie van duurzaamheid, maar toont juist meerdere invalshoeken van en opvattingen over duurzaamheid naast elkaar. Deze meerstemmigheid of polyfonie is een realistische afspiegeling van het maatschappelijke debat over duurzaamheid. Op de website van het project (www.ourcommonfuture.nl) staan over alle thema's deelrapporten en uitgebreide samenvattingen voor wie verdieping zoekt.

Het resultaat is ook terug te lezen in het boek Duurzaam Denken Doen. Het boek is geschreven voor een breed publiek, voor mensen zoals jij en ik in Nederland, en niet speciaal voor wetenschappers, beleidsmakers of managers. De intentie is om een goed toegankelijk en prettig leesbaar boek aan te reiken.

Net als in de werkelijkheid verloopt het debat soms analytisch en soms een tikje rommelig, soms met een vleugje humor of met kritiek, soms met onderbouwde bijdragen en af en toe met losse opmerkingen. Het is aan de lezer om door de tekst heen als het ware in debat te gaan met de honderden mensen die hebben meegedacht.

Voorwoord

Voor u ligt het resultaat van een crowdsourcing project op het gebied van toerisme. Een moderne vorm van kennis- en productontwikkeling, rond een modern thema: duurzame ontwikkeling van toerisme. De term duurzame ontwikkeling werd voor het eerst gebruikt in het Brundtland rapport van de Verenigde Naties in 1987. Dit rapport, getiteld 'Our Common Future', keek 25 jaar vooruit en tekende een afschrikwekkend beeld van de staat van de planeet in 2012. Het stelde een groot aantal veranderingen voor die de wereld moesten wegsturen van een doemscenario. Een duurzame ontwikkeling van een nieuwe toekomst. Gericht op het tot in lengte van dagen kunnen voeden en onderhouden van een snel groeiende wereldbevolking, rekening houdend met de capaciteit en de kwetsbaarheid van de planeet.

Het is nu bijna 2012. Pas sinds enkele jaren is de term duurzame ontwikkeling bekend geraakt bij de massa. Bekend, niet grootschalig toegepast. De waarschuwingen en voorspellingen uit het Brundtland rapport zijn actueler dan ooit. Het opraken van natuurlijke hulpbronnen, het opwarmen van de aarde en de steeds grotere druk op de voedselcapaciteit van de aarde komen steeds hoger op ieders agenda. Het is echter lang niet voldoende.

Het project Our Common Future 2.0 kijkt nu wederom 25 jaar vooruit. De term duurzame ontwikkeling is de leidraad. Het kijkt naar het Nederland van 2035 vanuit de optiek dat een duurzame toekomst mogelijk is. Het project is gestart in een tijd dat lange termijn denken nauwelijks meer lijkt te bestaan. Aan de ene kant is de economie in toenemende mate gericht op het behalen van korte tot zeer korte termijn resultaten. Een ontwikkeling die inmiddels ook in het politieke landschap lijkt door te dringen. Aan de andere kant zorgen elkaar zeer snel opvolgende technologische doorbraken voor het steeds abstracter worden van die lange termijn. Veel van wat enkele jaren geleden nog verre toekomst leek is inmiddels werkelijkheid. Alles lijkt technisch mogelijk...

Het OCF 2.0 project probeert deze impasse te doorbreken. Het is een nieuwe poging om de maatschappij een spiegel voor te houden en te wijzen op bedreigingen, maar ook op de grote kansen die er liggen om een duurzame maatschappij te ontwikkelen.

In negentien deelonderwerpen zijn specialisten uit het hele land een maand of vier aan de slag geweest om dit duurzame toekomstbeeld te schetsen en een stappenplan te ontwikkelen om er ook daadwerkelijk te komen. Onderstaand stuk beschrijft één van deze deelonderwerpen. Het is geschreven door dertien specialisten op het gebied van toerisme. Het beschrijft de huidige ontwikkelingen in het toerisme, de bedreigingen, maar vooral de kansen die de Nederlandse toeristische sector heeft om in 2035 te komen tot 100% duurzaam toerisme vanuit en naar Nederland. Ik raad een ieder aan deze kansen goed te bestuderen en ter harte te nemen. Het lot van de toekomst ligt in onze eigen handen.

De auteurs, Nijmegen, 1 januari 2011

Inhoudsopgave

English summary	1
Management Summary	2
2 Inleiding	3
3 Demografie en toerisme	5
3.1 Inleiding	5
3.2 Visie op het subthema	5
3.3 Huidige ontwikkelingen	5
3.5 Wensbeeld 2035	12
3.6 Tijdlijn en conclusies	13
4 Economie en toerisme	14
4.1 Inleiding	14
4.2 Visie op subthema Toerisme en Economie	14
4.3 Probleemstelling	14
4.4 Schets huidige situatie	15
4.5 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?	17
4.6 Wensbeeld 2035	22
5 Sociaal-culturele aspecten van toerisme	28
5.1 Huidige situatie	28
5.2 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?	31
5.3 Wensscenario 2035	33
5.4 Tijdlijn voor oplossingen	35
6 Technologie en toerisme	36
6.1 Inleiding	36
6.2 Visie op het subthema	36
6.3 Probleemstelling en schets van de huidige situatie	37
6.4 Toekomstscenario 2035	38
6.5 Wensbeeld 2035	44
6.6 Tijdlijn 2010-2035	47
7 Ecologie en toerisme	50
7.1 Inleiding	50
7.2 Probleemstelling	52
7.3 Huidige situatie	53
7.4 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?	56
7.5 Wensbeeld 2035	57
7.6 Tijdpad met oplossingen	60
8 Politiek en toerisme	64
8.1 Inleiding	64
8.2 Visie op het subthema en uitgangspunten	65
8.3 De huidige situatie en trends	67
8.4 Toekomstscenario 2035, politieke kwesties als niets verandert	69
8.5 Wensscenario 2035	73
8.6 Aanbevelingen en tijdlijn voor oplossingen	75
9 Analyse van de subthema's	78
9.1 Algemeen	78
9.2 Toerisme in Nederland in 2035 – Algemeen	82
9.3 Uitgaand toerisme	85
9.4 Inkomend toerisme	88
9.5 Binnenlands toerisme	91
9.6 Tijdlijn naar de toekomst	93
10 Conclusie	94
11 Toerist in 2035	96
11.1 All Life Inclusive	96

11.2 Nederland – Duurzame Delta van Europa	99
11.3 Waalweelde verkenning met een jetpack	105
Literatuurlijst	110
Bijlage 1: Demografische ontwikkelingen	116
Bijlage 2: Uitspraken toeristisch managers over de toekomst	119

English summary

An ambitious vision for a sustainable tourism industry was formulated for 2035. In this vision, both gentle changes and paradigmatic revolutions – as yet unpredictable though unavoidably necessary – play an important role.

Far-reaching developments in any number of areas are needed to counteract the consequences of our current behaviour. What to expect? Technologically speaking, the most important developments will take place in the areas of energy, information and communication technology, robotics, nanotechnology en biotechnology. In terms of the size of the Dutch population, the forecast until 2035 ranges from a slight increase to an actual decrease. A shift will occur in tourism target groups, whereby ethnic groups of non white Dutch origin will become an increasingly important target and more individual concepts, tailored towards different age groups and varying interests will be developed. Tourism will gain in importance as a driver of the economy. The larger scale of the industry will simplify the process of making it more sustainable. From an environment perspective, the carbon footprint of the tourism industry is expected to increase. Also, leisure activities and tourism will be ever more important to individuals as means of distinguishing themselves from others.

To realize the ideal future we envisage, energy usage needs to be reduced through efficiency measures, energy from renewable sources must become the norm and surplus carbon dioxide must be stored. In addition, we need to foster a more social, collective-minded generation that respects people and planet. Dutch politics should become more daring and innovative to supplement the more dominant role of self-regulation within the tourism branch. The expected labour shortage may be relieved in part by automation and virtualization. First and foremost, however, the industry should do its utmost to remain attractive, by offering inbound tourism a strong cultural identity. Quality rather than price should become the main determinant of market positioning. Outbound tourism by car and aeroplane will not decrease, but must be organized such that far less carbon dioxide is emitted. Thus, the industry should opt for energy from renewable sources and for raw materials that are less harmful to the environment. None of the above can be achieved, however, without sustainability gaining a firm foothold in society nor without more binding, more ambitious agreements between governments at the national, European and global levels.

Management Summary

Samenvatting

Dit is een ambitieus, duurzaam toekomstbeeld voor 2035. Het gaat uit van geleidelijke trendmatige veranderingen én van nu nog onvoorspelbare, maar noodzakelijke paradigmatische omwentelingen. Het einddoel – 100% duurzaam toerisme in 2035 – is haalbaar, gelet op de exponentieel toenemende snelheid waarmee veranderingen zich lijken te voltrekken.

De nog steeds groeiende toeristische sector is gevoelig voor macro-invloeden op het gebied van technologie, demografie, economie, ecologie, sociaal-cultureel en politiek. Deze invloeden doen zich voor op zowel lokaal, regionaal als mondiaal niveau.

Op weg naar een grootschalige transitie kan de (Nederlandse) toeristische sector ten voorbeeld staan aan vele andere economische sectoren in binnen- en buitenland. De wisselwerking tussen regio, land, werelddeel en planeet zullen wij steeds weer in dit betoog verwerken.

In een slotbeschouwing geven wij aan welke stappen wij nodig achten om het ambitieniveau van een duurzame toeristische sector in 2035 te halen.

Abstract

This document describes an ambitious, sustainable vision of the future of Dutch tourism in 2035. This vision combines slow evolutionary changes with currently unpredictable, but necessary paradigm changes. The end goal of 100% sustainable tourism in 2035 is possible. Especially when considering the exponentially increasing speed at which change seems to be happening.

The ever growing tourism industry is sensitive to macro-level developments in the fields of technology, demography, economy, ecology, culture, society and politics. These developments simultaneously occur at local, regional and global level.

On its way towards large-scale transition, the Dutch tourism industry is an example for many other economic sectors, both national and international. The interdependency between regions, countries and continents plays an important role in the document.

The end of this document contains the steps that will be required for reaching the goal of a 100% sustainable tourism industry in 2035.

2 Inleiding

Een samenleving in 2035 waarin alle facetten van het leven op een duurzame wijze benut worden. Dat is het streven van het project Our Common Future 2.0. Aan de hand van 19 thema's is een visie beschreven waarin wij kunnen en willen investeren om te bouwen aan een duurzame toekomst. Toerisme is anno 2011 de grootste sector in de wereldeconomie. Ook binnen Nederland is het een economische sector van groot belang. De verwachting is dat deze bijdrage de komende jaren alleen maar zal toenemen. Het is daarom een belangrijk thema met een grote impact.

Binnen het thema toerisme is de ruime betekenis van het woord gebruikt. Toerisme omvat in dit licht gezien niet alleen vakantiegangers, maar ook recreanten. Het gaat om de invulling die men geeft aan vrije tijdsbesteding. Of iemand nu drie weken op trektocht gaat door de Himalaya, of een dagje naar de dierentuin gaat, of elk weekend naar de camping gaat; het maakt niet. Vaak worden de activiteiten op een andere plek dan waar men woont uitgevoerd, maar dat hoeft niet altijd het geval te zijn. Alle voorbeelden hebben met elkaar gemeen dat de persoon zich niet bezighoudt met werken. De combinatie van activiteiten, de reisbewegingen en het verblijf heeft een impact op de drie pijlers van duurzaamheid: People, Planet & Profit.

Onze visie is dat we moeten streven naar een vorm van toerisme waarin een gezonde balans wordt gevonden tussen deze drie P's. Alleen wanneer toerisme winstgevend blijft (Profit), geen negatieve invloed heeft op natuur en milieu (Planet) en de cultuur van mensen niet schaadt (People) kan de sector zich nu en in de toekomst handhaven.

Op welke wijze deze duurzame vorm van toerisme bereikt kan worden is in de komende hoofdstukken beschreven aan de hand van het DESTEP-model (Cornelissen, 2004):

Demografisch
Economisch
Sociaal-cultureel
Technologie
Ecologie
Politiek

Deze zes externe factoren hebben allen een eigen wisselwerking met de toerismesector. De scheiding tussen de verschillende factoren is echter niet absoluut. Juist binnen een fenomeen als toerisme is er overlap tussen de verscheidene factoren.

OCF-themaraapport Toerisme

In elk hoofdstuk wordt een factor en invloed daarvan op toerisme uitgelicht. Als uitgangspunt wordt de huidige situatie beschreven met de vraag waarom we binnen deze invloedssfeer nog niet een duurzame vorm van toerisme hebben bereikt. Het is ons inziens echter wel mogelijk om daartoe te komen. Aan de hand van een beschrijving van de duurzame toekomstvisie is een tijdpad met initiatieven uitgezet, die genomen kunnen worden om dit te bereiken.

3 Demografie en toerisme

3.1 Inleiding

Demografie, ofwel bevolkingsleer, is de wetenschap die de kwantitatieve aspecten van de bevolking bestudeert, uitgevoerd door een demograaf, die studie verricht naar de samenstelling van de bevolking naar bijvoorbeeld leeftijd, geslacht, nationaliteit, etniciteit en/of beroep. Een dergelijke studie raakt sociale wetenschappen als geografie, sociologie, antropologie en geschiedenis, maar ook exacte wetenschappen als statistiek en wiskunde.

Demografie omvat de studie van de omvang, de structuur en de spreiding van de bevolking, en hoe de bevolking in tijd verandert door geboorten, sterfgevallen, migratie en veroudering. De demografische analyse kan op de gehele maatschappij of op groepen betrekking hebben die door criteria worden bepaald als onderwijs, nationaliteit, godsdienst en het behoren tot een bepaalde etniciteit. (Wikipedia, 2010)

3.2 Visie op het subthema

In tegenstelling tot andere deelonderwerpen zijn demografische ontwikkelingen voor de komende 25 jaar relatief goed te voorspellen. In elk geval als het gaat om de ontwikkeling van bevolkingspiramides en leeftijdsopbouw van de (Nederlandse) bevolking, staan veel dingen vast. Dit geldt in mindere mate ook voor de bevolking in andere delen van de wereld.

Demografische ontwikkelingen hebben op zich maar een beperkte invloed op de ontwikkeling van toerisme over de komende 25 jaar. Ondanks dat de samenstelling van de wereldbevolking zal veranderen, worden toeristenstromen in veel grotere mate geleid door economische, sociaal culturele en politieke factoren.

Desalniettemin is het interessant om demografische veranderingen te analyseren. Het is zeker iets dat in combinatie met andere factoren de wereld van toerisme zal doen veranderen en waar ondernemers in de sector rekening mee moeten houden.

3.3 Huidige ontwikkelingen

3.3.1 Bevolkingsgroei

De Nederlandse bevolking groeit van de bijna 16,5 miljoen inwoners in 2008 naar maximaal 17 miljoen inwoners in 2035, volgens de laatste CBS-prognoses (van Duin & Garssen, 2011). De sterkste groei vindt plaats in de Randstad; daar waar de druk op de recreatievoorzieningen nu al het grootst is.

Bevolkingsgroei (NRIT 2010)

Nederland telde op 1 maart 2010 bijna 16,6 miljoen inwoners. In 1950 waren dat er nog een ruime 10 miljoen. Het laatste decennium is de bevolkingsgroei

geremd, met een dieptepunt in 2006 toen er nog maar 24.000 inwoners bij kwamen. Vorig jaar kreeg Nederland er weer 92.000 inwoners bij, de hoogste bevolkingsgroei sinds 2002. Een hogere immigratie en lagere emigratie lagen hieraan ten grondslag. Qua gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei (tussen 2000 en 2009) ligt Nederland in de middenmoot.

Vooraf in Oost-Europa is sprake van een negatief groeicijfer: Bulgarije, Letland, Litouwen, Roemenie, Estland, Hongarije en Polen. Daar staan verschillende landen tegenover waar de groei nog hoger dan gemiddeld is, zoals Ierland, Spanje, Luxemburg, Malta en Cyprus. In Duitsland is momenteel geen sprake meer van groei. Het inwonertal is daar sinds enkele jaren al gestabiliseerd op circa 82 miljoen.

Volgens de laatste bevolkingsprognose van het CBS (2009-2060) zal de Nederlandse bevolking de komende drie decennia blijven groeien en rond het jaar 2038 een maximale omvang van 17,5 miljoen bereiken. Daarna volgt een lichte krimp tot 17,3 miljoen in 2060. De verwachte omslag van groei naar krimp wordt veroorzaakt door een afname van de natuurlijke aanwas. Op middellange termijn zal de vrijetijdssector dan ook - nog sterker dan voorheen - rekening moeten houden met verzadiging van de markt. Van autonome groei door bevolkingsgroei zal dan geen sprake meer zijn. Daar staat tegenover dat de oudere generatie over meer vrije tijd beschikt.

Invloed groei wereldbevolking op inkomend toerisme (NBTC, 2008a)

De wereldbevolking blijft de komende decennia toenemen, zij het in steeds mindere mate. In 2007 telde de wereld bijna 6,7 miljard burgers. De Verenigde Naties verwachten dat er in 2020 7,6 miljard wereldburgers zijn. De groei komt vooral uit de minder ontwikkelde regio's Azië en Afrika. De Aziatische en Latijns-Amerikaanse bevolking zal de komende jaren een relatief groot aandeel 18- tot 65-jarigen kennen. Deze omvangrijke beroepsbevolking biedt veel kansen voor een sterke economische groei. In Europa en Noord-Amerika is sprake van slechts een geringe groei of zelfs stabilisatie van de bevolkingsomvang. Deze werelddelen bevinden zich, net als Japan, in de zogenoemde 'third age', wat staat voor een samenleving met relatief veel ouderen. Deze vergrijzing is het gevolg van de stijgende levensverwachting en de dalende geboortecijfers in deze gebieden.

3.3.2 Leeftijdsopbouw

Bijna een kwart van de Nederlandse bevolking is in 2040 ouder dan 65 jaar. Senioren zijn steeds langer gezond. Zij gaan meer reizen maken in het buitenland, zij hebben interesse in cultuur en kiezen voor comfort. Ook zal door de vergrijzing sprake zijn van meer spreiding van recreatieactiviteiten over de week en van vakanties over het jaar.

Ouderen vormen een steeds grotere en bovendien steeds onafhankelijker groep. Zij kiezen in 2035 voor comfort en rust, met op hun doelgroep toegesneden zorg. Door toenemende gezondheid en groeiende onafhankelijkheid van familie worden

steeds meer speciale ouderen-communities gebouwd. Deze communities, die vooral in Zuid Europa sterk groeien, zijn gebouwd rondom hoogstaande zorg- en recreatie faciliteiten en bieden het comfort dat deze groep zoekt.

Invloed vergrijzing op inkomend toerisme (NBTC, 2008a)

In 2020 zijn er wereldwijd 1,8 miljard vijftigplussers. Deze vitale, kapitaalkrachtige en iets hoger opgeleide ouderen worden een steeds belangrijker doelgroep voor de toeristische industrie. Zij beschikken immers over tijd en geld en zijn bereid om deze aan reizen te besteden. Dit heeft niet alleen consequenties voor het aantal reizigers, maar ook op de invulling van de reizen. Voor deze doelgroep zijn aspecten als gezondheid, comfort, gemak en veiligheid belangrijk, ook op vakantie. Voorwaarde voor een gunstige ontwikkeling is wel dat de huidige pensioengerechtigde leeftijd gehandhaafd blijft en dat men door de steeds hoger wordende kosten voor levensonderhoud niet gedwongen wordt langer door te werken.

Leeftijdsopbouw (NRIT 2010)

De leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking zal de komende halve eeuw sterk veranderen. Het aantal ouderen en hoogbejaarden zal sterk oplopen, terwijl het aantal 20- tot 65-jarigen - of we I de potentiële beroepsbevolking - afneemt. Het aantal inwoners van 65 jaar of ouder neemt volgens de prognose sterk toe vanaf 2011, wanneer de grote geboortegeneraties van de naoorlogse babyboom de leeftijd van 65 jaar gaan bereiken. Het aantal 65-plussers groeit naar verwachting van 2,5 miljoen in 2009 naar 4,5 miljoen rond 2040, om daarna licht te krimpen tot 4,2 miljoen in 2060. Het aantal 80-plussers stijgt naar verwachting van 0,6 miljoen in 2009 tot een maximum van 1,7 miljoen vlak na 2050. Rond 2060 is deze groep volgens de prognose weer iets gekrompen, tot 1,6 miljoen.

De potentiële beroepsbevolking (de 20- tot 65-jarigen) krimpt volgens de prognose van 10,1 miljoen in 2009 naar 9,2 miljoen rond 2040. Daarna wordt een groei verwacht tot ongeveer 9,4 miljoen in 2060. Het aantal 0- tot 20-jarigen blijft naar verwachting redelijk stabiel. Volgens de prognose krimpt deze groep van 3,9 miljoen in 2009 naar een kleine 3,7 miljoen in 2025, om daarna tot 2060 ongeveer op dat niveau te blijven.

Het aantal 65-plussers als percentage van de potentiële beroepsbevolking, zal in de prognoseperiode oplopen van een kwart in 2009 naar bijna de helft (49%) rond 2040. Op elke 100 20- tot 65-jarigen zijn er dan dus 49 65-plussers. Na 2040 zal de grijze druk afnemen tot 44 procent in 2060. De relatieve druk van de 0- tot 20-jarigen op de potentiële beroepsbevolking, ofwel de groene druk, blijft naar verwachting in de buurt van het huidige niveau (39%). In Nederland stijgt de grijze druk in 2040 tot een hoger niveau dan het Europese gemiddelde (dat ligt rond de 45%). De verschillen in grijze druk tussen de landen zijn zeer groot en lopen van 30 procent in Cyprus en Ierland, de jongste landen, tot 54 procent in Italië en Duitsland, de oudste landen.

Binnen Nederland zijn er ook verschillen waar te nemen tussen de verschillende regio's. De regio's aan de randen van Nederland (vooral noord en zuid) zullen in 2040 het hoogste aandeel ouderen hebben, net als nu het geval is. De provincies die nu het laagste aandeel ouderen hebben, vergrijzen volgens de prognose het sterkst, zodat in 2040 de verschillen tussen de provincies kleiner zullen zijn geworden. Flevoland, dat nu nog slechts 9 procent 65-plussers telt, zal in 2040 naar verwachting 24 procent ouderen hebben; evenveel als Utrecht en Zuid-Holland. Zeeland, Limburg en Drenthe zullen in 2040 het hoogste percentage ouderen hebben (28 procent). Ook in 2009 hebben deze provincies al de meeste 65-plussers onder hun inwoners.

3.3.3 Pensioen

Het pensioen blijkt voor velen stress met zich mee te brengen. De abrupte overgang van het dagelijkse werkritme naar het 'niets doen', is voor velen problematisch. Die omschakeling wordt als een grote schok ervaren. Plotseling is er heel veel vrije tijd die zinvol moet worden ingevuld. En dat brengt de nodige stress met zich mee. Hierin blijkt wel een verschil tussen hoger en lager opgeleiden te bestaan. Mensen die een fysiek zware baan hebben, ervaren het pensioen vaker als verlossing, een beloning voor het harde werken. Hoger opgeleiden zien daarentegen het pensioen vaker als een zwart gat. Om de overgang tussen werk en pensioen minder groot te laten zijn, zijn velen best bereid een 'stapje terug te doen' tijdens de laatste werkjaren. Belangrijkste voorwaarde: het behouden van waardering van collega's. 55-plussers voelen zich op het eind van hun carrière vaak alleen binnen het bedrijf. De laatste arbeidsjaren worden vaak niet als een 'happy end' ervaren. Toch lijkt er, met het oog op de verhoging van de AOW-leeftijd, wel animo te zijn om langer door te werken. Tevreden werknemers met een kantoorbaan willen er best een paar jaar aan vast plakken. (NRIT 2010)

3.3.4 Regionale krimp

Hoewel er op nationaal niveau nog geen sprake is van een krimpende bevolking, zijn er al verschillende regio's in Nederland die er mee te maken hebben. In 2002 was de provincie Limburg als eerste aan de beurt. Naast Limburg is een afname in populatie ook te merken in Groningen, Friesland en Zuid Holland. Vooral in de plattelandsgemeenten in Limburg, Noord-Brabant, Gelderland, Drenthe en Groningen wordt in de toekomst krimp verwacht. In de gebieden met de meeste krimp wordt verwacht dat het aantal inwoners over twintig jaar gedaald is met één tiende en over veertig jaar met 20% of zelfs 25% (Derks e.a., 2006 in: Stichting Recreatie, 2006a). In de Randstad en de steden in de vergangzone¹ neemt de bevolking nog toe en stijgt de woningvraag (Janssen e.a. 2006).

3.3.5 Hoger in de piramide van Maslow

Gemiddeld genomen schuift de wereldbevolking langzaam hogerop in de piramide van Maslow. Dit betekent een verschuiving van de aandacht van veel mensen van basisbehoeften naar meer zelfontplooiing en individualisering. Interessante gedachte: de piramide van Maslow heeft bovenop het hoogste

niveau een hogere spirituele laag, in de vorm van een omgekeerde piramide. Dit is het niveau waarop al sinds mensenheugenis monniken zich (lijken te) bewegen. Deze niveaus van spirituele ontwikkeling krijgen ook in onze maatschappij – en ook bij toeristen – steeds meer betekenis.

3.3.6 Tekort aan arbeidskracht

De toenemende vergrijzing zorgt voor een snel toenemende druk op de beschikbare arbeidskracht in de toeristische sector. Dit tekort treft vooral de westerse wereld, dus ook Nederland. Toerisme is grotendeels mensenwerk. Hospitality en service wordt verleend door mensen aan mensen, ook in de toekomst. Automatisering en virtualisatie kan het tekort aan menskracht wel verlichten, maar niet wegnemen. De sector zal haar uiterste best moeten doen om aantrekkelijk te blijven voor een steeds schaarsere werkende populatie.

3.3.7 Groei aantal allochtonen

Het aantal allochtonen neemt toe. Verwacht wordt dat in 2030 een kwart van de bevolking van allochtone herkomst is, nu is dat 19%. In de grote steden zal dit in 2010 voor meer dan de helft het geval zijn. Voor recreatie zijn de allochtonen dan ook een steeds belangrijkere doelgroep. De tweede generatie verschilt minder in het recreatiegedrag van de autochtone Nederlander dan de eerste generatie, maar er blijven wel verschillen. Parkbezoek is bijvoorbeeld erg populair onder allochtonen, bosbezoek juist niet. Allochtonen wandelen veel in de eigen woonomgeving, maar fietsen doen ze weinig. Hoe het toekomstig recreatiegedrag van allochtonen eruit zal zien, is lastig te voorspellen.

(NRIT 2010) Van de 16,6 miljoen inwoners in Nederland zijn er bijna 3,4 miljoen van allochtone afkomst. Er zijn op dit moment ongeveer evenveel eerste generatie allochtonen als tweede generatie allochtonen (beide circa 1,7 miljoen). Er zijn wat meer niet-westerse (1,9 miljoen) dan westerse allochtonen (1,5 miljoen). Het aantal niet-westerse allochtonen is bovendien de afgelopen 15 jaar sterker gegroeid (+59% ten opzichte van 1996) dan het aantal westerse allochtonen (+ 13%). De totale bevolking groeide in dezelfde periode met 'slechts' 7%.

Volgens het CBS maken westerse en niet-westerse allochtonen in 2050 ruim 28% uit van de bevolking in Nederland, waarbij het aandeel niet-westerse allochtonen sterker zal groeien dan het aandeel westerse allochtonen. Met de groei van het aantal allochtonen zal de samenstelling en diversiteit van de bevolking wijzigen. De relatief jonge allochtonen 'verjongen' de bevolking enigszins en zorgen ervoor dat het geboortecijfer minder snel daalt. De meeste niet-westerse allochtonen komen uit Turkije, Marokko, Suriname en Azië. Het CBS verwacht dat er in 2050 meer niet-westerse allochtonen uit Azië naar Nederland zullen komen en dat het aandeel uit Turkije en Marokko zal dalen naar 16%.

In de vrijetijdsbesteding en het -aanbod wordt het multiculturele karakter van Nederland steeds duidelijker. Het aanbod in de horeca, retail en bijvoorbeeld evenementen wordt steeds gevarieerder. Met name tweede generatie allochtonen

nemen steeds meer gebruiken van autochtonen over. Meer traditionele (eerste generatie) allochtonen brengen voorsnog enkele traditionele vormen van vrijetijdsbesteding terug, waarbij recreëren in de openlucht belangrijk is (barbecueën en picknicken in parken en natuurgebieden). Dit zijn overigens activiteiten die autochtone Nederlanders ook lijken te 'herontdekken'. Er is ook een verschil in vakantiebehoeften tussen de eerste- en tweedegeneratie allochtonen. De eerste generatie zal vaker het land van herkomst bezoeken voor vakanties dan de tweede generatie. Kortom, de vraag naar reizen naar het land van herkomst van de groep westerse en niet-westerse allochtonen hield aanvankelijk gelijke tred met de komst van de eerste generatie allochtonen. De tweede generatie allochtonen laat een afwijkende vakantiebehoefte zien. Zij zijn meer geneigd om hun vakantie in te vullen naar het westerse model. De sector doet er daarom goed aan deze allochtonen niet te benaderen op basis van hun afkomst, maar eerder op basis van hun interesses.

Met name mobiele telefonie is populair bij allochtonen. Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen telefoneren meer dan Nederlanders en zijn bovendien early adapters: ze zijn als eerste op de hoogte of in het bezit van de nieuwste snuffjes. Cuartas schat de dekking van mobiele telefonie onder allochtonen op 90 tot 95 procent. Niet-westerse allochtonen beschikken over iets meer internetvaardigheden dan autochtonen. Dit verschil wordt voor een groot deel verklaard doordat jongeren bij niet-westerse allochtonen zijn oververtegenwoordigd. Jongeren hebben gemiddeld een grotere internetvaardigheid dan ouderen. Ook zijn er verschillen in internetactiviteiten tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen. Zo gebruiken niet-westerse allochtonen internet vaker om de krant te lezen, naar de tv te kijken en naar de radio te luisteren dan autochtonen. Deze gebruiken op hun beurt internet weer meer om te bankieren of te shoppen. E-mailen, online reizen boeken en software downloaden zijn bij beide groepen even populair.

3.3.8 Veranderende gezinssamenstelling

(NBTC, 2008a) Behalve de groei van de beroepsbevolking in bepaalde werelddelen en de vergrijzing in enkele andere, doet zich nog een derde belangrijke trend voor. Door een groei van het aantal scheidingen in de meer welvarende landen in Europa en Noord- Amerika en een veranderde houding ten aanzien van trouwen en het hebben van kinderen, loopt het aantal gezinnen met kinderen de komende jaren geleidelijk terug. Het aandeel eenpersoonshuishoudens kent daarentegen een sterke groei en ook het aantal samengestelde gezinnen groeit licht. Dit betekent dat naast de standaard gezinsvakantie andere vakantievormen steeds meer in trek zullen komen. Denk hierbij aan (groeps)reizen voor alleenstaanden of driegeneratievakanties waarbij grootouders, ouders en kinderen de vakantie gezamenlijk doorbrengen.

Generaties (NRIT 2010)

Vanaf volgend jaar gaan de babyboomers de 65-jarige leeftijd bereiken. Deze generatie kenmerkt zich door een vrij autoritaire opvoeding, grote gezinnen, scheidingen kwamen nauwelijks voor en als kinderen waren zij gewenst. In hun

OCF-themaraapport Toerisme

vrijtijdsgedrag vinden zij comfort, authenticiteit en betrouwbaarheid belangrijk. Een goed verzorgd aanbod, beleving en waar voor je geld is van belang. Vakanties die bij deze generatie passen, zijn bijvoorbeeld cruises, wellness- en zorgvakanties, rondreizen en golfvakanties. De behoefte aan afwisseling (steeds weer een andere bestemming) blijft ook op zeer hoge leeftijd bestaan en ouderen gaan steeds verder weg. De vakanties staan vooral in het teken van ontspannen, uitrusten en het genieten van het natuurschoon van het vakantieland.

De generatie X is de generatie na de babyboomers (1960 - 1985), die vanaf nu de 50-jarige leeftijd gaat bereiken. Voor deze generatie geldt dat zij een lossere opvoeding hebben genoten, onderdeel uitmaakten van kleinere gezinnen, de eerste echtscheidingen deden zich voor en als kinderen waren zij niet altijd gewenst. In de vrije tijd zoekt deze generatie naar vernieuwende concepten en beleving. Generatie X beschikt over weinig vrije tijd, is gewend aan een bepaald niveau van luxe en doorgaans kritisch. Bij deze generatie passen stedentrips, kinderreizen, singlereizen en vakantiehuizen. Vijftigers hebben altijd zuinig geleefd, hebben daarom geld en willen na hun vijftigste graag van het leven genieten. In vergelijking met tien jaar geleden geeft de 50-plusser meer uit aan computers, medicijnen, voeding en mobiele telefoons. Ook aan vakanties wordt meer uitgegeven, al zou hij daar het liefst nog meer aan besteden. Andere dingen waaraan de 50-plusser eigenlijk meer zou willen uitgeven zijn kleding en theaterbezoek. Over het toekomstige budget voor basisbehoeften en de leuke dingen van het leven is hij optimistisch. Tijdens de vakanties zijn vooral het pakken van een terrasje, eten in een restaurant aan zee of fietsen in de natuur populair. De meeste vijftigplussers (40%) willen een onbezorgde (zon en zee) vakantie. Daarnaast is er een behoorlijk deel (28%) dat zich richt op het natuurschoon en kamperen, fietsen en wandelen. Verder ziet zo'n 17% een vakantie vooral als een sociale gebeurtenis waarbij het samenzijn belangrijker is dan de specifieke invulling van de vakantie. Voor ongeveer 14% gaat het vooral om het opdoen van nieuwe, bijzondere ervaringen. Een deel van het vakantieplezier is de voorpret, het proces van het uitzoeken van een bestemming. De moderne vijftigplusser haalt zijn informatie vooral van internet. Naarmate men ouder is, wordt de internetervaring met het boeken van vakanties weliswaar minder, maar bij de 'zeventigers' is deze nog steeds boven de 50%.

De huidige generatie (vanaf 1988) noemt men wel generatie Einstein. Dit is een generatie van overleg en afstemming, gekenmerkt door een diversiteit aan woonvormen, veel echtscheidingen en doorgaans waren dit de liefdesbaby's. Generatie Einstein is actief, houdt van avontuur en beleving. Reizen mogen low budget zijn, luxe is geen 'must', men is gevoelig voor hypes en trends en alles gebeurt digitaal. Hierbij passen feestvakanties, actieve reizen, backpacking/rondreizen en survival.

Door de generaties heen valt de laatste jaren op dat men de vrije tijd en de vakantie gebruikt om intensief contact met elkaar te hebben. Zo zijn de driegeneratievakanties in trek, hetgeen bijvoorbeeld tot uiting komt in een toenemend gebruik van zogenaamde reünie bungalows.

Huishoudens (NRIT 2010)

De komende jaren is de groei van het aantal huishoudens relatief sterker dan die van het aantal inwoners. Evenals de bevolkingsgroei laat ook de huishoudensgroei een langzaam afnemend verloop zien. Na 2025 zal de krimp van het aantal huishoudens een wijdverbreid fenomeen worden. Doordat er steeds meer alleenstaanden zijn, neemt de gemiddelde grootte van huishoudens voortdurend af. Een belangrijke oorzaak hiervoor is de vergrijzing.

Voor gezinnen waarbij de beide ouders werken, is de vakantieplanning vaak lastig. Financiering van de vakantie vormt meestal geen probleem. Dit in tegenstelling tot het eenoudergezin, waar de vakantie sneller kan worden geregeld, maar waar in veel gevallen het financiële gedeelte de bottleneck vormt. Ondanks de economische recessie geven Singles zonder kinderen graag wat extra geld uit aan hun vakantie als deze over wat meer luxe beschikt. Maar liefst 65% zegt meer te willen betalen als er een hoog comfortniveau wordt gegarandeerd.

3.5 Wensbeeld 2035

Het is voor demografische ontwikkelingen moeilijk om een wensbeeld te beschrijven. Veel veranderingen op demografisch gebied liggen vast en zullen zich hoe dan ook zoals hierboven beschreven ontwikkelen. De vraag of dit wenselijk is of niet is hiermee grotendeels irrelevant.

Dit geldt in mindere mate ook voor migratiestromen, arbeidsparticipatie en gezinssamenstelling, al zijn deze wel degelijk beïnvloedbaar door politieke en economische factoren.

In algemene termen kan worden gezegd dat het wenselijk is dat een toenemende vergrijzing niet betekent dat het welvaart- en welzijnsniveau zal dalen. De Nederlandse ouderen van de komende 25 jaar zijn een kapitaalkrachtige en relatief vitale groep, die een belangrijk deel van de toeristische consumptie voor haar deel neemt. In 2035 is deze groep groter, maar zeker ook vitaler en net zo kapitaalkrachtig als in 2010.

Ditzelfde geldt voor allochtonen. In het wensbeeld is integratie van buitenlanders in het multi-culturele Nederland minder een thema dan in 2010. Geholpen door technologische hulpmiddelen is de taalbarrière kleiner. Daarnaast zijn mensen beter gewend aan buitenlandse invloeden in Nederland, zoals eten en religies. Door toenemende Europese integratie zijn landsgrenzen minder van belang en is vrij verkeer van personen veel normaler dan in 2010. Europese regio's daarentegen zijn van groter belang, zeker als deze over landsgrenzen heen gaan en de bevolking in staat stelt om op meer natuurlijke wijze regio's af te bakenen. Voorbeelden hiervan zijn Ierland, Baskenland, de Lage Landen, het Waddengebied en nieuwe – veelal taalafhankelijke – regio's in Oost Europa.

Een laatste deelthema is dat van gezinssamenstelling. In 2035 is het gezin niet langer de per-default spil van de Nederlandse samenleving. Gezinnen zonder

kinderen, al dan niet alleenstaand, zullen de grote meerderheid zijn. Uit deze ontwikkeling ontstaan veel nieuwe toeristische niches. Het is één van de oorzaken van de verwachte versnippering van de toeristische markt in 2035. Alleenstaanden, ouderen, allochtonen, kleine en grotere gezinnen, maar ook 3-generaties en combinaties van al deze segmenten vormen nieuwe toeristische niches, waar ondernemers hun producten en diensten op moeten afstemmen.

3.6 Tijdlijn en conclusies

3.6.1 Ontwikkelingen tussen 0 en 5 jaar

- Laatste babyboomers gaan met pensioen
- Begin van langzame verhoging pensioenleeftijd in Europa
- Na initiële overschotten door financiële crisis in 2009 en 2010 zal snel een tekort aan arbeid voelbaar worden.
- Einde van Nederland als top-immigratieland (onder invloed van politiek). Europa als geheel blijft echter immigranten aantrekken.

3.6.2 Ontwikkelingen tussen 5 en 10 jaar

- Afronden Europese integratie met 'laatste' Europese landen (zoals IJsland, Turkije, Oekraïne, Wit-Rusland)
- Nieuwe toeristische niches aan de hand van andere gezinssamenstelling en toenemende vergrijzing worden zichtbaar
- Tekort aan arbeidskrachten in met name de zorg zorgt voor nieuwe immigratieprikkel in Europese Unie.
- Ouderen zoeken 'zorg en zon' aan de zuidelijke randen van Europa. Sterke groei van noord- en west-europese ouderen communities, met name in Spanje, Portugal, Italië, Griekenland en Turkije.
- Door de nieuwe ouderen communities zal VFR toerisme (visiting friends and relatives) binnen Europa verder groeien.
- Veel 'nieuwe' toeristen ontdekken Europa en Nederland. Sterke groei van bezoeken van Chinezen, Indiërs en Brazilianen. Andere grote inkomende toeristengroepen zijn al jaren stabiel (Amerikanen, Britten, Duitsers, Fransen).

3.6.3 Ontwikkelingen tussen 10 en 15 jaar

- Verdere integratie Europese Unie tot één wereldregio, waarbinnen deelregio's cultureel en demografisch belangrijker zijn dan landen.
- Door kleinere inkomensverschillen en grote spreiding van bevolkingsgroepen zal het VFR toerisme van en vooral naar Europa sterk toenemen.

3.6.4 Ontwikkelingen tussen 15 en 25 jaar

- Topzware bevolkingspiramide normaliseert zich door versterving en gestabiliseerde vergroening. Totale bevolking in Nederland zal ongeveer gelijk zijn aan die van 2010, maar het aandeel allochtonen is groter, zij het minder zichtbaar en problematisch dan in 2010.

4 Economie en toerisme

4.1 Inleiding

De uitgangspunten van de toerisme groep van Our Common Future 2.0 zijn:

- Toerisme blijft tussen 2010 en 2035 een groeimarkt
- Toerisme is in 2035 100% duurzaam

Deze twee vrij eenvoudige veronderstellingen vormen de basis van een positief toekomstscenario dat door de groep is gekozen. Dit stuk gaat over mogelijke maatschappelijke ontwikkelingen die dit scenario mogelijk maken. Wat is er op macro niveau gebeurd in de 25 jaar tussen 2010 en 2035 waardoor toerisme een duurzame groeimarkt is geworden?

4.2 Visie op subthema Toerisme en Economie

Toerisme wordt in toenemende mate een belangrijker deel van het nationaal inkomen van vele landen. Zelfs in westerse landen is er nog veel ruimte voor toerisme om te groeien, zeker als men zich meer richt op nieuwe toeristen uit landen buiten Europa: voor Chinese en Indiase toeristen is Europa nog steeds de schatkamer van 'oude cultuur', die in Europa nog veel meer kan worden benadrukt. De rol van Europa als het 'openluchtmuseum van de wereld' verdient serieuze aandacht.

Wanneer Nederland zich binnen dit thema ontwikkelt tot 'De Duurzame Delta van Europa', waarbij Nederland een voorbeeldfunctie gaat vervullen ten aanzien van de wijze waarop een dichtbevolkt land Duurzaamheid inzet als Unique Selling Point, kan dit een nieuwe impuls geven aan Nederland als 'tourist destination'. Hierdoor zal de bijdrage van toerisme aan de Nederlandse economie sterk toenemen en kan Nederland zich onderscheiden van andere West Europese landen.

Het is van het grootste belang dat nu de toeristische sector van Nederland als serieuze economische drager wordt gezien, om niet 'achter het net' te vissen.

Nederland verliest zo langzamerhand haar status als vooruitstrevend en 'vrij' land, waardoor het de hoogste tijd wordt om opnieuw de krachten te bundelen en Nederland een vernieuwd imago te geven!

4.3 Probleemstelling

Op welke wijze kan Nederland haar toeristische sector zodanig duurzaam ontwikkelen dat deze interessant blijft voor de toekomstige toerist en een meer substantieel deel gaat bijdragen aan de Nederlandse economie?

4.4 Schets huidige situatie

4.4.1 Het belang van toerisme voor de Nederlandse economie

Economische Gegevens over de situatie in 2009 (CBS, 2010)

- Uitgaven aan toerisme in Nederland: 33,2 miljard euro
 - waarvan door Nederlanders 26,7 miljard
 - waarvan door buitenlanders 6,4 miljard
- Toeristische toegevoegde waarde (omzet minus kosten): 16,2 miljard euro
 - (= 3,0% van het totale Bruto Binnenlands Product)
- Werkgelegenheid:
 - 375.000 banen (=4,3% van totale werkgelegenheid)
 - 237.000 fte's (= 3,7% van totale arbeidsvolume)

De economische recessie heeft grote impact gehad op het (internationale) toerisme. Het aantal internationale aankomsten is wereldwijd, maar ook in Nederland sterk gedaald. Tegenover deze daling van het inkomend toerisme staat een lichte groei van het binnenlands toerisme, maar die vormt geen substituuut voor de daling van het inkomend toerisme. Binnen de toeristische sector is sprake van aanzienlijke verschillen naar regio en accommodatie in de mate waarin de crisis doorwerkt. Zo liep in Nederland het aantal overnachtingen in hotels over 2009 terug, maar zagen andere logiesvormen juist een stijging van het aantal overnachtingen, onder andere omdat Nederlanders momenteel vaker kiezen voor een vakantie in eigen land. Tegelijkertijd staan de bestedingen onder druk. Deels komt dit doordat de consument voorzichtiger wordt met het doen van uitgaven, anderzijds drukt de gewijzigde mix van accommodaties en herkomstlanden de gemiddelde besteding per verblijf.

4.4.2 Studie naar relatie economie en toerisme

Met een aandeel van ruim 4% in de totale werkgelegenheid levert toerisme een substantiële bijdrage aan de Nederlandse economie. Ter vergelijking: het aantal werkzame personen in de toeristische sector is bijvoorbeeld groter dan in de land- en tuinbouw of de banksector en het verzekeringswezen.

Vergelijking werkgelegenheid toerisme met andere sectoren	
Sector	Werkzame personen
Bank- en verzekeringswezen	215.000
Landbouw, bosbouw en visserij	255.000
Toerisme	357.000
Bouwnijverheid	498.000
Industrie	938.000

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008

Toerisme is niet alleen van belang als economische sector, maar draagt ook op andere wijze bij aan de samenleving. Via de instandhouding van voorzieningen draagt toerisme bij aan een vitaal platteland. Omdat toerisme via allerlei

evenementen, festivals en dergelijke ook fungeert als belangrijke ontmoetingsplek voor mens en uit binnen- en buitenland, draagt de sector bovendien bij aan het vergroten van de sociale betrokkenheid.

De toeristische sector biedt (nu en op termijn) goede kansen voor specifieke groepen in de samenleving waaronder jongeren, allochtonen en laag opgeleiden. Juist voor deze groepen op de arbeidsmarkt zijn de gevolgen van de economische verslechtering op dit moment goed voelbaar en zijn de vooruitzichten op de langere termijn niet perse rooskleurig. Ter illustratie: begin dit jaar is de werkloosheid in Nederland volgens het CBS opgelopen tot 5,6% van de beroepsbevolking. Onder jongeren (15-24 jaar) is de werkloosheid met 12% ruimschoots het dubbele. Onder jongeren van niet-westerse herkomst is de werkloosheid nog hoger en bedroeg eind 2009 ruim 20%. Daarnaast wordt binnen het toerisme relatief veel in deeltijd gewerkt of op basis van flexibele contracten. Het aandeel voltijdwerkers is daarentegen relatief beperkt. De sector is hiermee vergelijkbaar met bijvoorbeeld de detailhandel of de zorg. Omdat veel toeristische banen een parttime karakter hebben of op basis van een flexibel contract kunnen worden uitgevoerd, biedt toerisme bovengemiddelde kansen voor het verhogen van de arbeidsparticipatie.

4.4.3 Politieke stabiliteit in de wereld als factor voor marktgroei

Een groeiende toeristenmarkt vereist gelijkblijvende of zelfs toegenomen politieke stabiliteit. Toeristenstromen reageren uiterst heftig op politieke instabiliteit. Bovendien kan het jaren duren voordat een instabiel land kan worden gezien als vakantiebestemming.

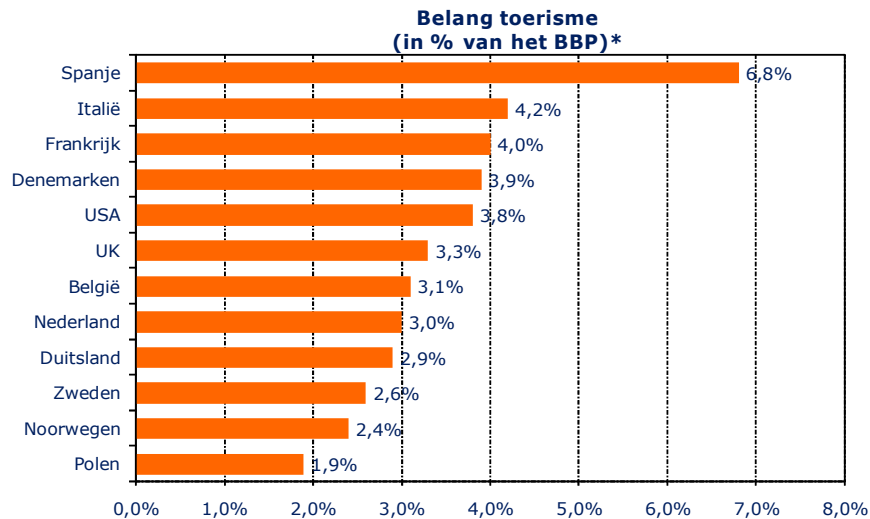
We verwachten een toenemende wereldwijde stabiliteit. Anno 2010 leeft via de media het beeld dat overal ter wereld conflicten en terrorisme hoogtij vieren. De werkelijkheid is echter dat de wereld nog nooit zo vreedzaam heeft geleefd als in 2010, zeker vergeleken met periodes meer dan 50 jaar geleden. De trend is volgens ons richting toenemende stabiliteit, wat een groeiende toeristenmarkt niet in de weg staat.

4.4.4 Groeiende aandacht voor evenementen

Een belangrijke trend in bestemmingskeuze is de toenemende interesse in tijdelijke evenementen. De periode 2000-2010 laat een sterke groei in (internationaal) bezoek aan festivals en evenementen zien. Vooral muziek speelt hier een grote rol, met steeds grootschaliger evenementen. Juist deze evenementen zijn eenvoudig te verduurzamen. Een goed voorbeeld hiervan is het zonnepaneel-initiatief op Lowlands 2011.

4.5 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?

4.5.1 Toerisme als aanjager van de economie

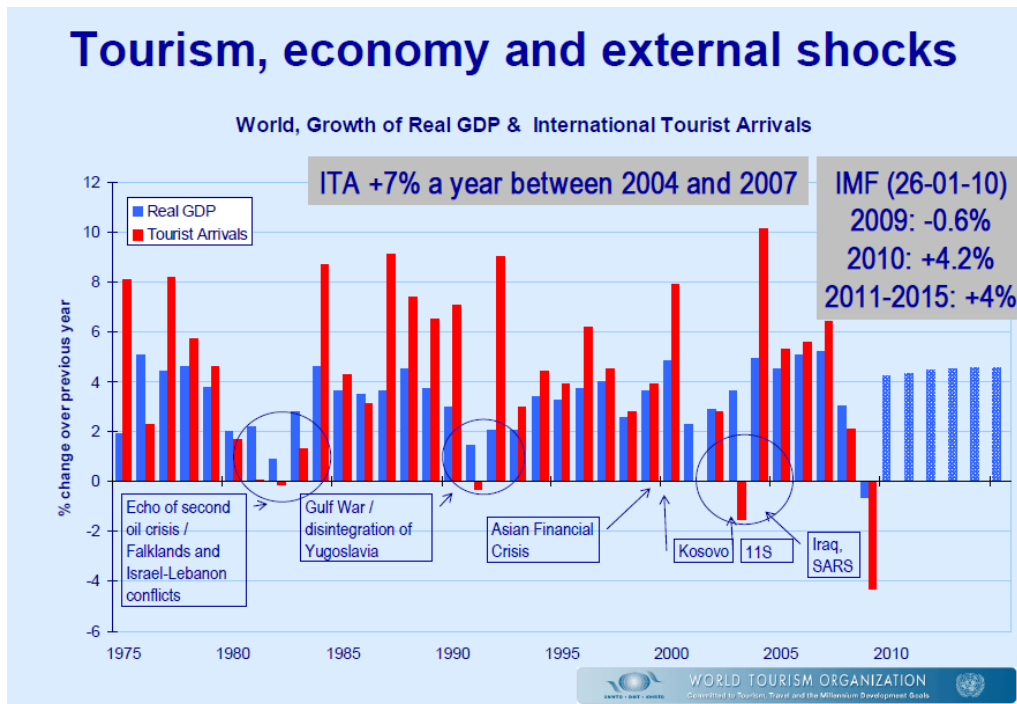
(NBTC, 2008b)

4.5.2 OECD - economische trends

- Political pressures for higher living standards as democracy spreads globally.
- Improved macroeconomic policies.
- Continued deregulation/liberalisation of international travel.
- Rising trade and investment.
- Diffusion of information technology.
- Increasingly dynamic private sectors.
- Downturns in key economies with associated spill-over implications for other economies.
- Disputes over international economic rules.
- Situations of unequal growth prospects and distribution.
- Countries and regions most at risk of falling behind economically are those with endemic internal and/or regional conflicts and those that fail to diversify their economies.

4.5.3 OECD – Toerisme volgt economische trends, maar herstelt sneller

The performance of international tourism is closely linked to that of the world economy. The same factors that impact the economy also impact tourism flows (wars, terrorist attacks, financial crises, diseases). Yet, shocks that tourism experienced had effects that were very short-lived and were rapidly absorbed. World-wide, international tourism growth was far more robust than economic growth. Annual growth rate in tourist arrivals 1990-2010 was 4.6%, compared to 3.4% for global GDP (UNWTO, 2010).

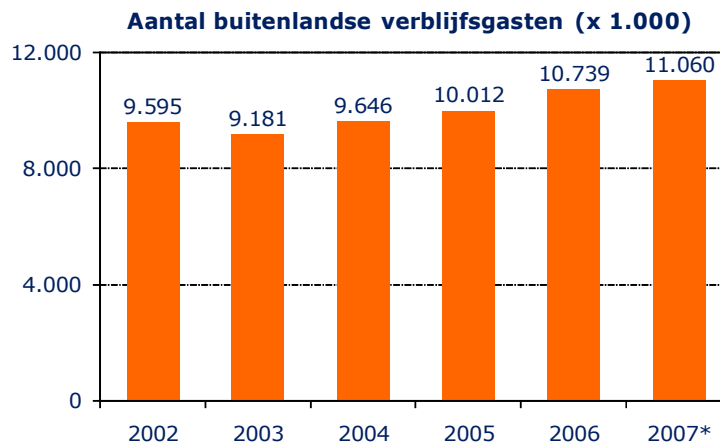
4.5.4 OECD – Toerisme is gevoelig voor monetaire koersfluctuaties

Tourism flows are impacted by exchange rate movements. Prices are one of the essential elements in a country's tourism competitiveness. In an international context, this makes tourism highly dependent on exchange rates.

4.5.5 Toerisme concurreert met andere sectoren voor schaarse ruimte in Nederland

De financiering van recreatievoorzieningen wordt steeds meer marktgedreven, met een toenemende druk op beschikbare ruimte. Wereldwijd en in Nederland is toerisme een groeisector. Echter niet in alle deelsectoren. Vernieuwing blijft nodig. Recreatieve voorzieningen creëren een positief regionaal vestigingsklimaat, dat ook andere sectoren aantrekt. Recreatie concurreert met andere ruimtevragers zoals wonen, werken, landbouw en natuur. Deze moeten in de toekomst meer en slimmer gekoppeld/gecombineerd worden.

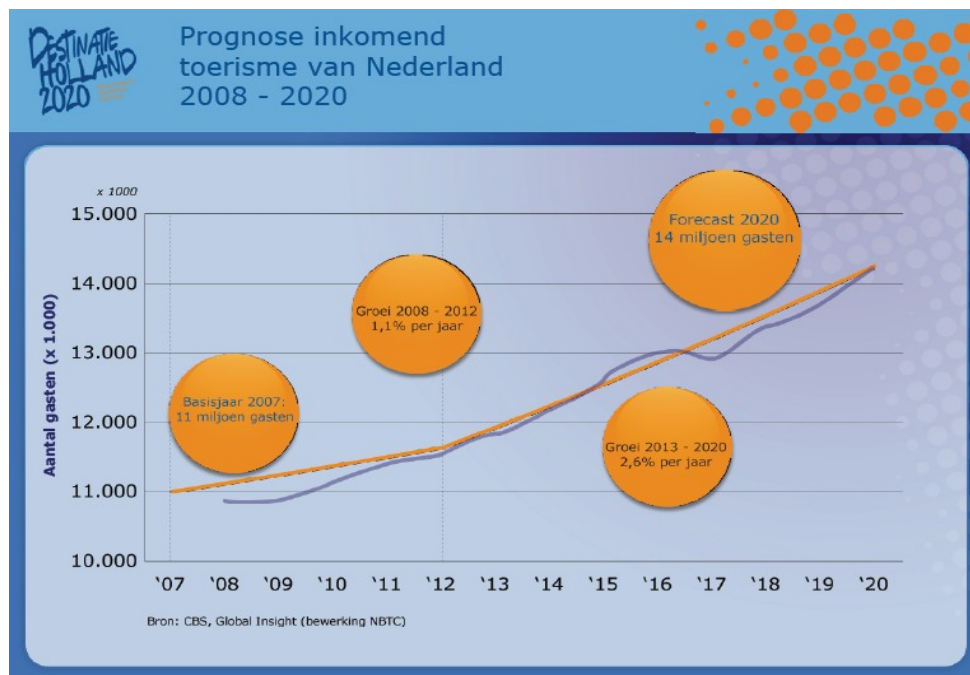
OCF-themaraapport Toerisme

(NBTC, 2008b)

4.5.6 Toenemende welvaart zorgt voor groei van toerisme

Toenemende wereldwijde welvaart – politieke stabiliteit, technologische vooruitgang en toenemende productiviteit hebben gezorgd voor een betere verdeling van toegenomen rijkdom over de wereld en een toename van vrije tijd in veel landen.

(NBTC, 2009)

Op de langere termijn biedt de toeristische sector volgens onderzoeksbureau ECORYS (Briene & Wienhoven, 2010) volop groeikansen. Mensen besteden hun vrije tijd steeds intensiever wat deels wordt veroorzaakt door lange termijn trends zoals inkomensgroei en verdergaande individualisering. Omdat productiviteitsgroei in toerisme beperkt mogelijk is, gelet op het

dienstverlenende karakter van de sector (mensenwerk), zal een toename van de toeristische omzet (vanwege meer toeristisch bezoek en/of een toename van de gemiddelde bestedingen) eveneens leiden tot een substantiële toename van het aantal banen. Daarnaast heeft toerisme een locatiegebonden karakter: productie op afstand is niet mogelijk waardoor meer banen ook daadwerkelijk in Nederland worden gecreëerd. Indien Nederland van de groei van toerisme wereldwijd weet te profiteren, betekent een jaarlijkse reële omzetgroei van 1,5 % bij een gelijkblijvende of gematigde productiviteitsgroei, dat er over 10 jaar zo'n 60 à 70.000 banen bij zullen komen in de toeristische sector. Genoemde groei in werkgelegenheid is echter geen vanzelfsprekendheid. Belangrijke randvoorwaarde vormt behoud en versterking van de concurrentiepositie van Nederland als reisbestemming. Alleen dan zullen de gepresenteerde werkgelegenheidskansen verzilverd kunnen worden.

4.5.7 Visie NBTC op inkomend toerisme in 2020

Er is volgens het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC, 2008a) een sterk verband tussen economische groei, welvaart en persoonlijk inkomen enerzijds en het internationale reisgedrag anderzijds. Een stijgende algehele welvaart maakt reizen bereikbaar voor grote groepen van de wereldbevolking. De toename van het aantal internationale reizen ligt dan ook in lijn met de groei van de wereldeconomie.

De groei van het internationale toerisme in de afgelopen decennia is voornamelijk mogelijk gemaakt door de gestage groei van de Europese en Amerikaanse economie. Verwacht wordt dat de wereldeconomie, ondanks de tijdelijke stagnatie, de komende decennia blijft groeien. In 2020 is het wereldwijde bruto binnenlands product (bbp) naar verwachting 80 % groter dan in 2000. Het gemiddelde inkomen per hoofd van de wereldbevolking zal 50 % hoger liggen.

Huidige economische situatie

Na een periode van economische groei (vanaf 2003), is sinds eind 2007 een lagere groei van de wereldeconomie te zien. Het cumulatieve effect van de onrust op de financiële markten en de hoge olie- en energieprijzen, zorgt ervoor dat de wereldeconomie in 2008 met 3 % groeit, tegen 4 % in de voorgaande jaren. Deze daling is vooral waarneembaar op de Amerikaanse en Japanse markt en in de West-Europese landen. De inflatie neemt in deze regio's toe en de groeiverwachtingen worden voor 2008 naar beneden bijgesteld. In veel arme landen, met name op het Afrikaanse continent, zijn de hoge voedsel- en brandstofprijzen een bedreiging voor de economische stabiliteit. Deze landen zijn voor zowel voedsel als brandstof afhankelijk van de import. De verwachting is echter dat de wereldeconomie vanaf 2009 / 2010 weer begint aan te trekken, al zal de olieprijs hoog blijven (boven de 100 dollar per vat).

Dominantie wereldeconomie: Amerika, West-Europa en Japan

Sinds de jaren '70 hebben de Verenigde Staten, Duitsland, Groot-Brittannië en Japan de wereldeconomie gedomineerd, maar de economie zal hier de komende

jaren beduidend minder hard groeien dan in de rest van de wereld. Het besteedbaar inkomen per inwoner is hoog en door deze relatief grote welvaart ontstaan bij consumenten andere ambities dan in de minder rijke landen. Op het gebied van reizen betekent dit dat de hoeveelheid vrije tijd belangrijker wordt ten opzichte van de hoogte van het inkomen. Internationaal reizen is in de westerse wereld geen luxe meer, maar wordt gepercipieerd als een verworvenheid. De verwachting is dat de economie de komende jaren met ongeveer 2 % doorgroeit. De ontwikkeling van het internationale toerisme vanuit deze regio ligt hier iets boven.

Azië & Pacific

De Aziatische economie heeft zich de afgelopen jaren in een hoog tempo ontwikkeld. Binnen Azië zijn Japan, China en India de drie grootste economieën. De Japanse economie is reeds ver ontwikkeld. De komende jaren zal de bevolking hier steeds verder vergrijzen, waardoor de beroepsbevolking afneemt. De economische groei reageert hier navenant op. China en India zijn grote opkomende economieën, die samen een derde van de wereldbevolking herbergen. India staat bekend om zijn goed opgeleide, Engelssprekende bevolking, en profileert zich met name als kenniseconomie. China zet meer in op de ontwikkeling van industrie en infrastructuur. Als gevolg van de economische groei wordt de middenklasse in Azië, India en China steeds groter. Materiële zaken en luxe goederen zijn daardoor voor steeds meer mensen binnen handbereik. In 2020 behoort 40 % van de Chinese bevolking tot deze groep. Een groot deel ervan zal de internationale reismarkt betreden. De Indiase en Chinese economie zullen de komende jaren beiden groeipercentages van 8 % laten zien. De wereldwijde groei van het internationale toerisme zal dan ook voor een groot deel door deze landen veroorzaakt worden.

Afrika

Afrika is economisch gezien het minst ontwikkelde continent. Een groot deel van de bevolking heeft moeite in de primaire levensbehoeften te voorzien. De komende jaren zal er echter economische groei plaatsvinden, veroorzaakt door een hogere olie-export, meer buitenlandse investeringen in de energie- en bouwsector en toegekende schuldenverlagingen. Regionale politieke ontwikkelingen en externe factoren gerelateerd aan de wereldeconomie kunnen de langetermijngroei van de Afrikaanse economie beperken. Het continent heeft een historie van politieke instabiliteit, corruptie en mismanagement. Indien het politieke klimaat zich echter in redelijk rustig vaarwater bevindt, zal de verwachte economische groei tot 2012 tegen de 6 % per jaar bedragen, waarna deze iets terug zal lopen naar 5 % per jaar.

Midden-Oosten

Dankzij de rijke oliebronnen en de hoge olieprijs, groeit de economie in het Midden-Oosten al enkele jaren met meer dan 5 % per jaar. De groei wordt echter gedempt door politieke instabiliteit en geweld in de regio. Tegelijkertijd bestaat het risico op oververhitting van de economie in de golfstaten. Er wordt momenteel zoveel geïnvesteerd, dat in bepaalde sectoren wereldwijd tekorten

ontstaan, zoals in de bouwwereld. Deze groei lijkt de komende jaren echter iets af te nemen. Veel van de economische ontwikkeling van deze regio hangt af van het al dan niet voortduren van een stabiele politiek en veiligheidssituatie.

Effect op inkomend toerisme van Nederland

Er is een sterk verband tussen de economische ontwikkeling en het internationale toerisme. In een groeiende welvaart wordt internationaal reizen bereikbaar voor grotere groepen consumenten. Dit geldt onder meer voor India en China. In meer ontwikkelde reismarkten uit de groei van de economie zich in een toename van het aantal reizen, vooral korte vakanties, per reiziger. Nederland, dat voor het inkomend toerisme relatief sterk afhankelijk is van korte vakanties, kan van deze ontwikkeling profiteren.

4.6 Wensbeeld 2035

4.6.1 Nederland, de duurzame delta van Europa

Als wensbeeld voor 2035 wordt neergezet: “Nederland, De Duurzame Delta van Europa”. Door Nederland op deze wijze ‘in de markt’ te zetten gaat het verder dan de Deltawerken, Kinderdijk en de Rosse buurten van Amsterdam: Nederland als geïntegreerde ‘totaaldestinatie’ met een voorbeeldfunctie ten aanzien van duurzaamheid. Niet alleen ten aanzien van technologische vooruitgang maar ook voor wat betreft behoud van natuur en bewust leven.

De belangrijkste en meest revolutionaire ontwikkelingen zullen moeten komen van de factoren economie, sociaal-cultureel, technologie en politiek.

4.6.2 Bewustwording: belangrijke factor voor toenemende duurzaamheid

De belangrijkste sociaal-culturele bijdrage aan de verduurzaming van toerisme is bewustwording (of bewustzijn) bij de consument. Als de consument vraagt naar duurzame reisproducten dan zullen aanbieders in de sector deze producten ontwikkelen. Het is echter de vraag of deze bewustwording in de komende 25 jaar voldoende zal zijn om de volledige vraag te verduurzamen. Dit is onwaarschijnlijk.

Laten we aannemen dat anno 2010 zo’n 20% van de consumenten zich (voldoende) bewust is van haar ecologische verantwoordelijkheid. In dat geval is maximaal 20% van de vraag naar toeristische producten een duurzame vraag en 80% dus niet. Het is niet realistisch om te verwachten dat deze 20% bewuste consumenten in 25 jaar groeit naar 100%. Het is realistischer te veronderstellen dat de 20% in die periode zal groeien tot misschien 30% of in een optimistisch scenario naar 40%. De meerderheid van de toeristische consumptie zal echter op andere wijze verduurzaamd moeten worden. Hierin spelen de overheid en toeristisch ondernemers de belangrijkste rollen (zie verder onder politiek).

4.6.3 Nieuwe definitie van toerist en recreant

Toerisme is in de TSA:RMF (World Tourism Organization) als volgt gedefinieerd: 'Toerisme omvat de activiteiten van personen reizend naar en verblijvend op plaatsen buiten hun normale omgeving voor niet meer dan een jaar voor ontspanning, zakelijk verkeer en andere activiteiten die niet gerelateerd zijn aan een activiteit die beloond wordt vanuit de plaats die bezocht wordt' (TSA:RMF, pg 13).

Dit is een interessante definitie. Het betekent dat eigenlijk alle verplaatsingen naar plekken buiten de reguliere woon- of werkplek onder toerisme vallen. Deze definitie omvat dus vrijwel alle zakenreizen (MICE), vrienden en familiebezoeken (inclusief de burens!), uitstapjes (shoppen, horeca bezoek), recreatie en vakantie-reizen. Deze definitie is van groot belang voor het nadenken over de toekomst van toerisme. Vooral in Nederland, waar traditioneel een veel smallere definitie en een strenge segmentatie worden gehanteerd.

De reiswereld onderscheidt in 2035 andere segmenten dan in 2010. Waar aan het begin van de eeuw nog een belangrijk onderscheid werd gemaakt tussen toerisme en recreatie, is in 2035 dit verschil veel minder duidelijk. Waar werk en privé steeds meer vervlochten raken, wordt ook het onderscheid tussen toeristen, recreanten en ook zakenreizigers steeds minder scherp definieerbaar.

Er is een nieuwe definitie van 'toerist' nodig. Waar in de huidige (enge) definitie iemand tussen de 5 en 15% van de tijd toerist of recreant is, willen we stellen dat anno 2035 iemand tot 50% van de tijd toerist of recreant is. De begrippen toerisme, recreatie en vrije tijd in het algemeen raken steeds meer vervlochten. Ook de hiervoor beschikbare faciliteiten raken meer vervlochten en geïntegreerd met faciliteiten voor andere doelen, zoals wonen en werk.

Toerisme heeft te maken met belevingen. Mensen hebben steeds meer behoefte aan (bijzondere) belevingen, ook buiten de reguliere vakanties. Het bezoeken van een thema restaurant na het werk is ook een belevenis. En voor het restaurant is het niet perse relevant of de bezoekers op een avond na hun werk langskomen, tijdens een dagje uit of als onderdeel van een lange vakantie. Het gaat er om dat al deze mensen een bijzondere belevenis willen meemaken.

In communicatie met vrienden, familie en collega's zullen virtuele en 'real life' ontmoetingen elkaar afwisselen, of zelfs tegelijkertijd plaatsvinden. Thuis communiceert men via internet met anderen op andere locaties, maar ook op vakantie, op zakenreis of tijdens recreatie zal het in 2035 heel normaal zijn om in contact te staan met het thuisfront en diezelfde 'anderen' waar men thuis ook contact mee heeft. Kortom: voor communicatie met anderen maakt het niet meer uit waar je bent, maar ook niet waarom je ergens bent.

Vanuit het thema duurzaamheid, maar ook voor de toekomstige ontwikkeling van de sector in het algemeen is het van belang om alle activiteiten die mensen buiten hun reguliere woon- en werkplek ondernemen onder de noemer 'toerisme'

te scharen. Hierbij zijn lengte van het verblijf of afstand tot woonplaats niet relevant. Het gaat om een 'vrije tijd consument'. Uiteraard zijn de herkomst, bestedingsvermogen en vooral de verwachtingen van deze consument wel van groot belang. Het gaat er om dat ondernemers in de sector zich bewust zijn van de grote verscheidenheid aan verwachtingen van de consument, om deze zo goed mogelijk waar te kunnen maken.

4.6.4 Communicatie en informatie: groei van virtueel toerisme

Mensen zijn in 2035 veel directer met elkaar verbonden dan in 2010. Mensen zijn op elk moment en op elke plaats in staat om met beeld en geluid met anderen te communiceren. Driedimensionale visualisatie techniek zorgt ervoor dat deze communicatie over afstand bijna gelijkwaardig aanvoelt als contact in levende lijve.

Toegang tot informatie. Nieuwe communicatietechnologie in combinatie met openbare beschikbaarheid van vrijwel alle kennis in geschrift, (3D) beeld en geluid zorgt ervoor dat elke persoon in principe oneindige toegang tot kennis heeft. Dit geldt voor informatie over het verleden, maar ook informatie over het heden.

Men kan op elk moment op (vrijwel) elke plaats op aarde kijken wat er gebeurt. Stel je een soort 3D en live Google Earth met onbeperkte zoom-mogelijkheden en geluid voor. Wat dit betekent voor de privacy discussie is niet duidelijk, maar ook hier zal technologie – in combinatie met regelgeving – de oplossing moeten bieden.

4.6.5 Energie: nieuwe energiebronnen belangrijke factor voor verduurzaming

Kleinschalige en onafhankelijke energieopwekking. Opwekking gekoppeld met verbruik. Sterk verbonden energienetwerken. Iedereen zijn eigen energiecentrale voor eigen gebruik. Overproductie is beschikbaar voor iedereen. Wereldwijd inter-energie-net.

Sterk afgenomen afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en kernenergie. Complexe technologie als kernfusie en brandstofcel bieden mogelijkheden, maar leggen het af tegen 'eenvoudiger' technologie die natuurlijke hulpbronnen aanboort. Ook eenvoud is een element van duurzaam.

Grote en revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van alternatieve energiebronnen: waterkracht, geothermisch, solar, golfenergie. Maar ook hergebruik van energie. De totale energiebehoefte van de wereld zal in 2035 veel groter zijn dan in 2010. Echter, door grotere en bredere beschikbaarheid van energie, in combinatie met veel efficiënter energiegebruik, zal deze groei niet perse lineair zijn.

Eventueel grootschalige terugwinning van zuurstof en koolwaterstof uit CO₂ en water. In de huidige infrastructuur is deze 'omgekeerde' cyclus economisch

totaal onhaalbaar. Dit kan in 2035 anders zijn. Grootschalige toepassing hiervan kan betekenen dat de mens de samenstelling van de atmosfeer duurzaam kan beïnvloeden.

4.6.6 Transport: meer verplaatsingen

De toekomst en de duurzaamheid van transport zijn grotendeels verbonden met ontwikkelingen op het gebied van energievoorziening. In 2010 spitst de discussie zich vooral toe op weg- en luchtvervoer, maar komt ook de sterk groeiende (en in 2010 bepaald niet duurzame) cruise industrie in beeld. Ook de duurzaamheid van railvervoer krijgt in het kader van toerisme langzaam meer aandacht.

Het is in ons scenario niet realistisch om te veronderstellen dat mensen zich (voor toerisme) niet of zelfs minder zullen gaan verplaatsen. Sterker nog, door toenemende globalisering zal de behoefte tot verplaatsen groter worden, ook al zullen sterk verbeterde virtuele ontmoetingen deze groei wat afvlakken.

4.6.7 Luchtvaart: meer vliegen, minder uitstoot

De groei van de luchtvaart zal tussen 2010 en 2035 niet afnemen. Anno 2010 is 8% van de CO₂ uitstoot te wijten aan de luchtvaartsector. In ons scenario is toerisme, dus ook de luchtvaart in 2035 grotendeels duurzaam. Technologische revolutionaire ontwikkelingen zullen hiervoor zorgen. Elektrisch vliegen lijkt een illusie, maar biobrandstof, CO₂ terugwinning en zaken als de scramjet-motor kunnen veel bijdragen aan het verduurzamen van luchttransport.

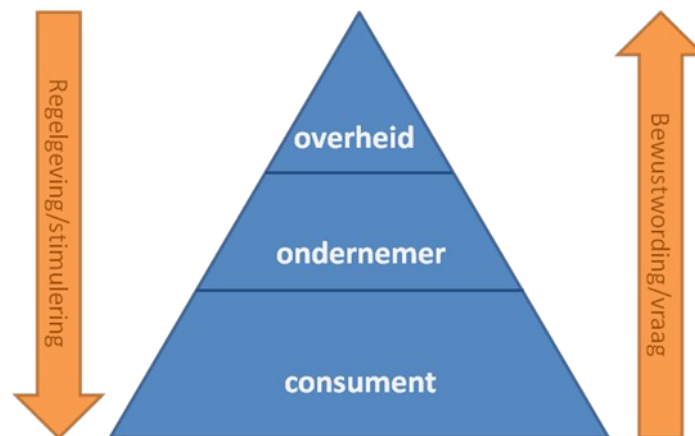
4.6.8 Cruise industrie: meer schepen, minder uitstoot

Tussen 2000 en 2010 is de cruise industrie een van de snelst groeiende sectoren binnen toerisme geweest. Initieel vooral in de VS, maar anno 2010 ook in Azië en Europa. Deze ontwikkeling leidt tot de bouw van steeds grotere en luxere schepen die de wereldzeeën bevaren. Helaas is de scheepvaart een van de meest vervuilende sectoren ter wereld. En daarom biedt juist deze sector grote mogelijkheden voor duurzaam toerisme. Er zijn veel toeristen bij elkaar in een eenvoudig te controleren en beïnvloeden omgeving. Door slim toepassen van schone energie zullen cruise schepen al rond 2020 grotendeels duurzaam kunnen zijn. Door (zelf geproduceerde) algen-bio-brandstof, het gebruik van brandstofcellen, aqua-thermische energiebronnen en vooral zonne- en windenergie zullen tussen 2020 en 2025 de eerste energie-neutrale cruiseschepen in gebruik worden genomen.

4.6.9 Regulering: De belangrijkste factor voor duurzaamheid

Een andere belangrijke politieke factor is regulering. Deze factor is erg belangrijk voor de wens tot duurzaam toerisme in 2035. Duurzaamheid ontstaat alleen als mensen hiertoe gestimuleerd of gedwongen worden. Regulering door de overheid kan dit bewerkstelligen. Makkelijkste manier voor overheden om mensen de goede kant op te laten bewegen is door het vereenvoudigen en goedkoper maken van duurzame ontwikkelingen en het ontmoedigen van niet-duurzame zaken.

OCF-themaraapport Toerisme

Overigens staat of valt regulering niet met de wil van alleen overheden. Ook zelfregulering in de markt speelt een belangrijke rol. Toeristische ondernemers nemen ook zelf initiatieven tot verduurzaming, niet in de laatste plaats aangemoedigd door overkoepelende organisaties in de sector. Hierin spelen vooral economische en marketing overwegingen een rol. Duurzame producten zijn op de lange termijn zeker winstgevender dan niet-duurzame. Ook neemt de vraag naar duurzame producten langzaam toe, waardoor duurzaamheid steeds 'gewoner' wordt in de ogen van de consument. In hoofdstuk 8 wordt dit thema vanuit een politieke context verder uitgewerkt.

4.6.10 Grootschaligheid van toerisme vereenvoudigt verduurzaming

De ontwikkeling van toerisme vanaf de jaren '50 heeft laten zien dat de mens vooral een groepsdier is. Het ontstaan van massa-toerisme en vele massa-bestemmingen heeft bewezen dat toeristen elkaar graag opzoeken en graag samen recreëren. De tegentrend van individueel en kleinschalig toerisme is hiermee vergeleken relatief klein, en zal dat in 2035 ook nog zijn. Mensen laten zich graag aantrekken door grootschalige faciliteiten, die alle elementen voor een plezierige vakantie of recreatie in zich dragen. Het bouwen en verder stimuleren van dergelijke grootschalige faciliteiten maakt het duurzaam maken van toerisme relatief eenvoudig. Elke duurzaam gemaakte grootschalige faciliteit levert een relatief grote bijdrage aan het verduurzamen van toerisme in het algemeen.

Een goed voorbeeld van dit laatste is een nieuwe toeristische bestemming als Dubai. Op een relatief klein oppervlak worden hier faciliteiten voor miljoenen toeristen gebouwd. Het is nu nog niet het geval, maar zodra een stad als Dubai kan worden aangesloten op een ecologisch neutrale duurzame energiebron is er in één klap veel gewonnen. Op deze wijze zijn ook massa-bestemmingen als de Zuid-Europese en Turkse kusten, Caribische eilanden en belangrijke toeristensteden als Londen en New York relatief snel en eenvoudig duurzamer te maken. Maar ook in Nederland kan de ecologische druk van toerisme snel afnemen als de top-10 toerisme en recreatie bestemmingen aan duurzame energiebronnen worden gekoppeld (Efteling, Walibi World, grote winkelcentra, kustplaatsen, binnensteden).

5 Sociaal-culturele aspecten van toerisme

5.1 Huidige situatie

In zijn bijdrage over 'politiek en toerisme' refereert Gijs van Hesteren aan het nomadische oerinstinct bij de mens, de bijna onstuitbare 'drang naar elders' (zie hoofdstuk 8). In de loop van de geschiedenis is dit reizen uit noodzaak geëvolueerd tot het reizen voor het plezier. De fysieke nood van jagers en verzamelaars om telkens weer op weg te gaan, op zoek naar de volgende plek waar voedsel en beschutting was, is geëindigd in de luxe behoefte van de gesettelde mens die een paar keer per jaar gewapend met pinpas, reisgids en zonnebrandcrème op jacht gaat naar bezienswaardigheden. Bittere noodzaak is geworden tot een zelfgekozen 'avontuur' of welverdiende rust (Cyril Lansink, 2002)

Stel dat een alien medio juli in zijn ruimteschip boven Nederland cirkelt. Zijn mond zal open vallen van verbazing. Want wat ziet hij: een massale volksverhuizing. In redelijke welvaart wonende mensen spoeden zich massaal naar primitieve omstandigheden in zuidelijke streken. Hij ziet auto's met witte wagentjes er achter, verstopte wegen, ellenlange files, dreinende kinderen, zonverbrande huiden, lachende, ruziënde en overmatig drinkende en etende mensen. Waar is men naar op zoek, wat drijft al deze mensen? Avontuur? Zon? Rust? Contact? Ontstressen? Andere culturen? Ongerepte natuur? Authenticiteit? Het grote genieten?

Het toerisme in de huidige massale vorm dateert van relatief recente datum. Eind jaren '50/ begin jaren '60 van de vorige eeuw deed men nog aan 'bermtoerisme'. Genietend van de langrijdende auto's schiep deze vorm van vrijetijdsbesteding een illusie van het reizen. Deze illusie, dit virtuele reizen, is binnen enkele decennia omgeslagen naar de mogelijkheid om echt massaal op reis te gaan en grote afstanden af te leggen. Rond 1900 legde de doorsnee volwassene ongeveer tweeduizend kilometer per jaar af. De hedendaagse mens haalt deze afstand al met één vliegreisje naar een Spaanse kustplaats of Grieks eiland.

De toegenomen drang om te reizen is niet alleen het gevolg van de groei aan technische en economische mogelijkheden. Ook de waarden, de normen en de motieven zijn veranderd. In de Middeleeuwen reisde de pelgrim uit religieuze motieven. Niet om het genoegen van de reis zelf maar in de hoop om God te ontmoeten. Vanaf de Renaissance gaat de mens zich meer richten op de profane wereld. De nieuwe reizigers zijn wetenschappers, koopvaarders en ontdekkers, op zoek naar kennis en naar economische en politieke expansie

In de zeventiende en achttiende eeuw was het reizen een serieuze zaak, dé manier om kennis op te doen en zichzelf te ontplooien. De reis brengt de mens in contact met andere culturen en leefwijzen, andere ideeën en gewoontes. Montaigne schreef in een van zijn Essays: "Ik ken geen betere methode om iemand te vormen dan hem voortdurend te confronteren met de verscheidenheid

van de levenswijze van andere mensen, van hun zeden en gebruiken, van hun geaardheid en hun opvattingen". Het reizen wordt gezien als een bron van kennis, als voltooiing van de opvoeding.

In de 18e tot in het begin van de 20e eeuw was het in de hogere kringen van Engeland gebruik dat jong volwassenen een Grand Tour maakten op het Europese continent. Tijdens hun 'rites de passage' leerden ze niet alleen de klassieke kunsten kennen en waarderen, maar ook hun wilde haren verliezen en de meest klassieke kunst van allemaal leren beoefenen: ze deden de eerste seksuele ervaringen op en werden aldus rijp gemaakt voor het huwelijk

Vanaf de Romantiek (eind achttiende eeuw) doemt de moderne toerist op: de mens voor wie de reis een doel in zichzelf is. De romantische reiziger wil tot zichzelf komen op authentieke plekken, die niet door de burgerlijke en industriële maatschappij zijn aangetast. Het donkere woud, de kust en de weidse zee, het stille meer, het diepe dal en het hoge gebergte vormen voor hem de nieuwe 'heilige' plaatsen. De natuur heeft een intrinsieke waarde, een soevereine schoonheid die haar verheft boven haar nuttige functie voor de mens. De romantische reiziger gaat over ongebaande wegen. Hij wil alleen zijn en oog in oog staan met de overweldigende, unheimliche natuur. Natuur moet emoties opwekken, ontroeren en zelfs huiveringwekkend en beangstigend zijn. In moderne termen: "men moet de natuur beléven."

Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw brachten de toegenomen welvaart, de vrijheidsdrang van de opgroeiende babyboomers, de explosief toegenomen mobiliteit en de verschuiving van een werkgerichte naar een 'leisure-oriented society' het toerisme in een stroomversnelling. De vakantieparticipatie groeide van 50% naar ruimt 80%, het aantal vakanties van 0,55 per jaar naar ongeveer 1,4 per jaar. De verhouding tussen het aantal binnenlandse en buitenlandse vakanties is radicaal omgekeerd: tegenover één binnenlandse vakantie staat tegenwoordig 1,62 buitenlandse vakanties, eind jaren zestig was die verhouding nog 1 : 0,73. Men moet tegenwoordig wel hele goede redenen hebben om thuis te blijven, om zich één van de menselijke basisbehoeften te ontfeggen: het recht op vakantie, het liefst in de buitenlandse zon.

Waartoe heeft dit alles geleid? In 1950 schreef David Riesman het boek 'The lonely crowd'. Hij voorspelde dat de moderne maatschappij te maken zou krijgen met een nieuwe middenklasse van lusteloze en gefragmenteerde individuen. Individen die zich bewegen in een moderne leegte, gericht op het vluchtige, op uiterlijkheden en op anderen (other-directed), in plaats van gericht te zijn op het blijvende, de traditie en het innerlijk (inner-directed). Huub Mous

We herkennen dit in het hedendaagse toerisme. Met onze vakantieplannen laten we zien wie we zijn en waar we bij horen. Net zoals met onze auto, onze woninginrichting, onze kleding of onze muzieksmaak. De Franse socioloog [Pierre Bourdieu](#) kan deze 'distinctie' theorie met prachtige voorbeelden onderstrepen. Onze vakantieplannen worden bepaald door de waarden en normen in onze sociale omgeving. Dat we een bepaalde toeristische bestemming graag

bezoeken, is volgens de Britse socioloog John Urry geen kwestie van het mooie weer, het kennismaken met een andere cultuur, het lekkere eten of de mooie natuur. Het is een gevolg van onze culturele normen en aangeleerde smaak. We leren van onze omgeving dat bepaalde populaire bestemmingen de moeite waard zijn om te bezoeken, vakantiebestemmingen eerder menselijke constructies dan plekken met een intrinsieke aantrekkingskracht. Met onze vakantiekeuzes laten we zien bij welke sociale groep we (willen) horen, ze zijn een direct gevolg van het 'other-directed' zijn van onze samenleving.

Hoe zit het dan met al die mensen die een vakantie kiezen 'buiten de gebaande paden': een reis naar Antarctica, een tocht door Tibet, een karakteristiek hotelletje in een rustiek Grieks straatje 'waar nog nooit een toerist is geweest'. Sterker nog: in allerlei advertenties afficheren toeristengebieden zich als "nog niet ontdekt door het massatoerisme" of "ontsnapt aan het massatoerisme". Kennelijk moeten onontdekte en ongerepte plekken gevrijwaard blijven van de toeristenhordes. Wanhopig probeert de elite, niet meer aristocratisch maar wel rijk, hoger opgeleid of intellectueel, zich te onderscheiden.

Maar helaas, de beste geheimen blijven nooit lang geheim. Wie na een aantal jaren terugkeert naar zijn authentieke bankje aan het onontdekte meertje ziet daar naar alle waarschijnlijkheid een hotel staan met talloze picknicktafels, bootverhuur en kitesurfers. De moderne mens zit gevangen in een 'prisoners dilemma'. Eigenlijk moet men zijn vakantie-ervaringen aan niemand prijsgeven, maar hoe kan men zijn omgeving dan laten zien dat men 'geen toerist' is?

Graaft het toerisme in zijn massaliteit zijn eigen graf? Gaat de populariteit van de natuur gepaard met haar vernietiging? Manmoedig doen we aan natuurbescherming, natuurbeheer en zelfs aan het creëren van 'nieuwe natuur'. Desondanks zien we een ongekende aantasting van diezelfde natuur. We willen genieten van de stilte op de savannes, van de ondergaande zon op de hoogvlaktes van Peru en van de ongereptheid van Antarctica. We moeten echter wel eerst lawaai produceren, lucht vervuilen en fossiele brandstoffen gebruiken om er te komen.

Voor de moderne toerist bestaat een andere eenzaamheid dan die waar de romantische reiziger naar op zoek was. Het is de eenzaamheid van het 'other-directed' zijn, het zoeken naar de veiligheid van soortgenoten. Weg van het werk, de stad of de woonomgeving bevolkt deze eenzame massa overvolle stranden en terrassen. In stille omgang cruist men naar het toiletgebouw op enorme kindvriendelijke 'glampings'[2]; geanimeerd door speciale animatieteams en genietend van het uitzicht op speciaal aangelegde 'viewpoints'. Het is de paradox van het toerisme: op zoek naar vrijheid moet men zich aanpassen en conformeren, achter anderen aan rijden over dezelfde wegen, zien wat anderen zien, dezelfde kiekjes bij dezelfde sight-seeings, dezelfde 'gechipte' leeuwen in dezelfde nationale parken. Campers angstig bij elkaar op speciale overnachtingplaatsen, Hollandse kolonies in Marbella met een Hollands biertje en jongeren die - al of niet gestimuleerd door gretige media en dito televisiekijkers -

hun rite de passage kleur geven met drank, vertier, seks en avontuur(tjes). De moderne toerist vervalt in het bestaan dat hij juist achter zich wilde laten.

Zoals de bijbel de pelgrim op het rechte pad hield, zo klampt de toerist zich vast aan zijn reisgids die hem vertelt wat hij gezien moet hebben. Hij zoekt in de reis dan ook niet zozeer een authentieke confrontatie met het vreemde en onbekende, maar een bevestiging van de beelden en beschrijvingen die toeristen voor hem al hebben gemaakt. Dit geldt zelfs voor de avontuurlijke backpacker, de 'reizende romanticus' van de eenentwintigste eeuw die, eenmaal aangekomen aan de andere kant van de wereld, zich laat leiden door de tips in zijn stukgelezen Lonely Planet en zo vooral mensen als hijzelf zal ontmoeten. De moderne toerist reist door een wereld die al volledig in kaart is gebracht. Zijn bestemming is in reisboeken en vakantiefolders al in veelvoud gereproduceerd en is met uitgebreide accommodaties, uitgezette wandelingen en plaatselijke zomerprogramma's op zijn komst voorbereid (Cyril Lansink, 2002).

Het toerisme is een belangrijk economisch product geworden, voor een aantal landen is het zelfs de grootste bron van inkomsten. De reiziger is niet veel meer dan een consument van voorgekookte ervaringen, van video's, foto's en ansichtkaarten die bewijzen dat hij er is geweest, van prijzige consumpties en van de zonnestralen die hij zo node heeft gemist. Hij is onderdeel geworden van het (economische) systeem waar hij juist graag even uit wilde breken (Cyril Lansink, 2002).

5.2 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?

In 2035 is de vergrijzing bijna op haar hoogtepunt. De babyboomers zijn inmiddels hoogbejaard of overleden. De kosten van de zorg rijzen de pan uit, werkenden moeten alle zeilen bijzetten om de hoog opgelopen collectieve lasten te dragen. Er moet lang en hard gewerkt worden, de pensioengerechtigde leeftijd is opgelopen tot 70 jaar. Bedrijven zijn netwerkorganisaties geworden, het werken is losgekomen van tijd en plaats, het 'nieuwe werken' is gemeengoed geworden.

De maatschappij wordt geschraagd door de huidige 10-20 jarigen, de zogenaamde 'Generatie Einstein'. Zij zijn de 35-45 jarigen van 2035. Het zijn mensen die opgegroeid zijn in de informatiemaatschappij, die sneller, slimmer en socialer zijn dan voorgaande generaties, minder individualistisch, meer collectivistisch, meer levend in netwerken, zowel online als offline en meer gericht op waarden als authenticiteit, respect, zelfontplooiing en eer (Jeroen Boschma & Inez Groen, 2007).

De vakantie zal ook in 2035 onverminderd belangrijk zijn. Het is en blijft een eerste levensbehoefte. Zeker voor de hard werkende generatie van 2035. Zij zullen de vakantie hard nodig hebben. Bijna de helft van alle Europeanen vindt dat het hebben van vakantie onmisbaar is als onderdeel van het leven. Het is iets vanzelfsprekends geworden, ook in tijden van economische recessie. Als luxe goed wordt het hebben van vakantie hoger gewaardeerd dan huizen, snelle

auto's, dure parfums en design kleding. "After a good job, a good relationship or a good education, leisure activities and holidays rank as top priorities for today's Europeans".

De andere manieren van werken, de grotere werkdruk en het wegvallen van de grenzen tussen werk en vrije tijd zal leiden tot meer stress en daaruit voortvloeiend een toenemende behoefte om 'er even tussenuit te zijn'. Het zou niet verbazingwekkend zijn als de lange vakantie gedeeltelijk wordt vervangen door meerdere vormen van 'kort verblijf'. City breaks, weekendjes weg, attractieparken, meerdaagse evenementen, resorts en health - c.q. wellness centers zijn voor de werkende generatie van 2035 broodnodig om fysiek en mentaal op de been te blijven.

De wereldeconomie zal nog meer dan nu een open karakter hebben, er zal nog meer concurrentie zijn en er zal nauwelijks nog een land zijn dat zich niet manifesteert als een aantrekkelijke toeristische bestemming. China, India en de VS zijn de leidende wereldeconomieën.

De hele wereld ligt binnen handbereik als gevolg van technologische vooruitgang, de beschikbaarheid en de toegenomen mogelijkheden van internet. Landen als Rusland en China, waarvan de inwoners een aantal jaren geleden nog niet konden dromen van buitenlandse reizen, zullen door de inkomende touroperators herkend en bewerkt worden als belangrijke nieuwe herkomstlanden van toeristen.

Dank zij de wereldwijde expansie van bereikbare toeristische destinaties zullen mensen in toenemende mate in contact komen met allerlei evenementen. Was de Palio in Siena een aantal jaren geleden een evenement van regionale en nationale schaal, tegenwoordig is het een internationale toeristentrekker van formaat. De toerist van 2035 heeft een ruime keus in de hele wereld. Zijn bestemmingkeuze zal veel meer dan nu ad hoc geschieden en beïnvloed worden door allerlei plotselinge gebeurtenissen als extreme weersomstandigheden, terroristische aanslagen, natuurrampen etc.

In een samenleving waarin de werkenden elkaar in veel mindere mate tegenkomen op hun werkplek, waar virtuele netwerken van vrienden- en vriendinnengroepen voor een belangrijk deel de onderlinge contacten uitmaken en waar de arbeid onafhankelijk is geworden van tijd en plaats, zullen de vrije tijd en het toerisme belangrijker worden als domein waarin men zich kan onderscheiden van anderen. Nog sterker dan heden ten dage zal de consument zijn toeristische bestemming gebruiken om te kunnen zeggen: "dit ben ik". Vooral het culturele kapitaal van een bestemming zal hierin een centrale rol spelen: het voedsel, de mensen, de entourage, het erfgoed, de gebouwen. Tevens zal de consument minder in de standaardhokjes van de marketeers passen, hij wordt steeds meer ongrijpbaar, 'fluid'. "They will preach the virtues of the environment and take holidays in Africa with an eco friendly flavour but at the same time will be found on a stag weekend in some dodgy lap dancing establishment".

Nog sterker dan nu wil de toerist van 2035 iets beleven, een verhaal te vertellen hebben, liefst iets authentieks: echte, nieuwe en rijke ervaringen. De toeristenindustrie richt zich nog meer op het verkopen van het verhaal achter de vakantie. Exotische en avontuurlijke vakanties zijn fascinerend. Landen als Zambia, Botswana, Laos en Cambodja groeien in populariteit. Zoals Vietnam nu aantrekt als toeristische bestemming zullen in 2035 Afghanistan en Irak tot de verbeelding spreken, uiteraard afhankelijk van de politieke- en veiligheidssituatie

In 2035 zal opwarming van de aarde tot gevolg hebben dat de Nederlandse zomers niet alleen langer duren maar ook warmer en droger zijn. Hierdoor kan het aantrekkelijker worden om de vakantie in eigen land door te brengen en zal de behoefte om naar het buitenland op vakantie te gaan afnemen (Hamilton, 2003; Hamilton et al., 2005). Volgens Lise et al. (2002) zal de vraag naar binnenlands toerisme in Nederland met 5% toenemen voor iedere graad temperatuurstijging. Een kanttekening hierbij is dat mensen een binnenlandse vakantie vaak afwisselen met meer buitenlandse vakanties in het volgende jaar. De Nederlandse kust zal profiteren van de temperatuurstijging. Mediterrane landen zullen meer en meer te maken krijgen met extreem warme periodes en droogtes. Als deze regio de komende jaren minder aantrekkelijk wordt voor het toerisme en de wintersport steeds meer te lijden krijgt van klimaatverandering, wordt het eigen land een aantrekkelijker alternatief. Wel blijft de behoefte aan buitenlandse vakanties bestaan, ook als het weer in eigen land beter wordt.

Leeftijd en levensfase zijn belangrijke variabelen die de vraag naar het toerisme beïnvloeden. In 2035 zal 40% van de bevolking boven de 50 jaar zijn. De meesten hiervan zullen blijven werken tot hun zeventigste jaar. Men zal langer gezond blijven en nog beter geïnformeerd zijn over de eigen gezondheid. Healthy ageing zal nog meer in het centrum van de belangstelling staan dan nu. Ook de verworvenheden van de biotechnologie zullen hier hun steentje aan bijdragen.

Naar verwachting zien we een herstructurering van de gezinnen in de richting van een meer verticale structuur. Dat wil zeggen minder kinderen en meer contacten met grootouders, ooms en tantes. Voor de toeristische sector betekent dit dat men meer moet inspelen op meergeneratie vakanties, van (over)grootouders tot (achter)kleinkinderen.

5.3 Wensscenario 2035

Het voorgaande overziend kan het goed zijn dat in 2035 een willekeurig gezin in een willekeurige VINEX wijk zich terugblikkend af zal afvragen: Waar is het mis gegaan? Wat is er overgebleven van onze goede bedoelingen en idealen om een 100% duurzame maatschappij te creëren? Waar had het anders gekund?

Duurzaamheid is meer dan technische maatregelen om de omgeving te beschermen tegen CO₂ uitstoot, meer dan cradle to cradle, meer dan nieuwe brandstoffen, meer dan zonnepanelen, windmolens en mestvergisters, meer dan de drie p's van people, planet en profit. Duurzaamheid is een manier van leven, een filosofie over hoe je in het leven staat, het kunnen genieten van het

moment, van eerlijk voedsel, van warme sociale banden, van het delen van kennis en vaardigheden. Duurzaamheid gaat over bewustzijn, het bewustzijn dat men zijn leven op aarde op een verantwoorde manier doorgeeft aan volgende generaties. En niet te vergeten: duurzaamheid is plezier, het gaat om people, planet, profit en pleasure, zeker als het over vrije tijd en toerisme gaat.

Tijdens een zeldzaam moment van bezinning realiseert het doorsnee gezin uit 2035 zich dat van het ideaal om het anders te doen dan hun ouders weinig terecht is gekomen. Het leven glipt nog steeds bijna dagelijks uit de handen. Om zich naast het harde werken staande te houden verliest men zich in instant genot, de kinderen zijn onder de hoede van opa's en oma's, materieel komt men niets te kort, echter het gevaar van opgebrand raken ligt bijna permanent op de loer. Men beschikt over uitgebreide netwerken, dagelijks is men online met vrienden en vriendinnen, men kan virtueel winkelen in Berlijn en Rio de Janeiro en zelfs virtueel op trektocht gaan door de wildernis van Afrika, met behulp van een chip kan men het gevaar van wilde dieren daadwerkelijk aan den lijve ondervinden. Waar is het duurzaamheidbewustzijn gebleven?

Om aan deze extreem vermoeide, lusteloze, overmatig 'other-directed' maatschappij te ontsnappen is een 'Umwertung aller Werte' nodig. Het is dezelfde uitweg als Friedrich Nietzsche zag voor het nihilisme van zijn tijd. Wij moeten ontsnappen aan de leegte van de moderne tijd, aan de eenzaamheid van de dolende massa toeristen die gedurende enkele weken per jaar een voorgekookte schotel authenticiteit en instant genot opgediend krijgt. De hoop is gevestigd op de Generatie Einstein, de jonge mensen die nu nog de basisschool en de middelbare school bevolken. Er gloort een nieuwe generatie, die nieuwe en andere waarden creëert, die zijn eigen waarden schept, los van de bestaande conventies in het '1.0 denken'. Een generatie die gericht is op 'delen' (sharing), die beseft dat je met zijn allen meer weet dan in je eentje, die socialer is dan ooit, die respect voor mens en omgeving en zelfontplooiing hoog in het vaandel heeft staan. Die geen zoektocht meer hoeft te doen naar al die dingen die zijn 'eigen ik' versterken, die niet op zoek hoeft naar zichzelf omdat hij of zij zichzelf al is, overal en in alle situaties (Jeroen Boschma & Inez Groen, 2007).

Zo kan 2035 het jaar worden van de hoop, de hoop op een tijdperk die wezenlijk anders is dan alle voorafgaande tijdperken, geen nieuwe romantiek, geen nieuwe verlichting, geen 'dawning of the age of aquarius'. Het wordt een tijdperk die alle andere tijdperken overstijgt, waar de etnische en religieuze tegenstellingen zaken zijn uit een ver verleden, waar men werkt binnen netwerkbedrijven die de mensen en het resultaat centraal stellen in plaats van het systeem en de processen. Waar geen managers meer zijn, maar echte leiders die loslaten in plaats van controleren, die vertrouwen in plaats van wantrouwen, die coachen in plaats van sturen en die focussen op dat wat men het beste kan in plaats op dat wat men niet kan.

5.4 Tijdlijn voor oplossingen

Ontwikkelingen	2015	2020	2025	2030	2035
vergrijzing					
toenemende kosten gezondheidszorg					
pensioengerechtigde leeftijd loopt op					
healthy ageing					
het nieuwe werken					
ontstaan netwerkorganisaties					
toenemende werkdruk					
wegvallen grenzen werk-vrije tijd					
invloed generatie Einstein					
toenemende ongrijpbaarheid consument					
Umwertung aller Werte					
nieuw overstijgend tijdperk					
meer kort verblijf					
nieuwe herkomstlanden (BRIC)					
nieuwe destinaties					
toenemende aantrekkingskracht Ned kust					
schaalvergroting evenementen					
vrije tijd domein om zich te onderscheiden					
toenemende ongrijpbaarheid consument					
verticalisering gezinsstructuur					

6 Technologie en toerisme

6.1 Inleiding

Toerisme bestaat al eeuwen. In vroeger tijden was toerisme alleen weggelegd voor de 'happy few'. Dat is nu anders. Met name in onze 'westerse wereld' is toerisme een algemeen verschijnsel waar grote groepen van de bevolking in één of andere vorm aan deelnemen. De sterke groei van toerisme in de afgelopen veertig jaar is mede een gevolg van technologische ontwikkelingen en de enorme groei van de welvaart sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Niet alleen konden 'westerlingen' het zich veroorloven om steeds meer geld te besteden aan andere dingen dan voor het dagelijks levensonderhoud, ook de technologie maakte het mogelijk om steeds massaler bestemmingen op grote(re) afstand te bezoeken. De toegenomen mobiliteit (auto, trein en vliegtuig) bracht bestemmingen op grote afstand -eerst binnen Europa, maar daarna ook buiten Europa – relatief steeds dichterbij.

In de afgelopen twintig jaar heeft ontwikkeling van de informatietechnologie ook een grote bijdrage geleverd aan de groei van toerisme. Waren het voordien vooral de geschreven media en de televisie die 'de wereld' bij ons thuis brachten, sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is daar het internet bij gekomen. Het internet maakte het voor elk individu mogelijk om thuis achter de computer zelf toeristische informatie te zoeken en nieuwe potentiële bestemmingen te verkennen. Dankzij de grote toename van informatie op het internet over culturele- en natuurlijke aspecten van landen, regio's en bestemmingen in de laatste vijftien jaar zijn potentiële toeristen over de hele wereld in staat om zich zelfstandig – zonder inschakeling van reisbureaus – te oriënteren op toekomstige bestemmingen en reizen, inclusief het boeken van een toeristisch verblijf. De grote hoeveelheid informatie die via internet beschikbaar is over landen, toeristische regio's en bestemmingen slecht drempels en prikkelt de nieuwsgierigheid. Zowel fysiek – dankzij de toegenomen transportmogelijkheden – als mentaal – dankzij de toegenomen informatievoorziening – zijn belemmeringen weggenomen en zijn allerlei stimulansen gecreëerd die het reizen naar andere oorden hebben bevorderd. Twintig jaar geleden (1990) – in het pre-internet tijdperk – hadden we niet kunnen bedenken dat we in 2010 smartphones zouden hebben en Hyves, Facebook en Google. Trekken we dat gegeven door naar de toekomst dan betekent dat dat onze wereld er over vijfentwintig jaar (2035) anders uit ziet en er zullen technologische ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die we nu nog niet voor mogelijk houden.

6.2 Visie op het subthema

Technologische ontwikkelingen en de wereldwijde toepassing en het gebruik ervan lijken steeds sneller te gaan. Er zijn veel theorieën die uitgaan van een exponentiële groei in de snelheid van technologische ontwikkelingen in plaats van een lineaire groei. Raymond Kurzweil borduurt voort op de ideeën van Moore over de evolutie van transistors vanaf de jaren zestig. Volgens Kurzweil kan technologie en zelfs de gehele evolutie gezien worden als een exponentiële groei

van intelligentie. De groei van de ontwikkeling kan daarmee snel ons huidige verstand te boven gaan, bijvoorbeeld in de vorm van kunstmatige intelligentie en de creatie van 'posthumans'. Dat maakt het ook moeilijk om technologische ontwikkelingen over een periode van 25 tot 30 jaar voor te stellen en te begrijpen. De meningen van onderzoekers over kunstmatige intelligentie die het menselijk brein te boven gaat of die het menselijk brein zou kunnen 'upgraden', zijn voorlopig nog zeer verdeeld.

Vinge beschrijft in 1993 in zijn essay 'Technologische singulariteit' een situatie waarin we binnen dertig jaar de technologische middelen hebben om een bovenmenselijke intelligentie te creëren. Kort daarna zal het menselijk tijdperk beëindigd zijn en hebben we te maken met 'posthumans' wat dat dan ook mogen zijn. Gelet op de ontwikkelingen in de cognitieve wetenschappen, nanotechnologie, informatietechnologie en robotisering lijkt het technisch gezien niet onmogelijk. Grote vraag is of de mensheid zelf niet beperkingen zal oproepen – bijvoorbeeld uit ethische overwegingen – die er voor zullen zorgen dat het zo'n vaart niet zal lopen. Van de dertig jaar die Vinge beschrijft zijn er al zeventien jaren om en zijn er nog dertien jaren te gaan. Het einde van het menselijk tijdperk lijkt over dertien jaar echter nog niet aangebroken.

Toch is de beschrijvende voorspelling van Vinge interessant genoeg om dieper over na te denken. Want het gegeven dat het evolueren naar bovenmenselijke intelligentie technologisch over niet al te lange tijd mogelijk is, is op zichzelf interessant. Niet om ongewenste ontwikkelingen in gang te zetten, maar juist om gewenste ontwikkelingen een extra impuls te geven. Blijkbaar is er technologisch veel meer mogelijk dan we ooit dachten en blijkbaar kunnen allerlei nieuwe technologieën veel sneller gerealiseerd en toegepast worden dan we ooit hadden durven dromen. Vanuit dat ambitieuze perspectief worden de technologische ontwikkelingen over 25 jaar geschetst en hun invloed op de toeristische sector. Een belangrijk uitgangspunt voor de ambitieuze visie op toerisme die hier geschetst wordt is de keuze voor duurzaam toerisme.

6.3 Probleemstelling en schets van de huidige situatie

De grote vraag is welke technologische ontwikkelingen we in de komende vijftientig jaar mogen verwachten en welke invloed dat heeft op toerisme in het algemeen en op inkomend toerisme, uitgaand toerisme en binnenlands toerisme in het bijzonder.

In de afgelopen twintig jaar heeft – naast het relatief goedkoper worden van vliegvluchten – op het gebied van technologie de ontwikkeling van informatietechnologie de grootste impact gehad op de toeristische sector. Internet heeft de wereld bij de consument thuis gebracht. Het inwinnen van informatie over bestemmingen en het boeken van een verblijf is aanzienlijk gemakkelijker en relatief goedkoper geworden. Afstanden spelen wat dat betreft geen enkele rol meer en de tussenkomst van een reisbureau is voor veel consumenten overbodig geworden. Uiteraard hebben daarnaast het algemeen gestegen welvaartsniveau in de westerse wereld en het relatief goedkoper

worden van vliegereizen belangrijk bijgedragen aan het toenemende mondiale toerisme.

Een belangrijk onderwerp van discussie in de toeristische sector betreft het duurzaamheids aspect. Toerisme is verre van duurzaam. Dat geldt vooral het reizen per auto, boot en vliegtuig en het grondstoffen- en materiaalgebruik in de sector. Grote vraag is in hoeverre nieuwe technologie een bijdrage kan leveren aan het duurzaam maken van de sector.

6.4 Toekomstscenario 2035

Uit deskresearch blijkt dat de belangrijkste technologische ontwikkelingen in de komende vijftientig jaar worden verwacht op het gebied van energie en transport/mobiliteit, op het gebied van informatietechnologie, robotisering, nanotechnologie en bio technologie.

6.4.1 Energie en transport/mobiliteit

Op het gebied van energie voorziening zijn de politieke ambities in Europa nog niet bijzonder hoog. De Europese afspraken die in Kopenhagen gemaakt zijn richten zich op een aandeel van twintig procent alternatieve energie in 2020. Dat lijkt vanuit de huidige stand van de technologie redelijk goed haalbaar. Om in 2035 een toeristische sector te realiseren die vrijwel volledig duurzaam is, moeten de ambities echter fors omhoog.

Vanuit de huidige stand van technologie geredeneerd is het nog niet mogelijk om in 2035 het gebruik van fossiele brandstoffen volledig te vervangen door alternatieve energie zoals zonne energie, wind energie en biomassa. Onderzoeken tonen aan dat de hoeveelheid grondstoffen, materialen en ruimteclaims die daarvoor nodig zijn te groot zijn.

Er zijn echter een aantal technologische ontwikkelingen gaande die hoop geven. Dat betreft met name de toepassing van nanotechnologie, polymeren, spiegelsystemen en 3D technologie in de productie van zonnecellen. Daardoor wordt de productie van zonnepanelen aanmerkelijk goedkoper en het rendement aanzienlijk hoger. De kostprijs van zonnecellen kan daardoor volgens wetenschappers van de TU Eindhoven van 1,50 euro per Wattpiek naar 50 cent per Wattpiek.

Verwacht wordt dat op niet al te lange termijn (2020) zonne energie aanmerkelijk goedkoper zal zijn dan energie uit fossiele brandstoffen. Zonne energie zou daarmee de belangrijkste energie voorziening kunnen worden in 2035. Met name voor veel Afrikaanse landen, die dagelijks veel zonlicht krijgen, zou dat een nieuwe bron van inkomsten kunnen betekenen.

Ook energie uit biomassa en algen kan in 2035 een belangrijke alternatieve energiebron zijn.

Een belangrijke voorwaarde voor vervanging van fossiele brandstoffen door alternatieve energievoorziening is de ontwikkeling van 'smart grid' waardoor verschillende energiesystemen aan elkaar gekoppeld kunnen worden, zodat perioden van tekorten en overschotten beter gespreid kunnen worden.

De positieve ontwikkeling van de technologie op het gebied van zonnecellen in combinatie met het gebruik van aardwarmte kan er voor zorgen dat huishoudens en toeristische bedrijven in Nederland omstreeks 2035 volledig zelfvoorzienend zijn op het gebied van energie of zelfs energie produceren en energie leveren aan het net. Als individuele huishoudens energie leveren aan het net biedt dat ook veel mogelijkheden voor grootschalige introductie van de elektrische auto, omdat stroom dan min of meer 'gratis' thuis verkregen wordt (uiteraard moet eerst wel geïnvesteerd worden in de techniek). Daarmee wordt één onderdeel van het toeristisch vervoerssysteem schoon.

Verwacht wordt dat in 2035 auto's in veilige, geleide railsystemen van A naar B rijden.

De energie uit biomassa en algen zou vooral aangewend moeten worden om andere vervoerssystemen (vliegtuigen en zeeschepen) te voorzien van alternatieve energie (biobrandstoffen), omdat elektriciteit daar (voorlopig) geen oplossing biedt. Het Platform Groene Grondstoffen heeft berekend dat in een ambitieus scenario in 2030 ongeveer 25 % van de fossiele brandstoffen vervangen kan zijn door biomassa.

Windenergie kan in 2035 in 30%-40% van de energiebehoefte voorzien mits er gekozen wordt voor de aanleg van enorme windparken op de Noordzee. Overtollige energie kan opgeslagen worden in drukturbines in lege zoutkoepels. In Duitsland gebeurt dit al ((Prof. L. Reijnders).

Onder de overige toekomstige alternatieve energiebronnen is waterstof in combinatie met brandstofcellen een mogelijkheid om schone en stille energie te realiseren. Verwacht wordt dat in 2015 de eerste (nulemissie) auto's op waterstof rijden. Ook bio kolen (getorreificeerd materiaal) levert nieuwe mogelijkheden voor een efficiënter transport, opslag en verbranding van biomassa.

Op het gebied van transport en mobiliteit verandert er ook veel. Transportmiddelen worden lichter en gebruiken veel minder energie. Bovendien worden ze voorzien van allerlei technische voorzieningen die het gebruiksgemak sterk vergroten. De 'smart' auto past zich na een paar drukken op de knop volledig aan aan de wensen van de individuele gebruiker. In 2035 kunnen auto's vanuit een centrale besteld worden en is de infrastructuur van snelwegen ingericht op centraal geleide vervoerssystemen. Veiligheid en comfort zijn enorm toegenomen.

In de luchtvaart ontstaan nieuwe vliegtuigen die veel lichter zijn, anders van vorm zijn en rechtstandig op kunnen stijgen. Het energieverbruik van deze vliegtuigen zal aanzienlijk lager zijn dan nu het geval is. Door nieuwe

technologieën in de ruimtevaart wordt ruimtereizen relatief goedkoper en aantrekkelijker.

Veel wetenschappers merken op dat het 'en masse' produceren van producten voor alternatieve energie (bijvoorbeeld zonnepanelen) alleen al door de 'economies of scale' leidt tot het fors goedkoper worden van een dergelijk product. Zodra het product massaal toegepast en gebruikt wordt, wordt het product aanzienlijk goedkoper.

Rakhorst e.a. hebben in 2010 een boek gepresenteerd (Nieuwe energie, Nederland na het fossiele tijdperk, 2010) waarin ook de ambitie wordt uitgesproken om in 2035 (over vijftientig jaar) onafhankelijk te zijn van fossiele brandstoffen. Veel prominente duurzame voorvechters – Ruud Lubbers, Wubbo Ockels, Hermann Scheer, Gunter Pauli en Jeremy Rifkin – hebben meegewerkt aan deze presentatie.

6.4.2 Informatie technologie, cognitiewetenschappen en robotisering

Op het gebied van informatie technologie zijn al jarenlang grote veranderingen aan de gang. Vijftientig jaar geleden deed de pc wereldwijd zijn intrede. Ruim vijftien jaar geleden konden we onze eerste schreden zetten op internet. In die laatste vijftien jaar is er veel veranderd op het gebied van informatievoorziening. In de komende vijftientig jaar gaat het nog sneller. In 2035 hebben we in kleine apparaatjes of in chips op ons lichaam volledige informatievoorziening dagelijks bij ons op elke locatie. Het informatie aanbod is bovendien voorgeselecteerd op onze persoonlijke wensen en eisen en kan op elk moment snel aangepast worden aan onze persoonlijke wensen en eisen van dat moment.

In 2035 kunnen er directe koppelingen gemaakt worden tussen informatieverstrekkers (dode materie) en onze hersenen (levende materie). Daardoor kan informatieverstrekking vergezeld gaan van zintuigprikkeling. Het verschil tussen de virtuele wereld en de werkelijke wereld om ons heen vervaagt steeds meer. Dit is het terrein waar cognitiewetenschappen en informatietechnologie elkaar raken.

In 2035 kunnen we ons virtueel verplaatsen naar elke omgeving die we willen creëren. We kunnen volledig virtueel winkelen in Berlijn, of een Safaritocht maken in Zuid-Afrika. De nieuwe technologie stelt ons in staat om ook de gewenste zintuigprikkelingen, die daarbij horen, op te roepen. Het winkelen en de safari tocht worden levensecht en kunnen volledig aangepast worden aan de wensen van de consument, gast of bezoeker. Het is zelfs mogelijk om de geuren die bij het winkelen horen op te roepen, of de angsten of spanning die horen bij de confrontatie met levend groot wild.

In het dagelijkse leven om ons heen neemt in 2035 de robot en volledige computergestuurde bediening van apparatuur een belangrijke plaats in. Veel routinematig werk wordt door robots gedaan. Veel van de huidige

werkzaamheden – bijvoorbeeld schoonmaken van toiletten of ramen – bestaat dan niet meer, omdat materialen vuilafstotend zijn gemaakt of zelfreinigende systemen zijn ontwikkeld.

Aan veel apparatuur is een hoge mate van intelligentie toegevoegd waardoor ons leven aanzienlijk makkelijker wordt gemaakt en het comfort enorm toeneemt. Er zijn in 2035 'smart' toiletten of andere apparaatjes die onze gezondheid controleren en aangeven wat we nodig hebben aan mineralen, vitaminen of medicijnen.

Slimme software brengt in de toekomst veel complex werk terug tot een aantal simpele handelingen

Sinds 2000 verdubbelt de hoeveelheid informatie op onze aarde elke twee jaar. We kunnen dat met onze hersenen op dit moment niet meer bijbenen. Maar algemeen bekend is dat we slechts een deel van onze hersenen gebruiken. Met onze onderwijssystemen hebben we de linker hersenhelft eenzijdig ontwikkeld met leren lezen, schrijven en rekenen. De rechterhelft van onze hersenen, het creatieve deel, waar de intuïtie zetelt, is ingedut. Langzaam maar zeker zijn we bezig de rechter hersenhelft ook verder te ontwikkelen met kleur, beelden, dans, muziek en emotie. Daardoor kunnen we onze hersenen beter trainen en onze capaciteiten verder ontwikkelen. We leren anders en sneller leren en ontwikkelen onze creativiteit. Leren wordt construeren.

Dankzij kunstmatige intelligentie zullen technologische ontwikkelingen steeds sneller gaan. Grote vraag is of het menselijk brein deze snelle ontwikkelingen allemaal nog kan volgen. Dat zou na 2035 kunnen leiden tot een tijdperk van 'posthumans'.

6.4.3 Nanotechnologie

Veel nieuwe ontwikkelingen in 2035 zullen te danken zijn aan de nanotechnologie. Zoals hiervoor al is betoogd, draagt nanotechnologie in belangrijke mate bij aan het ontwikkelen van nieuwe zonnecellen die veel goedkoper en efficiënter zijn en daardoor tegen aanmerkelijk lagere kosten hogere rendementen leveren. Ook draagt nanotechnologie bij aan het hernieuwen en hernieuwd gebruiken van dierlijke vetten voor tweetaktolie. Dat is aanmerkelijk schoner dan de huidige petrochemische olie. Nanotechnologie kan ook een bijdrage leveren aan een opslagmethode (brandstofcellen) waardoor het gebruik van waterstof als brandstof voor auto's snel dichterbij komt (Van der Schaft).

Dankzij nanotechnologie worden in de nabije toekomst verven toegepast op gevelplaten waarin nanodeeltjes en zonnecellen zijn opgenomen. Daarmee worden grote gevels van gebouwen energieleveranciers.

Nanodeeltjes kunnen worden ingezet bij het omzetten van radioactieve straling in stroom. Dat betekent dat nucleaire batterijen met een hoog vermogen realiteit worden.

Nanotechnologie levert ook materialen op die zorgen voor een betere isolatie van woningen. Ook in de kledingindustrie levert nanotechnologie positieve bijdragen aan nieuwe ontwikkelingen (meer comfort, lichter en sterker, waterafstotend en vuilafstotend materiaal). Nanotechnologie draagt ook bij aan het lichter maken van materialen, het goedkoper produceren van materialen uit grondstoffen en het verminderen van wrijvingsweerstand. Daardoor wordt het gebruik van grondstoffen en energie sterk verminderd.

Nanodeeltjes kunnen ook ingezet worden bij het zuiveren van water en het verbeteren van de houdbaarheid van voedsel. Kleine deeltjes silicium, bekleed met actieve nanokoolstof zuiveren water sneller en beter van chemicaliën, bacteriën, virussen en andere verontreinigers. Dankzij toevoeging van nanodeeltjes kan voedsel veel langer goed bewaard worden.

Nanotechnologie levert in 2035 een belangrijke bijdrage in de medische wereld. Onze gezondheid wordt door nanobots in de gaten gehouden en nanobots repareren en corrigeren tekortkomingen in ons lichaam.

Als we de techniek van het ontleden van grondstoffen en materialen tot de kleinste deeltjes volledig onder de knie hebben, is in principe ook alles recyclebaar. Alle materie op moleculair en atomair niveau kunnen we dan herwinnen. Dat zou betekenen dat de kosten van producten en materialen aanzienlijk omlaag gaan en dat we alleen nog voor diensten betalen. Dat is enigszins te vergelijken met een gratis mobiele telefoon waarbij je alleen betaalt voor de levering van diensten die daarbij horen (uit: Iedereen een miljoen, leven en werken in 2030).

6.4.4 Biotechnologie

Biotechnologie draagt bij tot grote veranderingen in onze maatschappij van 2035. Die grote veranderingen doen zich vooral voor op het gebied van de productie van biomassa ten behoeve van de energievoorziening, de voedselproductie en onze gezondheid. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen witte biotechnologie (industrie), rode biotechnologie (medische wetenschap en gezondheid) en groene biotechnologie (landbouw en voedsel).

In een ambitieus scenario opgesteld door het Platform Groene Grondstoffen kan in 2030 een kwart van de fossiele brandstoffen vervangen worden door biomassa. Uit biomassa (suikerriet, maïs, tarwe, suikerbieten, koolzaad, soja, palmolie) kunnen biobrandstoffen worden gewonnen (ethanol, biodiesel) die als vervangers kunnen dienen voor fossiele brandstoffen. Ook autobanden kunnen in de toekomst uit biomassa geproduceerd worden (Vriend en Schenkelaars, 'Oogst uit het lab'). Nestlé Oil bouwt een nieuwe fabriek voor de productie van biodiesel

uit plantaardige en dierlijke grondstoffen met een productie capaciteit van 800.000 ton per jaar (Nestlé Oil).

Aquatische biomassa is interessant omdat er geen landbouwgrond voor gebruikt hoeft te worden. De groei en het gebruik van algen en zeewieren valt hier bijvoorbeeld onder. Biodiesel, bio methaan en bio ethanol kunnen uit algen geproduceerd worden. Voor veel algensoorten kan de productie ook in zout water plaatsvinden en voor de groei van algen kunnen zelfs nutriëntrijke afvalstromen (o.a. stikstof en fosfor) en rookgassen (o.a. CO₂ en NO_x) gebruikt worden.

Tegenwoordig kunnen chemicaliën en materialen zoals plastic en andere kunststoffen uit bio materialen worden geproduceerd. Dat wil zeggen dat micro organismen de basis grondstof kunnen leveren voor allerlei producten. Zo kunnen bijvoorbeeld kunstbotten en kunstmatige bloedvaten geproduceerd worden uit poly melkzuur. In 2035 kunnen zeer veel materialen uit herwinbare biomassa geproduceerd worden. Dat betekent een aanzienlijk minder grote aanslag op grondstoffen.

Witte biotechnologie met toepassingen in voedsel, textiel, leer, papier, wasmiddelen, bio plastics en biobrandstoffen kan een belangrijke bijdrage leveren aan het terugdringen van de CO₂ uitstoot (Klimaattop Kopenhagen, Deense tak van WNF).

De ontwikkeling van rode biotechnologie zorgt ervoor dat in 2035 de DNA codering van het menselijk lichaam compleet ontsloten is. De meeste organen van het menselijk lichaam kunnen dan in een laboratorium gekweekt worden. Bij lichamelijke gebreken kunnen complete organen vervangen worden of via stamcelregeneratie weer hersteld worden. De volledig ontsloten genen databank maakt het mogelijk om in 2035 ook multi genetische ziekten (mentale stoornissen) en auto immuun ziekten te bestrijden.

De bekendheid met de genen die ouderdom veroorzaken in combinatie met het kunnen voorkomen en bestrijden van ziekten, zal ertoe leiden dat het menselijk leven aanzienlijk verlengd kan worden.

Elk individu heeft in 2035 de beschikking over zijn complete menselijke genoom. Dat vormt de basis voor diagnoses voor ziekte en gezondheid. Door de informatie van cellen in een computer te stoppen kan in 2035 zeer snel een diagnose gemaakt worden van iemands gezondheidstoestand en de gevoeligheid voor toekomstige ziekten. Door analyse van gegevens kunnen ook computergestuurd medicinale oplossingen of bijvoorbeeld de juiste antibiotica gevonden worden.

De landbouw- en voedselproductie zal in 2035 fors beïnvloed zijn door biotechnologie. De productie zal toenemen en de kwaliteit van de gewassen zal verbeteren. Gewassen kunnen resistent gemaakt worden en beter aangepast worden aan omstandigheden van bodem en klimaat. Een aantal producten zullen vervangen worden door bio technologische producten. Een voorbeeld daarvan is

de productie van vlees. Dit kan een oplossing bieden voor de toenemende vraag naar vlees in grote landen met eens sterk groeiende economie.

Tegelijkertijd zal ook een discussie ontstaan over wat wel en niet toelaatbaar en ethisch verantwoord wordt geacht met betrekking tot biotechnologie.

6.5 Wensbeeld 2035

6.5.1 Energie en mobiliteit

Reizen per auto is in 2035 aanzienlijk goedkoper dan nu c.q. zeer goedkoop als huishoudens energie producenten worden. De meeste auto's zullen dan op elektrische energie rijden.

Voor luchtvaart en scheepvaart worden biobrandstoffen gebruikt, waardoor de uitstoot van schadelijke stoffen aanzienlijk wordt teruggedrongen. Omdat er sprake is van een aantal grote wereldeconomieën in opkomst (o.a. China, India) zal het toerisme tot 2035 nog fors toenemen. Dat betekent dat de luchtvaart nog met een forse groei van toeristisch verkeer te maken krijgt.

De beschikbaarheid van stroom leidt ook tot andere luchtvaart vervoerssystemen (kleinere en lichtere eenheden) die zich met grotere snelheid verplaatsen, mits de opslag van energie toereikend is geregeld. Dat zal vooral gelden voor luchtvaart over kortere afstanden.

De discussie over de negatieve milieu aspecten van de aan toerisme gerelateerde mobiliteit neemt sterk af naarmate de fossiele brandstoffen worden vervangen door alternatieve brandstoffen.

Veel toeristische accommodaties en attractieparken zijn in 2035 volledig zelfvoorzienend, of zijn energieproducent geworden. Daarmee wordt een belangrijke kostenpost (energievoorziening) fors teruggedrongen.

Verwacht wordt dat er in Nederland in 2035 een aantal grote overdekte multi functionele attractieparken zijn waarin sport en spel, wellness, subtropische stranden en zwembaden zijn opgenomen. Deze attractieparken zijn op energiegebied volledig zelfvoorzienend. Het niveau van comfort en wellness in deze parken is zeer hoog.

6.5.2 Informatie technologie, cognitiewetenschappen en robotisering

Potentiële toeristen zijn in 2035 volledig op de hoogte van de vakantiemogelijkheden die het beste bij hun wensen en behoeften passen. Omgekeerd zijn toeristische bestemmingen en bedrijven ook zeer goed op de hoogte van de behoeften en wensen van hun potentiële gasten/bezoekers. Ingenieuze databanken houden precies bij welke belevingen en emoties tot de kritieke succesfactoren van specifieke doelgroepen behoren.

Toeristen zijn op de vakantiebestemming elk moment en overal volledig geïnformeerd over gewoonten, gebruiken, cultuur en natuur, het aanbod van producten en diensten (belevingen) dankzij informatietechnologie die ze op hun lichaam dragen.

De ontwikkeling van de virtuele wereld neemt een enorme vlucht. Dankzij de nieuwe informatietechnologie vervaagt het verschil tussen werkelijkheid en de virtuele wereld. Omdat in de virtuele wereld ook de zintuigen geprikkeld worden, worden virtuele toeristische reizen en bezoeken een ware belevenis waarin ook emoties een rol spelen. Virtueel toerisme wordt daarmee een serieuze concurrent van het echte toerisme. Met name jonge mensen zullen in 2035 ook zeer veel virtueel reizen. Minder kapitaalkrachtige doelgroepen zullen het echte toerisme over grote afstanden vervangen door virtueel toerisme.

Veel producten en apparaten die we in ons dagelijks leven in 2035 gebruiken zijn zogenaamde 'smart' producten en apparaten. Dankzij ingenieuze technologie zijn ze in staat ons leven te vergemakkelijken en het comfort sterk te doen toenemen. Het betreft bijvoorbeeld apparaten die binnenshuis allerlei handelingen computergestuurd voor ons verrichten, of een bestelde auto aanpassen aan onze persoonlijke wensen en de bestelde boodschappen klaarzetten op een afhaalpunt of thuis afleveren.

Veel vervelend en routinematig werk wordt volledig geautomatiseerd en met computers en robots uitgevoerd of het verdwijnt omdat de nieuwe technologie de werkzaamheden overbodig maakt. Zo hoeft een 'smart' toilet nauwelijks meer schoongemaakt te worden omdat het minder vuil wordt en een zichzelf reinigend mechanisme heeft. Het 'smart' toilet is tevens in staat om metingen te doen t.b.v. onze gezondheid.

6.5.3 Nanotechnologie

Dankzij nanotechnologie neemt de kwaliteit van ons leven en van toerisme en vrijetijdsbestedingen toe. Nanotechnologie zorgt voor betere kwaliteit van producten die bovendien langer meegaan en recyclebaar zijn. Dankzij nanotechnologie kunnen we schoner, goedkoper en sneller reizen.

Nanotechnologie draagt mede bij aan een schoner milieu en schoon water, brengt verbetering in de isolatie van toeristische verblijven, zorgt voor kleding die lekker zit, beter past en geen vuil opneemt.

In onze gezondheid en welbevinden speelt nanotechnologie (nanobots) een belangrijke rol. Mensen zijn in 2035 gezonder en leven langer.

6.5.4 Biotechnologie

Dankzij biotechnologie (biomassa) neemt wordt het reizen per boot en vliegtuig aanzienlijk minder belastend voor het milieu. De discussie over toeristisch reizen zal afnemen.

Biotechnologie draagt bij aan een gezonde voedselvoorziening, waarbij beter voldaan wordt aan de voedselvraag van de wereldbevolking. Fabrieksmatige vleesproductie zal zijn intrede doen en als vervanger voor dierlijk vlees gaan dienen.

6.5.5 Inkomend toerisme

Door de groei van de wereldeconomie, in het bijzonder in de BRIC landen Brazilië, Rusland, India en China, zal het inkomend toerisme naar Nederland stijgen. Het aantal vliegbewegingen zal aanzienlijk toenemen. De schadelijke gevolgen daarvan kunnen echter teruggedrongen worden als het energieverbruik van vliegtuigen fors wordt teruggedrongen en de productie van biomassa en biobrandstof fors toeneemt. Beide ontwikkelingen zijn technologisch mogelijk. Veel zal afhangen van de bereidwilligheid en de besluitvorming van de internationale gemeenschap omtrent het stimuleren van alternatieve energievoorziening en het afbouwen van het gebruik van fossiele brandstoffen. Een beperkt deel van het inkomend toerisme zal vervangen worden door korte virtuele bezoeken aan een bestemming. Het gaat dan vooral om dagrecreatie en kort verblijf.

6.5.6 Uitgaand toerisme

Het uitgaand toerisme in Nederland ligt nu al op een hoog niveau en zal in de toekomst nauwelijks meer toenemen. Uitgaand toerisme zal voor een beperkt deel vervangen worden door virtueel toerisme. Dat geldt vooral voor jongeren en voor mensen met een minder hoog inkomen die vaker virtuele bestemmingen zullen bezoeken als dagattractie of voor een kort verblijf.

Het uitgaand toerisme naar Europese landen om ons heen met de auto zal ook in 2035 nog in een vergelijkbare mate plaatsvinden. Dankzij de ontwikkeling van alternatieve energie en de elektrische auto zal de uitstoot van deze toeristische reizen aanzienlijk afnemen. Het uitgaand toerisme per vliegtuig zal in omvang niet veel veranderen. Ook hier zal de uitstoot afnemen dankzij reductie van energieverbruik en het gebruik van biobrandstoffen.

Ruimtereizen worden nu al beperkt aangeboden tegen hoge kosten. Ruimtereizen zal in de toekomst toenemen, maar nog steeds een product zijn voor de 'happy few'.

6.5.7 Binnenlands toerisme

Het binnenlands toerisme heeft een goede toekomst dankzij de technologische ontwikkelingen. Er ontstaan aantrekkelijke nieuwe grootschalige overdekte voorzieningen met een gevarieerd en hoogwaardig productaanbod dat kan concurreren met tal van buitenlandse bestemmingen. Deze mega accommodaties en attracties zijn in 2035 energie producenten in plaats van energie verbruikers.

Als tegenhanger van deze grootschalige ontwikkelingen is er een belangrijke markt voor kleinschaligheid en lokale en regionale cultuur en persoonlijke

aandacht. Een inspirerend initiatief voor de binnenlandse toeristische markt is het rapport van de VROMraad "Groeten uit Holland, Qui e fantastico!" (2006). Dit rapport bevat adviezen voor vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit. Zo lezen we dat de VROMraad ervan overtuigd is dat de ruimtelijke kwaliteit van zowel de landelijke als stedelijke gebieden in ons land in deze eeuw ingrijpend zullen veranderen. Dit mede onder invloed van ontwikkelingen op de mondiale markt van toerisme en vrije tijd. Om effectief het hoofd te kunnen bieden aan de mondiale concurrentie stelt de VROMraad dat er een meer robuuste verandering nodig is in de sfeer van productontwikkeling. Het perspectief dat de VROMraad voorstelt is de inzet van een hoogwaardige ruimtelijke kwaliteit waarbinnen het cluster van sectoren (waaronder toerisme en recreatie) economisch goed kunnen gedijen.

De samenstellers geven aan dat net zoals de landbouw in het verleden mede verantwoordelijk is geweest voor het ontstaan van een aantrekkelijk cultuurlandschap en de volkshuisvesting voor aantrekkelijke stedelijke wijken, in de toekomst toe vrije tijd en toerisme meer en meer kunnen worden ingezet voor de ontwikkeling van inspirerende ruimtelijke omgevingen in stad en land. Belangrijk in deze ontwikkeling is integraal denken in plaats van sectoraal. In deze lijn pleit de raad voor meer samenwerking tussen het cluster Vrije Tijd & Toerisme en de landbouw- industrie, zorg-, bouw- en transport-, retail- en industriese sector. Tussen al deze takken kunnen nieuwe (vraaggestuurde) samenwerkingsvormen ontstaan. Allianties die een uitstraling krijgen op zowel regionale, nationale als op mondiale schaal. .

Centraal thema in dit rapport is het 'Regionaal beeldverhaal', een beeldverhaal bestaat uit enthousiasmerende beelden en verhalen over de toekomst van een regio. De inhoud van een regionaal beeldverhaal legt verbindingen tussen verleden en toekomst, maar ook verbindingen tussen kwaliteiten en kansen. Het beeldverhaal is tevens een smaakmaker richting investeerders, producten en overheden om hen te interesseren en te mobiliseren om nieuwe, onverwachte allianties te vormen ten behoeve van toeristische productontwikkeling. De toeristische sector is de aanjager van dit proces. "Regionale verhalen dienen aan de ene kant de ruimtelijke kwaliteit die nodig is om toeristen en bezoekers aan te trekken (unique selling points); aan de andere kant mobiliseren zij investeerders, producenten en overheden, die deze ruimtelijke kwaliteit kunnen ontwikkelen en onderhouden:", (VROMraad, Groeten uit Holland 2006).

6.6 Tijdlijn 2010-2035

6.6.1 Bewustwording

Er moet een grote omkering in het denken over een duurzame toekomst ontstaan. Dat geldt zowel voor overheden, bedrijven als voor burgers. Omdat dit proces op dit moment veel te langzaam gaat, moeten burgers het initiatief gaan nemen. Dankzij de mogelijkheden van de informatietechnologie kunnen burgers, ondersteund door kenniscentra veel meer en veel efficiënter invloed uitoefenen op overheden en bedrijfsleven. Op korte termijn moet een bewustwordingsproces met betrekking tot de grote noodzaak van het kiezen voor een duurzame

samenleving in gang gezet worden. Ook is een grotere bewustwording van de mogelijkheden die nieuwe technologie ons biedt noodzakelijk.

6.6.2 Hogere ambitie voor invoering duurzame energie

De ambities op het gebied van alternatieve energie – zonne-energie, windenergie, biomassa, waterstof in combinatie met brandstofcellen – moet fors omhoog. Dat betekent dat de politiek op Europees en wereldniveau hardere afspraken moet maken op een hoger ambitieniveau. De huidige afspraken voor 2020 moeten omhoog en moeten in 2030 verdriedubbeld zijn en in 2035 nagenoeg tot volledige vervanging van fossiele brandstoffen leiden.

6.6.3 Politiek-economische keuze voor duurzame energie

Financiële steunmaatregelen voor onderzoek en ontwikkeling op het gebied van alternatieve energie moeten vooral ingezet worden op innovatieve ontwikkelingen die alternatieve energie bevorderen en minder op het terugdringen van schadelijke gevolgen van fossiele brandstoffen. De keuze voor een aantal nieuwe kolencentrales in Nederland inclusief de afvang van schadelijke CO₂ uitstoot is een stap terug. Om in 2035 een grote stap gezet te hebben naar duurzame energie moeten de plannen voor de bouw van kolencentrales van tafel en moeten de financiële middelen die daarvoor gereserveerd werden ingezet worden op duurzame energie.

6.6.4 Toeristische sector kiest voor duurzaamheid

De toeristische sector moet op korte termijn kiezen voor alternatieve energie en het gebruik van minder schadelijke grondstoffen. Begonnen kan worden met een afspraak dat er vanaf nu alleen toeristische bedrijven en attracties gebouwd worden die energie neutraal zijn en/of energie produceren. Het kiezen voor alternatieve energievoorziening in huishoudens kan er voor zorgen dat de elektrische auto sneller op grote schaal zijn intrede kan doen zodat het toeristisch reizen per auto aanzienlijk minder uitstoot veroorzaakt. Het sterk ondersteunen van de ontwikkeling van de productie van biomassa en bio-energie kan het reizen per vliegtuig en cruiseschip aanzienlijk schoner maken.

Het vorige kabinet heeft in aanvang hoog ingezet op duurzaamheid. Het Akkoord van Schokland (2007) was één van de resultaten, Dit akkoord werd ondertekend door het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en verschillende ministeries. Het Initiatief Duurzame Handel (IDH) is een uitvloeisel van het Akkoord van Schokland. Centraal thema binnen IDH is ketenverantwoordelijkheid. Met het verduurzamen van ketens wil IDH bijdragen aan de Millenniumdoelen voor armoedebestrijding, duurzame leefomgeving en eerlijke handel. Om genoemde doelen te bereiken, vormt het IDH allianties tussen bedrijfsleven, NGO's en overheden om gezamenlijk sociale- en ecologische knelpunten op bestemmingen in ontwikkelingslanden aan te pakken. De vastgestelde knelpunten worden ter plekke via concrete verbeterprogramma's aangepakt. Toerisme behoort met cacao, hout en natuursteen tot een van de eerste sectoren die meedoet aan dit initiatief. In 2009 en 2010 hebben acht

Nederlandse touroperators samen met de ANVR en het IDH gewerkt aan de verduurzaming van een aantal toeristische bestemmingen in o.a. Tanzania, Kenia, Turkije, Egypte, Thailand en Brazilië. Accommodaties worden o.a. gestimuleerd om Travelife in te voeren, In dit proces wordt ook samen met de luchtvaartbranche gewerkt aan reductie en compensatie van de CO2 uitstoot. (www.duurzamehandel.com)

6.6.5 Tijdpad 2010-2035

2010-2015:

- 1) Bewustwordingsproces van belang van de duurzame samenleving in gang zetten bij burgers, overheden en bedrijfsleven. Omdat overheden en bedrijfsleven het in belangrijke mate laten afweten moeten burgers het initiatief nemen.
- 2) Bewustwordingsproces van de enorme mogelijkheden van nieuwe technologie in gang zetten. Nieuwe technologie moet een belangrijke bijdrage leveren aan de duurzame samenleving en een duurzame toeristische sector in 2035.
- 3) Nationaal en internationaal prioriteit geven aan onderzoeksprogramma's gericht op duurzaamheid en nieuwe technologie.
- 4) Stopzetten en afbouwen van plannen en investeringen in fossiele brandstoffen.

2015-2020:

1. Nationale en internationale afspraken en doelstellingen over klimaat en duurzaamheid herzien en aanscherpen.
2. Ontwikkelen van internationale onderzoeksprogramma's die nieuwe technologieën ten behoeve van duurzaamheid bevorderen.
3. Financiële ondersteuning voor onderzoek en toepassing van technologie die duurzaamheid bevordert.
4. Toeristische sector bouwt alleen nog 100% duurzaam.

2020-2035:

Doelstellingen voor klimaat en duurzaamheid worden in de periode 2020-2035 verdubbeld.

Alle huishoudens voorzien aan het eind van deze periode volledig in de eigen energiebehoefte en/of produceren zelfs energie.

Alle toeristische bedrijven in Nederland voorzien volledig in de eigen energiebehoefte en/of produceren energie.

Alle bedrijven die duurzaam produceren krijgen structureel belastingtechnische voordelen. Hierover worden mondiaal afspraken gemaakt.

7 Ecologie en toerisme

7.1 Inleiding

Net als andere economische sectoren, zoals landbouw, energie en transport is toerisme sterk afhankelijk van deze drie factoren: milieu, landschap en klimaat (UNWTO-UNEP-WMO, 2008). Het klimaat bepaalt in grote mate de lengte en kwaliteit van het toerismeseizoen. Daarnaast speelt klimaat een belangrijke rol bij de keuze voor de reisbestemming. Klimaatverandering kan op termijn tot gevolg hebben dat toerismestromen veranderen. Tropische eilanden dreigen door een stijgende zeespiegel, mede door het smelten en kleiner worden van gletsjers, te verdwijnen. Het Mediterrane gebied wordt door een toenemende temperatuur steeds droger en kan op termijn minder aantrekkelijk worden voor toeristen. Daardoor zal op deze plaatsen een verlies aan inkomsten ontstaan. Er zullen ook weer nieuwe toeristengebieden ontstaan, zoals de rivièra aan de Noordzee of grote waterrecreatiegebieden in Lapland. Deze landschappelijke veranderingen zorgen voor het meer of minder aantrekkelijk worden van bepaalde bestemmingen, maar ook de invulling van de vakantie is hier van afhankelijk (Stichting Recreatie, 2008; Toerisme Vlaanderen, 2008).

Toerisme wordt niet alleen beïnvloed door klimaatverandering, het heeft er zelf ook invloed op. Wanneer toerisme gezien wordt als een keten van activiteiten dan kunnen drie onderdelen onderscheiden worden: transport, verblijf en vermaak (PWC, 2004). Een toerist verplaatst zich naar een bestemming (vervoer), waar hij of zij gaat recreëren. Op de bestemming verblijft men in een bepaalde accommodatie (verblijf), bijvoorbeeld in de vorm van een hotel. En vanuit de accommodatie onderneemt een toerist diverse vormen van activiteiten (vermaak).

Iedere stap in de toerismeketen heeft op een eigen wijze invloed op zowel het klimaat als het landschap en milieu. Het transport van en naar de bestemming wordt altijd als eerste genoemd als het gaat om de negatieve invloed van de toerismesector op het milieu. De uitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen hebben een directe invloed op het milieu, en op de langere termijn, op het klimaat. De termen milieu en klimaat worden vaak door elkaar gebruikt. In onze visie is het milieu het geheel van biosfeer en ecosystemen. Het klimaat is de toestand van de atmosfeer; gemeten over een periode van 30 jaar. De werking van de ecosystemen heeft invloed op de atmosfeer en andersom. Een voorbeeld hiervan is de aantasting van het milieu dat kan leiden tot het sterven van bomen. Dit heeft als gevolg dat de bomen minder CO₂ op nemen met als consequentie een stijging van het niveau van CO₂-gehalte in de atmosfeer. Dit zal op lange termijn leiden tot een broeikaseffect.

Een andere directe invloed vormt het afval, dat met name rondom de accommodaties voor milieuproblemen kan zorgen. Dit is natuurlijk niet alleen hinderlijk bij de accommodatie, maar ook toeristische trekpleisters kunnen hierdoor ernstig vervuilen. Dit leidt ons direct naar het derde onderdeel van de

toerismeketen, de attractie (PWC, 2004). Het landschap, een attractiepark of een museum, maar ook een belevenis vormen het uiteindelijke doel van een reis.

Naast afval heeft ook het waterverbruik van toerisme vaak nadelige invloeden. Het toerisme vindt soms plaats in gebieden waar waterschaarste heerst. Het waterverbruik van toeristen kan dus een nadelige invloed op de lokale bevolking hebben. Daarnaast kan het toerisme belastend zijn voor de omgeving inzake geluid of aanwezigheid van mensen in een natuurgebied. Geluidshinder kan verstoring veroorzaken, waardoor broedvogels niet genoeg rust kunnen vinden om hun jongen groot te brengen.

Deze verschillende invloeden geven aan dat de biodiversiteit kan lijden onder de druk van toerisme. Over het geheel genomen kan gesteld worden dat alle activiteiten invloed op de ecologie uitoefenen, omdat toeristen producten en services van de natuur 'consumeren' (Wackernagel et al., 1999).

Wanneer toerisme in goede banen geleid wordt kan het echter ook een positieve invloed hebben. Er zijn tal van voorbeelden waarbij de lokale bevolking kan profiteren van extra inkomsten door de komst van toeristen (Fischer et al., 2008; UNCTAD, 2007). Toerisme kan bijvoorbeeld een belangrijke alternatieve inkomstenbron vormen voor activiteiten die een negatieve invloed hebben op de ecologie, zoals jacht, houtkap en intensieve landbouw (Boomsma, 2010). Het geeft mensen de mogelijkheid om de natuur een andere waarde toe te kennen; in plaats van inkomsten door het kappen van een boom, kan men inkomsten genereren door toeristen in hun bos rond te leiden. Door bomen te laten staan en toeristen te ontvangen kan er meer continuïteit bestaan wat betreft inkomen dan wanneer men een bos kapt en vervolgens achterblijft met een onproductief veld (Boomsma, 2010).

7.1.1 Ecologie

Uit het voorgaande blijkt dat ecologie belangrijk is voor toerisme, maar dat ook toerisme een werking heeft op ecologie. Ecologie is een breed begrip. Om hier verder op door te kunnen gaan dient dit begrip eerst te worden toegelicht. Ecologie wordt door Begon, Townsend & Harper (2006, p. xi) gedefinieerd als "de wetenschappelijke studie van de distributie van organismen en de overvloed van organismen en de interacties die de distributie en overvloed bepalen." "De eenvoudigste definitie van biodiversiteit is gelijk aan soorten rijkdom. Biodiversiteit kan echter ook worden gezien als kleiner en groter dan soorten" (Begon et al., 2006, p. 602). Daarom gaat biodiversiteit tevens over zaken als de genetica van soorten maar ook over de habitat op grotere schaal, gebieden en regio's (Begon et al., 2006).

Uit deze definitie blijkt dat ecologie breder is dan biodiversiteit en biodiversiteit onderdeel vormt van ecologie. Al concluderend kunnen de invloeden van toerisme op de ecologie als volgt worden onderverdeeld in:

- De invloed op biodiversiteit;

- De invloed op klimaatverandering;
- De invloed op landschap.

Deze invloeden kunnen gemeten worden met behulp van zowel de Ecologische Voetafdruk als de Carbon Footprint.

7.1.2 Ecologische Voetafdruk en Carbon Footprint

Om tot een duurzame vorm van toerisme te komen is het noodzakelijk inzichtelijk te maken in hoeverre de sector invloed heeft op de ecologie. Eén van de meest directe manieren om deze invloed te berekenen is door de milieubelasting van de toerismesector te analyseren. Wackernagel en Rees (1996) hebben hiervoor een methodiek ontwikkeld, genaamd de Ecologische Voetafdruk. Met behulp van deze methode wordt de belasting van een bepaalde bevolking, zoals de Nederlanders, op de natuur berekend. De uitkomst van deze berekening vertegenwoordigt de totale oppervlakte aan land (en water) dat nodig is om aan het huidige niveau van de consumptie van hulpbronnen en afvallozing te voldoen. De Ecologisch Voetafdruk kan niet alleen voor de bevolking van een land worden berekend, maar ook voor een economische sector als toerisme (Hunter, 2002).

Een ander meetinstrument is de Carbon Footprint (Wiedmann & Minx, 2008). De Carbon Footprint geeft een waarde voor de bijdrage aan klimaatverandering (opwarming van de aarde) van een activiteit, mens, economische sector, enz. Het verschil tussen deze indicator en de Ecologische Voetafdruk is zeer klein, maar over toepassing van de eerste methodiek bestaat nog enige discussie (Wackernagel & Yount, 2000; van Kooten & Bulte, 1999). Deze discussie spitst zich vooral toe op een verschil van inzicht naar de manier waarop de Ecologische Voetafdruk gemeten moet worden.

Ondanks de discussies rond de Ecologische Voetafdruk, en het feit dat het bepalen van de broeikasemissies ook niet zonder problemen is, besluiten wij een combinatie van deze methodes te maken. In onze beleving kan de Ecologische Voetafdruk een breder beeld schetsen van de huidige impact van toerisme op de ecologie dan wanneer men zich beperkt tot de Carbon Footprint. De Carbon Footprint geeft namelijk alleen de uitstoot van CO₂ aan en het is nog maar af te wachten of deze invloed over 25 jaar nog zorgwekkend is. De Carbon Footprint blijkt echter een interessant meetinstrument aangezien voldoende gegevens beschikbaar zijn voor het beschrijven van een trend waaruit vervolgens een wensbeeld kan worden geschetst (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009). Deze gegevens worden samengevoegd met de beschikbare gegevens van de Ecologische Voetafdruk. Het terugdringen van deze waarde vormt de belangrijkste gekwantificeerde doelstelling op weg naar een duurzame vorm van toerisme in 2035.

7.2 Probleemstelling

Waar zijn we op dit moment in de toerismesector? Wereldwijd beslaat de toerismesector 3,9-6,0% van de totale wereldwijde Carbon Footprint (UNWTO-

UNEP-WMO, 2008). Dit cijfer betreft zowel uitgaand als binnenlands toerisme. Binnen Nederland is dit aandeel echter groter. In 2008 was deze waarde 9,1% van de totale Nederlandse Carbon Footprint (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009). De uitstoot aan broeikasgassen vanuit de toerismesector neemt in Nederland een groter aandeel in de totale uitstoot dan de toerismesector op wereldwijde schaal. Ten opzichte van het wereldwijde gemiddelde valt er dus nog een achterstand in te halen voor de Nederlandse situatie.

Wanneer de Nederlandse situatie nader wordt bekeken valt nog een andere trend op. De landelijke Carbon Footprint is gedurende de periode 2002-2008 afgenomen met 3,2%. In diezelfde tijdspanne is deze Voetafdruk door vakanties in Nederland toegenomen met maar liefst 16,5% (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009). Daarmee is niet alleen de absolute waarde gestegen, maar ook het aandeel binnen de totale landelijke uitstoot. In de volgende paragraaf worden de belangrijkste factoren die deze stijging veroorzaken nader toegelicht.

Kwantitatieve gegevens van de invloed van toerisme op landschap en biodiversiteit ontbreken, maar de toenemende toeristische stromen van het afgelopen decennium zullen naar verwachting hebben geleid tot een grotere druk op het landschap en diverse soorten flora & fauna. Door de toenemende bereikbaarheid van gebieden en de door toenemende concurrentie binnen de toerismebranche veroorzaakte daling van prijzen, wordt het voor meer mensen mogelijk om verre reizen te maken. In veel gevallen blijft de ontwikkeling van faciliteiten voor toeristen vaak achter bij de groeiende stroom aan bezoekers. Op deze manier kunnen in de huidige toeristische industrie meer onaangetaste gebieden worden bezocht. Slechte regulering kan tevens een oorzaak zijn van de aantasting van een gebied.

7.3 Huidige situatie

Waardoor wordt de huidige druk van toerisme in Nederland op ecologie door veroorzaakt? Om dit te kunnen beschrijven wordt onderscheid gemaakt tussen binnenlands, uitgaand en inkomend toerisme.

7.3.1 Binnenlands toerisme

Tot binnenlands toerisme worden alle vakanties die Nederlanders binnen de landsgrenzen spenderen gerekend (CBS, 2010b).

Het aantal Nederlanders dat in eigen land op vakantie gaat is de laatste jaren (2002-2008) gedaald, maar op een vergelijkbaar niveau gebleven gekeken naar het aantal mensen dat buiten de landsgrenzen de vakantie doorbrengt (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009). Als gevolg van de economische crisis is het aantal Nederlanders dat de vakantie in eigen land doorbrengt in 2009 overigens weer licht gestegen (CBS, 2010b). Binnenlandse toeristen verblijven voornamelijk in een bosrijke omgeving. Dit geldt zowel voor korte als lange vakanties. De kuststrook en gebieden met meren, plassen of rivieren in het landschap zijn ook populair. Het landschap is dus een bepalende factor in de binnenlandse toeristenstromen (CBS, 2010a). Waar de activiteiten tijdens een

vakantie plaatsvinden is in deze statistieken niet meegenomen. Wanneer dit wel het geval was geweest dan zou het beeld er anders uit zien. Te denken valt aan dagjes uit naar een dierentuin of attractiepark, de bioscoop of het zwembad. De stedelijke omgeving, waar veel toeristische attracties gelegen zijn, zou dan hoger in de statistieken uitvallen. Over het algemeen gaat men op vakantie in een eigen vakantiehuis, caravan of een andere logiesvorm die in eigendom is van de vakantieganger. Dit aandeel is sinds 2002 stabiel. De auto is al jaren veruit het belangrijkste vervoersmiddel voor binnenlandse vakanties; 90% van het totaal (CBS, 2010b).

De Carbon Footprint voor binnenlands toerisme neemt gestaag af met gemiddeld 2,4% per jaar over de periode 2002-2008 (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009). Tijdens de eerste helft van deze periode werd de sterkste afname gerealiseerd.

7.3.2 Uitgaand toerisme

De Nederlanders die in het buitenland op vakantie gaan worden gerekend tot de uitgaande toeristen. Dit kan variëren van een stedentrip naar Londen tot een wereldreis. Uitgaande toeristen verplaatsen zich over grotere afstanden dan vakantiegangers binnen de landsgrenzen. Meer dan de helft van de toeristenbewegingen[3] naar het buitenland gaat per auto (58% in 2008). Een derde van de toeristen gebruikt het vliegtuig om op vakantie te gaan (CBS 2010 b). Dit aandeel is iets gestegen ten opzichte van de auto. Als logiesvorm wordt bijna uitsluitend gebruikgemaakt van een toeristische logiesvorm die niet in het eigendom is van de vakantieganger: een kamer in een hotel, een vakantiehuis, gehuurde caravan of andere accommodatie. De Carbon Footprint van uitgaand toerisme groeit al enige jaren met ca. 4% per jaar. Het vormt zelfs de grootste oorzaak van de toenemende Carbon Footprint van Nederlands toerisme (Kenniscentrum (Kust)toerisme 2009).

Binnen het aandeel van uitgaand toerisme zijn verschillen aan te wijzen tussen de bestemmingen. Vooral de reizen buiten Europa nemen een aanzienlijk deel in van de totale CO₂-uitstoot. Dit is in een periode van zes jaar met meer dan 10% toegenomen, waardoor het nu goed is voor een derde van de Carbon Footprint van uitgaand toerisme. Toch is het aandeel van de Nederlanders dat naar een bestemming binnen Europa op vakantie gaat al jaren stabiel (ca. 84%, CBS 2010b). De groei wordt dus geheel veroorzaakt door een absolute toename van het aantal toeristenbewegingen per jaar: Nederlanders gaan vaker op vakantie per jaar en het aantal toeristen groeit ook al enige jaren.

7.3.3 Inkomend toerisme

Van buitenlandse toeristen die naar Nederland komen om de vakantie te spenderen zijn minder cijfers bekend. Na een sterke stijging van zowel het aantal verblijfsgasten als het aantal overnachtingen rond het jaar 2000 is de trend iets afgevlakt, maar stijgt nog jaarlijks (NBTC, 2008a). Het grootste deel van deze buitenlandse gasten is afkomstig uit Europa. Vooral Duitsers gaan graag op

vakantie in Nederland. Het aandeel intercontinentale verblijfsgasten laat al jaren min of meer een stabiele trend zien van 6-7% (CBS, 2010a).

Niet elke regio is even geliefd bij de buitenlandse vakantieganger. De vier grote steden, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, zijn veruit favoriet. Ruim 4 miljoen buitenlandse verblijfsgasten hebben in 2007 in deze steden hun vakantie doorgebracht (NBTC, 2008a). Hierbij moet wel worden aangetekend dat dit cijfer betrekking heeft op zowel 'echte' toeristen als zakenreizen. De kuststrook, die bij binnenlandse toeristen de meest geliefde plek is, trekt in veel mindere mate buitenlandse verblijfsgasten. De seizoenspiek van buitenlandse toeristen in Nederland tijdens de zomermaanden is langzaam aan het verdwijnen. Andere jaargetijden zijn meer in trek gekomen. Een stabiel aantal van ruim 60% van de buitenlandse verblijfsgasten bezoekt Nederland als toerist (NBTC, 2008a). Een derde deel van de overnachtingen heeft betrekking op zakenreizigers. De reden waarom buitenlanders Nederland bezoeken kan grote invloed hebben op de mate van milieubelasting. Zo zal een zakenreiziger gericht van bestemming A naar B reizen, terwijl toeristen tijdens hun verblijf kunnen rondzwerven. Daarmee maken ze meer vervoersbewegingen, maar hebben ze ook invloed op een groter deel van het landschap.

7.3.4 Oorzaken huidige Ecologische Voetafdruk en Carbon Footprint

De huidige Ecologische Voetafdruk en Carbon Footprint van de Nederlandse toerismesector laat al jaren een groei zien. Het aandeel ten opzichte van de totale Nederlandse Voetafdruk groeit ook jaarlijks. Dit wordt grotendeels bepaald door de aard van de vakantie en niet door het aantal vakanties (Kenniscentrum (Kust)toerisme 2009). Verre buitenlandse bestemmingen worden steeds populairder bij de Nederlandse toerist. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vervoer een groot deel van de CO₂-emissie bepaalt. Het vormt zelfs het component met de snelste stijging van de afgelopen jaren (Kenniscentrum (Kust)toerisme 2009).

Het aandeel van accommodaties in de milieubelasting door toerisme is recentelijk iets afgenomen, maar vormt nog steeds een belangrijke oorzaak van de hoge Carbon Footprint. De totale uitstoot van CO₂ door vervoersmiddelen stijgt echter minder snel dan de afgelegde afstand door toeristen (Peeters, 2009). Dankzij verbeterde technologie is de uitstoot per afgelegde kilometer verbeterd. Zowel in de auto-industrie (opkomst hybride auto's) als in de luchtvaartsector zijn belangrijke stappen gezet naar een minder milieubelastende vorm van vervoer. Transport is goed voor ca. 75% van de totale uitstoot door de sector, waarvan de luchtvaart alleen al 40% voor zijn rekening neemt. Accommodaties dragen 21% bij aan de totale emissie van broeikasgassen (UNWTO-UNEP-WMO 2008).

Op Europese schaal is een zelfde beeld waar te nemen. Intercontinentale vluchten, cq. uitgaande toeristen, zijn in absolute aantallen verantwoordelijk voor een relatief klein deel van de totale toerismestroom, maar de negatieve impact op het milieu is daarentegen relatief groot. Uit een studie naar de toekomstige

effecten tot 2020 blijkt dat deze beweging van uitgaande toeristen naar verwachting de komende jaren zal toenemen (Peeters, 2004). Voor intercontinentale bestemmingen blijft de luchtvaart de aantrekkelijkste manier van transport. Vervoer over land zal hoofdzakelijk voor toeristen binnen Europa een belangrijke rol blijven spelen.

Wanneer tenslotte gekeken wordt naar de eco-efficiency van het toerisme in Nederland dan is deze in de periode 2002-2008 verslechterd (NBTC, 2008a). Dat wil zeggen dat de uitgaven in de toeristische sector minder snel zijn gestegen dan de CO₂-uitstoot binnen de sector. De eco-efficiency van toerisme wordt namelijk uitgedrukt in de verhouding tussen de milieubelasting van een vakantie of vakantiedag en de bestedingen tijdens de vakantie (De Bruijn et al., 2008). Ondanks de verbeterde technologie is het dus nog niet gelukt om de industrie milieuvriendelijker te maken.

De toegenomen mobiliteit van toeristen heeft ook zijn impact op het landschap. Meer vervoersbewegingen hebben immers meer infrastructuur nodig om de doorstroom te kunnen garanderen. Als gevolg van de toegenomen hoeveelheid asfalt en spoorwegen is het landschap steeds meer versnipperd. Het land is hierdoor zo verdeeld dat sommige kritische dier- en plantensoorten zich met moeite weten staande te houden in Nederland. Het aanbod aan logies stijgt in Nederland (CBS, 2010a). De ruimte die hiervoor nodig is gaat ten dele ten koste van open ruimte. De toenemende verdichting van het landschap heeft daarmee een negatief effect op de biodiversiteit (Noordijk et al., 2010). Het gebruik van de open ruimte door recreatie kan op zichzelf al voor druk zorgen op gevoelige soorten. Niet alle soorten reageren hetzelfde op recreanten. Verstoringgevoeligheid hangt van de soort, maar ook van de type verstoring (Krijgsveld et al., 2008). Zo zal een fietser minder impact hebben dan een wandelaar met een hond. Bij de inrichting van recreatiegebieden dient hiermee rekening gehouden te worden.

7.4 Toekomstscenario 2035, wat als er niets verandert?

Als de huidige groei in de toerisme sector in een directe lijn wordt doorgetrokken ziet het toekomstbeeld er voor de komende 25 jaar niet rooskleurig uit. Aan de ene kant zal de negatieve invloed van de Nederlandse toerismesector op de ecologie stijgen. Naar verwachting zullen de Ecologische Voetafdruk en Carbon Footprint van de Nederlandse toerismesector groeien. Nederlandse reizigers gaan namelijk meer en verder gaan reizen. Vakanties binnen Nederland zullen steeds minder worden ondernomen, simpelweg omdat goedkopere alternatieven worden ontwikkeld voor verre vakanties. Ook het aantal toeristenbewegingen binnen Nederland zal stijgen door een grote groep mensen met veel vrije tijd, te weten gepensioneerden. Daarnaast zal door de toegenomen welvaart het aantal buitenlandse bezoekers vanuit landen als China en India een grote druk uitoefenen op de Nederlandse voorzieningen.

Daar tegenover staat de verandering van het Nederlandse landschap als gevolg van klimaatverandering. Een groot deel van het Nederlandse landschap ligt

mogelijk onder zeeniveau. Het stijgen van de zeespiegel zal gevolgen hebben voor toeristische trekpleisters en een verschuiving daarvan. Het toerismeseizoen zal steeds verder uitrekken waardoor toeristen Nederland gedurende het gehele jaar zullen bezoeken.

7.5 Wensbeeld 2035

Waar willen we uiteindelijk zijn over 25 jaar? Dat is de vraag die centraal staat bij verduurzamen van de toerismesector. Voor een duurzame vorm van toerisme wordt gebruik gemaakt van de definitie, zoals de World Tourism Organisation (WTO) deze hanteert:

"Sustainable tourism development meets the needs of present tourists and host regions while protecting and enhancing opportunity for the future. It is envisaged as leading to management of all resources in such a way that economic, social and aesthetic needs can be fulfilled while maintaining cultural integrity, essential ecological processes, biological diversity and life support systems."

Een duurzame vorm van toerisme streeft naar een samenhang tussen de 3 P's (People, Planet & Profit). De winstgevendheid van de sector blijft een drijvende kracht, maar dat mag niet ten koste gaan van ecologische factoren of mensen. Sterker nog, ze kunnen elkaar versterken doordat met de wijze van organiseren van de sector proactief rekening gehouden wordt met deze factoren. Door de lokale bevolking bij projecten te betrekken kan toerisme helpen economische ontwikkeling teweeg te brengen. Het kan een alternatieve bron van inkomsten vormen voor activiteiten als jacht, die de biodiversiteit negatief beïnvloeden. Bovendien kan toerisme geld opleveren waarmee nationale parken kunnen worden ingericht, die bepaalde landschappen met bijbehorende flora en fauna beschermen. De Criteria voor Duurzaam Toerisme ('Global Sustainable Tourism Criteria', <http://www.sustainabletourismcriteria.org>), zoals deze zijn opgesteld door een groot aantal organisaties binnen de toerisme-industrie, vormen de leidraad om tot het wensbeeld te komen.

Wat betreft de invloed van toerisme op het klimaat kunnen doelstellingen aan de reductie van de CO₂-uitstoot worden gesteld. Wanneer niets gedaan zou worden aan de milieubelasting door de toeristenindustrie dan zal deze toenemen tot een groei van 161% in 2035 t.o.v. 2005 (UNWTO-UNEP-WMO, 2008). Dit wordt met name veroorzaakt door een groei in het aantal internationale vluchten, die jaarlijks met 4% stijgen. Als de technologische ontwikkelingen en Codes of Conduct in ogenschouw worden genomen, moet het echter mogelijk zijn om deze ontwikkeling te stoppen. Een reductie van 68% ten opzichte van het 'business-as-usual'-scenario behoort hierbij tot de mogelijkheden volgens het WTO (2008). Dit komt neer op 16% minder CO₂-uitstoot ten opzichte van 2005.

Naast transport vormen ook alle activiteiten in en rondom accommodaties een belangrijke oorzaak van de grootte van de Carbon Footprint. Bij accommodaties gaat het niet alleen om het verblijf op zich, maar ook de inkoop van goederen

(met name levensmiddelen), verbruik van water en elektriciteit en het produceren van afval. Wanneer binnen deze keten rondom accommodaties zorgvuldig wordt omgesprongen met grondstoffen dan kunnen de processen duurzamer worden ingericht. Een eerste stap is het verhogen van het gebruik van lokale producten. Hiermee wordt niet alleen het transport binnen het inkoopproces verkleind, maar kan de lokale bevolking extra profiteren van inkomsten door toeristen. Er zijn diverse voorbeelden waar dit al in de praktijk succesvol plaatsvindt (Elzerman, 2008; Meyer, 2006; Telfer, 1996). De genoemde case studies hebben betrekking op voorbeelden uit ontwikkelingslanden, maar dezelfde principes kunnen binnen Nederland worden toegepast. Bovendien groeit de vraag naar regionale producten. Hierdoor ontstaan ook kansen voor lokale ondernemers in Nederland. Initiatieven, zoals Productgerichte MilieuZorg (PMZ), waarbij de toerismesector op Texel de gehele keten probeert te verduurzamen, zijn hier een goed voorbeeld van (<http://www.p mztoerisme.nl>).

De productieketen van toerisme accommodaties eindigt met de productie van afval. Het reduceren van de hoeveelheid kan op vele manieren. In Nederland wordt inmiddels al veel afval gestort en hergebruikt, maar in veel ontwikkelingslanden is het storten van afval nog de praktijk van alledag. Het streven is om naar de bovenste treden van de zogenoemde 'Ladder van Lansink' te gaan (Lansink & de Vries – in 't Veld, 2010). Het voormalig parlementslid en professor ontwikkelde in de jaren '70 een visie op duurzaam afvalbeleid. Dit beleid moet gericht zijn op de ontwikkeling van het storten van afval tot afvalpreventie. Als tussenstappen zijn verminderd gebruik van producten, hergebruik en recyclen de belangrijkste speerpunten als het gaat om de vermindering van de afvalstroom. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om afgedankt linnengoed te verwerken tot nieuwe lappendekens versierd volgens de lokale traditie. Deze kunnen vervolgens als souvenir weer worden verkocht aan de toeristen. Op een soortgelijke manier kunnen de vele verpakkingsmiddelen van voedingsmiddelen voor een deel worden verwerkt. Een bekend voorbeeld vormen de blikken auto's gemaakt van oude frisdrankjes blikjes, die verkocht worden in Wereldwinkels.

Binnen de accommodaties kan ook nog bespaard worden op water- en energieverbruik. Zoet water wordt steeds schaarser en hotels staan er om bekend naar verhouding veel water verbruiken (Wijnen, 2009a). Hier liggen nog veel kansen voor het oprapen om het waterverbruik te verminderen. Wat betreft het energieverbruik dient vooral ingezet te worden op het opwekken van eigen energie. Met behulp van zonnepanelen, windmolens, kleine waterkrachtcentrales of andere duurzame vormen van energieopwekking verminderen het verbruik van fossiele brandstoffen (zie ook Hoofdstuk 6 over toerisme en technologie).

Niet alleen het verminderen van de milieubelasting door toerisme is een belangrijke doelstelling. Een ander speerpunt richt zich op het minimaliseren van de negatieve invloed op de biodiversiteit.

Een directe negatieve impact van toerisme vormt de verkoop van natuurlijke of dierlijke producten. Nog steeds worden door veel toeristen foute souvenirs

gekocht. Een ketting van koralen, een beeldje van ivoor of een portemonnee van krokodillenleer worden nog dagelijks in grote hoeveelheden aangetroffen door de Nederlandse douane. De verkoop van dergelijke producten is idealiter gestopt in 2035. Door campagnes, zoals die van het WWF ("Kijken, kijken, niet kopen – Plant en dier, te mooi voor een souvenir" 2007), moeten de consument bewust gemaakt worden van deze negatieve praktijk. Tour operators dienen er op toe te zien dat deze producten niet worden aangeboden binnen hun accommodaties. Daarnaast kunnen zij een rol spelen in het bewust maken van de lokale bevolking om geen foute souvenirs aan te bieden. Door het wijzen op alternatieven kunnen de handelaren toch hun bron van inkomsten behouden.

In sommige gevallen moet het zelfs mogelijk zijn om een positieve bijdrage te leveren aan het in stand houden van de biodiversiteit. Zo kunnen Nationale Parken, waar bedreigde dieren en planten worden beschermd, gefinancierd worden uit toerisme-inkomsten. In Zuid-Afrika zijn al diverse parken te vinden die in handen zijn van particulieren. Zij laten gereguleerd toeristen toe. De inkomsten die deze toeristen opleveren gebruiken zij om het park te onderhouden en te beschermen (Kololo, 2010; Jansen, 2010). Dit kan, en wordt, ook steeds meer toegepast. Denk hierbij aan het Nationaal Park de Hoge Veluwe, ook dit park is in particulier bezit (zie: <http://www.hogeveluwe.nl>).

In het verlengde hiervan ligt de druk van toerisme op het landschap. Veel toeristische attracties zijn gebaseerd op natuurlijke bronnen en landschapselementen (Neto, 2002). Zo staat Nederland in het buitenland bijvoorbeeld bekend om haar mogelijkheden tot waterrecreatie (RIKZ, 2002). Binnenlands toerisme speelt zich ook veel af in de natuur, maar architectuur binnen het stedelijk gebied heeft ook een belangrijke aantrekkingskracht op toeristen (NAi, 2004). Toeristen laten zich in hun gedrag blijkbaar grotendeels leiden door bezienswaardigheden. Wanneer met dit gedrag bij plannen op het gebied van ruimtelijke ordening rekening gehouden wordt dan kunnen toeristen geconcentreerd worden in een beperkt deel van een (natuur)gebied. Deze zonering is van belang om kwetsbare gebieden met bijbehorende flora en fauna te ontzien (IUCN, 2006). Een mooi voorbeeld van deze zonering in Nederland vindt plaats in de Oostvaardersplassen. Hier kunnen de bezoekers slechts een beperkt deel van het gebied bezoeken. De grote grazers, de belangrijkste attractie van het gebied, krijgen op deze manier de ruimte en bezoekers kunnen van de Edelherten, Heckrunderen en Konikpaarden blijven genieten (Stichting Recreatie, 2005). Door natuurgebieden met elkaar te verbinden wordt de mogelijkheid vergroot om toeristen toe te laten. Dieren en planten hebben dan betere uitwijkmogelijkheden in vergelijking met een versnipperd landschap. Bovendien komen verschillende populaties met elkaar in contact, waardoor uitwisseling kan plaatsvinden. Dit maakt natuurgebieden robuuster en beter bestand tegen klimaatverandering. De biodiversiteit in deze verbonden natuurgebieden is dan ook hoger dan in geïsoleerde gebieden (Noordijk et al., 2010). Toerisme moet daarom zoveel mogelijk gebruikmaken van bestaande infrastructuur en toeristische voorzieningen. Bij de planvorming dienen kwetsbare gebieden ontzien te worden.

Een andere mogelijkheid vormt het integreren van toeristische attracties in het landschap. Naast het streven naar een energieneutraal gebouw is het ook mogelijk om rekening te houden met de biodiversiteit. Het aanbrengen van een vegetatiedak en groene muren wordt niet alleen het gebouw beter geïsoleerd, maar biedt het ook groeiplaatsen voor planten (Van Bohemen et al., 2008). Hierdoor ontstaan stapstenen waardoor vlinders, bijen en andere insecten zich beter kunnen verspreiden.

Om dit doel te bereiken zijn de komende jaren verschillende acties nodig. Hieronder volgt een stappenplan waarmee het mogelijk moet zijn om tot een duurzame vorm van toerisme te komen.

7.6 Tijdpad met oplossingen

7.6.1 Algemeen

Hierboven worden wordt een duidelijk wensbeeld geschetst. Om dit wensbeeld te bereiken dient een planning te worden ontwikkeld.

De reisbureaus en touroperators in Nederlands spelen een belangrijke rol bij het organiseren en verkopen van verre vakanties. Deze verre vakanties zijn tevens de vakanties met de grootste Carbon Footprint en tevens de grootste stijging hiervan. Dit zorgt dus voor een grote verantwoordelijkheid voor deze organisaties in de vermindering van de Carbon Footprint. Een kreet die hierbij steeds belangrijker wordt is het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). Uit gegevens blijkt dat internationaal gezien de Nederlandse reissector vooraan loopt op dit gebied, maar het is nog niet voldoende om de groei van de Carbon Footprint te keren (Kenniscentrum (Kust)toerisme, 2009).

In een rapport van het UNWTO en UNEP (2008) worden een aantal belangrijke pilaren gesteld voor het reduceren van de Carbon Footprint: reductie energieverbruik, verbeteren energie-efficiency, verhogen gebruik duurzame energie en CO₂-opslag. In dit tijdpad wordt op deze pilaren verder gebouwd. Deze worden echter samengevoegd met het wensbeeld dat hierboven is gedefinieerd. Met het samenvoegen van de pilaren en ons wensbeeld kan uiteindelijk het volgende tijdpad worden ontwikkeld.

Tijdpad	2010-2015	2015-2020	2020-2025	2025-2035
Duurzaamheid onder de aandacht brengen	I	I		
Ontwikkeling Codes of Conduct	I	I		
Het creëren van samenhang tussen de 3 p's	I	I	I	I
Reductie energieverbruik	I	I		
Verbeteren energie-efficiency		I	I	
Reductie CO ₂ -uitstoot (Carbon Footprint)	I	I	I	
Technologische ontwikkelingen		I	I	

OCF-themaraapport Toerisme

Omschakelen naar duurzame energie		I	I	I
Reduceren negatieve invloed op de biodiversiteit			I	I
Stoppen verkoop van natuurlijk of dierlijke producten	I	I		
Toerismestromen begeleiden			I	I
Verbeteren ruimtelijke ordening			I	I
Inspelen op klimaatverandering			I	I

Tabel 7.6.1 – Tijdpad met initiatieven om te komen tot een duurzame vorm van toerisme.

7.6.2 Ontwikkelingen binnen 0-5 jaar (concrete ontwikkelingen)

Om dit doel te bereiken is het in eerste instantie belangrijk om duurzaamheid onder de aandacht te brengen bij de consument (NBTC-NIPO, 2010). In de huidige maatschappij wordt meer en meer aandacht besteed aan duurzaamheid. Uit onderzoek van het NBTC-NIPO (2010) blijkt dat duurzaamheid echter nog geen prioriteit is bij de Nederlandse consument. Om een duurzamere toeristische industrie te creëren is dit één van de eerste zaken die moet veranderen.

Duurzaamheid dient meer onder de aandacht te worden gebracht bij consumenten. Hierbij is goede marketing onder consumenten van belang. Dit kan bijvoorbeeld door het te koppelen aan een positief imago (duurzaam is hoge kwaliteit) en in bredere context met bekende en gewaardeerde elementen, zoals een mooie omgeving of karakteristieke streekelementen van de bestemming (Van de Mosselaer, 2010; PWC, 2004). Hierbij dienen de overheid en de industrie gezamenlijk de leiding te nemen. Aangezien prijs een belangrijke rol speelt bij beslissingen van toeristen kan dit gebruikt worden om duurzame reizen te promoten. De voorkeur gaat daarbij uit naar het duurder maken van niet-duurzame reizen boven het goedkoper maken van duurzame reizen.

Binnen de sector worden inmiddels Codes of Conduct opgesteld. Deze dienen op korte termijn geïmplementeerd en uitgevoerd te worden. Travelife is een voorbeeld van een management systeem dat ontwikkeld is ter ondersteuning van een efficiënte en kosteneffectieve invoering van duurzaamheid binnen de reissector. Dit systeem heeft als doel om alle onderdelen van de toerismeketen te verduurzamen (Travelife, 2010). Hierbij komen onder andere Codes of Conduct voor toeristen en aanbieders van toeristische producten aan te pas.

Reisorganisaties die lid zijn van de ANVR werken al met dit systeem (Travelife, 2010). Initiatieven als "Bewust op reis" en de site "Ik heb zin in vakantie" (Milieucentraal) zijn de eerste stappen in de goede richting, waarbij de consument geïnformeerd wordt over duurzaamheidsinitiatieven binnen de toerismebranche (<http://www.bewustopreis.nl>; <http://www.ikhebzininvakantie.nl>). De ANVR streeft er naar het Travelife systeem steeds verder uit te breiden, zodat de gehele uitgaande toeristische sector meewerkt in 2035. (<http://travelife.eu>)

Een andere stap die op korte termijn genomen kan worden is het verminderen van energieverbruik en het vergroten van het aandeel biobrandstoffen in de energievoorziening. In het hoofdstuk over de technologische ontwikkelingen en de toerismesector (Hoofdstuk 6) gaat hier uitgebreid op in.

7.6.3 Ontwikkelingen binnen 5-10 jaar (concrete ontwikkelingen)

Het terugdringen van het energieverbruik en het verkleinen van de Carbon Footprint vormen de belangrijkste doelstellingen van de komende tien jaar. Wij stellen dat het mogelijk moet zijn om een reductie te realiseren van 30% t.o.v. 2005. Waar de World Tourism Organisation (2008) een voorzichtige schatting van een reductie van 16% maakt, zien wij meer mogelijkheden. Zeker binnen de Nederlandse situatie waar vanuit een financieel oogpunt meer mogelijk is dan in ontwikkelingslanden. De eerste energieneutrale gebouwen zijn al binnen de landsgrenzen te vinden. Wanneer deze initiatieven gestimuleerd worden door financiële voordelen van de overheid kan deze ontwikkeling in een stroomversnelling raken. Het wagenpark van tour operators wordt in deze fase verder verduurzaamd. Door een toenemend aanbod aan hybride en elektrische auto's wordt het steeds goedkoper om dit type vervoersmiddelen aan te schaffen. Bovendien groeit door voorlichting de vraag vanuit de consument.

7.6.4 Ontwikkelingen binnen 10-15 jaar (concrete ontwikkelingen)

Het steeds voller wordende landschap van Nederland biedt veel opties voor toeristen, maar er worden nog steeds nieuwe attracties en accommodaties gebouwd. Bovendien zorgt de diversificatie aan behoeften bij toeristen voor een aangepast aanbod (zie Hoofdstuk 5 'Sociale ontwikkelingen'). Bundeling van functies wordt in 2020-2025 nadrukkelijk meegenomen in de ontwikkeling van landschapsinrichting. Door het promoten van zonering en het ontzien van de kwetsbare landschappen kan de biodiversiteit beter beschermd worden. Aansprekende soorten, Visarend, Wolf, Bever en Tuimelaar, hebben een grote aantrekkingskracht op binnenlands toerisme. Gecertificeerde tour operators bieden speciale excursies aan om deze soorten te kunnen zien. De inkomsten die hiermee verkregen worden kunnen gebruikt worden om de leefgebieden van deze soorten te beschermen (Wijnen, 2009b).

7.6.5 Ontwikkelingen binnen 15-25 jaar (globale toekomstvisies en -plannen)

Naast de bijdrage die toerisme kan leveren aan een duurzame industrie is het ook van belang dat ingespeeld wordt op klimaatverandering. Bovengenoemde ontwikkelingen dienen in deze periode geïntegreerd te zijn. Bovendien moet in de komende 15-25 jaar bij de inrichting van het landschap uitdrukkelijk rekening gehouden worden met veranderende toeristenstromen. Attracties worden geclusterd, zodat een concentratie aan toeristen ontstaat. De Ecologische Hoofdstructuur is inmiddels gerealiseerd, waardoor natuurgebieden met elkaar verbonden zijn. Dit geeft de mogelijkheid om recreanten in toeristische zones te laten genieten van de natuur. Het beeld van 'Nederland Waterland' zal veel buitenlandse toeristen trekken. Niet alleen langs de kuststrook, maar ook

OCF-themaraapport Toerisme

binnenlandse meren en rivierdelta kunnen ingericht worden om op bepaalde plekken toeristen te trekken. Het toelaten van toeristen geeft particuliere grondbezitters bovendien de mogelijkheid het beheer van deze gebieden rendabel te maken. Kwetsbare gebieden moeten echter nadrukkelijk ontzien worden.

8 Politiek en toerisme

8.1 Inleiding

In een van haar eerste bijeenkomsten heeft de Themagroep Toerisme een gemeenschappelijke visie besproken. Dat werd het raamwerk van waaruit het onderwerp verder zou worden uitgewerkt. Hieronder, om de gedachten te bepalen, een korte toelichting.

Ten eerste: Waarom bestaat toerisme? Hoe is het ontstaan, hoelang bestaat het al, zit het in onze genen? Waarom is het zo'n krachtig fenomeen? Bestaat het nog, over vijftientig jaar?

Ten tweede: Waar willen we eigenlijk staan in 2035? Hoe, waarom? Wat vinden we: moet toerisme in 2035 voor 100% duurzaam zijn? Hoe bereiken we dat?

Ten derde: Toerisme speelt zich af op drie niveaus.

1. Toerisme van Nederland naar buiten;
2. Toerisme van het buitenland naar Nederland;
3. Toerisme binnen de Nederlandse grenzen.

Ten vierde: tot welke conclusies en aanbevelingen kunnen we komen? Gedurende de komende 25 jaar zal zich een groot aantal evoluties en revoluties voltrekken, die zullen invloed hebben op ons scenario. Zal ons 'ideaalplaatje' in die ontwikkelingen in te passen zijn? Laten we eens tot ons doordringen, hoe lang een periode van 25 jaar in deze tijd is. Misschien moeten we dat vergelijken met het verschil tussen 1960 en 2010. De Wet van Moore heeft niet alleen invloed op de snelheid van datacommunicatie, maar wellicht ook op maatschappelijke processen. Ontwikkelingen gaan steeds sneller. We nemen voor het gemak aan dat de veranderingen tussen 2010 en 2035 twee keer zo snel gaan als gemiddeld in de periode er voor.

Het verschil tussen 1960 en 2010 is erg groot. Zeker op gebied van toerisme zal er heel veel veranderen. Deze beschrijving van de wisselwerking tussen politiek en toerisme moet ongeveer net zoveel evolutie en revolutie van politiek én de toerisme-industrie bevatten als we de afgelopen 50 jaar hebben gezien. Niet gemakkelijk...

Om ons wensscenario op het gebied van ecologie mogelijk te maken kunnen we enkele beleidsterreinen onderscheiden, die volgens ons de meest revolutionaire verandering behoeven. Dergelijke Paradigm Changes, ofwel thematische kantelmomenten, waarbij het referentiekader, het tempo en de aard van verandering plotseling totaal veranderen, zijn volgens ons het meest te verwachten bij vier van de DESTEP [4] subthema's: economische, sociaal-culturele, technologische en politieke veranderingen. Demografie is een gegeven dat nu al erg goed voorspelbaar is. Ecologie is vooral een gevolg van veranderingen op de andere vier gebieden.

Nogmaals, het is lastig om 25 jaar vooruit te kijken. De grootste valkuil: het alleen maar verder extrapoleren van bestaande trends en het beschrijven van de situatie van 2015 of 2020. Er hoort echter nóg een extra vijftiental jaren vernieuwing en verandering bij - en rekening houdend met de Wet van Moore in een dubbel zo hoog tempo! Laten we hierbij niet vervallen in groendromerij, koffiedikkijken of doemdenken. Het is moeilijk in te schatten wat realistisch is en wat niet. [5]

8.2 Visie op het subthema en uitgangspunten

8.2.1 Model, DESTEP of niet?

Als uitgangspunt kiezen we het DESTEP-model, maar meer dan een leidraad is dat niet. Als we vanuit een dergelijk model redeneren lopen we al snel de kans dat we vervallen in het doortrekken van bestaande trends, terwijl duurzaamheid juist vraagt om een breuk met bestaande trends en met de bestaande manier van denken. Om een voorbeeld te noemen: we kunnen ons afvragen of space tourism een duurzame activiteit kan worden, tenzij we de eisen van duurzaamheid ten aanzien van de natuurlijke omgeving niet serieus nemen. Idem dito voor skiën in Dubai.

Hoe het ook zij, het DESTEP-model geeft ons de kans het deelthema Toerisme onder te verdelen in zes factoren: Economie, Sociaal-cultureel, Technologie, Energie, Transport, Politiek. Per factor zijn weer verschillende grote issues te onderscheiden. Het model is een goed handvat voor de ontwikkeling van het hoofdstuk "Toerisme". Met de valkuilen zullen we echter goed rekening moeten houden.

8.2.2 Waarom bestaat toerisme?

"Een eenzame massa, onderweg van hier naar nergens"

Nog geen vijftienduizend jaar geleden telde de mensheid slechts enkele duizenden individuen. Verspreid over de werelddol trokken zij als nomaden achter hun voedsel aan, geleid door veranderingen in klimaat en in de seizoenen. Zo deden zij het toen en hun verre voorouders deden het vier miljoen jaar eerder niet anders. Het nomadische instinct zit daarom vermoedelijk diep verankerd in de genen van Homo Sapiens. Het is een drang naar 'elders', die zich in de geschreven wereldgeschiedenis vertaalde in krachtige veroveringsdrift en in onverklaarbare, massale volksverhuizingen.

De mensheid van 2010 deelt de aardbol niet meer met slechts enkele tienduizenden, maar heeft zich exponentieel vermenigvuldigd, vooral gedurende de afgelopen drieduizend jaar – slechts een seconde in de geschiedenis van de mensheid en niet helemaal toevallig samenvallend met de ontwikkeling van het schrift. De bevolkingsgroei werd alleen mogelijk doordat de mens zich overal ter wereld heeft gericht op sedentaire woonomstandigheden, op landbouw in plaats van de jacht en visserij en zich heeft verankerd in vast omlijnde sociale structuren. Echter, vandaag de dag bestaat het nomadische oerinstinct nog steeds.

Daarom kunnen we samenvattend stellen dat ook in 2035 het verschijnsel "toerisme" nog zal bestaan, in wat voor vorm dan ook. Zelfs als de wereld politiek volledig desintegreert, zal op zijn minst de zakenreiziger nog als 'toerist' actief zijn.

8.2.3 Politiek, Overheid, Macht

Levend in een strak geregelde, plaatsgebonden samenleving, sublimeert de mens zijn drang naar de verre einder met vakantie en recreatie. Nog maar een kleine eeuw geleden was dat alleen weggelegd voor de 'happy few'. In de jaren vijftig werd het een tijdverdrijf voor iedereen, door middel van bermtoerisme en een dagje naar het strand. Nu, in 2010 trekken wij massaal naar all-inclusive vakantieoordens zoals die aan de Turkse kust. In het verleden echter en ook nu nog, zagen we dat de 'politiek' zijn positie heeft misbruikt om deze sublimering te richten op minder wenselijke doelen, zoals het veroveren van aanpalende territoria. Soms onderdrukte de politiek de oerinstincten en zette ze om in het tegendeel: gebruik makend van de angst voor het onbekende, zette de overheid aan tot het elimineren van ongewenste elementen en het verheerlijken van een veronderstelde nationale perfectie.

Het is daarom de taak van de politiek om te zorgen voor een open speelveld. De overheid dient te zorgen voor 'vrij verkeer van goederen en personen', opdat de mensheid blijvend in staat zal zijn om ambulant te handelen en te kiezen voor de juiste wijze van sublimatie.

Tevens zorgt de overheid voor vrijheid van meningsuiting, drukpers en media en voor de ontwikkeling van (duurzame) toeristische faciliteiten. Dit alles vanuit de gedachte, dat 'the global village' een belangrijk instrument is om onderling begrip te bereiken.

8.2.4 Wat verstaan we onder een 'toerist'?

Uit het bovenstaande wordt duidelijk, dat 'een toerist' niet per definitie iemand is die voor zijn plezier op reis is. Wij vinden dat een toerist een persoon is die zich om hem moverende redenen verplaatst over de aardbol. Hij kan een vakantieganger zijn, maar ook een zakenreiziger. Kenmerkend is en blijft echter, dat zijn reis tijdelijk is; hij keert altijd weer terug naar zijn thuisbasis. Als dat niet zo is, spreken we niet meer van een toerist, maar van een landverhuizer of migrant.

8.2.5 Wat verstaan we onder 'politiek'?

Wat verstaan we onder het begrip 'politiek'? Is dit begrip uitwisselbaar met het begrip 'overheid'? Het is de waarheid, maar ook een valkuil.

'Politiek' kunnen we definiëren als het maatschappelijke krachtenspel dat ons in staat stelt om op mondiaal, Europees, nationaal, regionaal of lokaal niveau beleid vorm te geven, besluiten te nemen en plannen uit te voeren. In de politiek onderscheiden we vele richtingen; links en rechts, conservatieven en

progressieven, kapitalisme en communisme, democratie en dictatuur, liberalisme en confessionalisme. Er zijn er nog veel meer te benoemen. Deze definitie van politiek, dit krachtenspel vormt ons inziens de belangrijkste factor voor verandering.

We kunnen ook proberen om het begrip 'politiek' op te vatten als de 'overheid': het college dat er verantwoordelijk voor is dat in de samenleving zorg wordt gedragen voor het beheer, het rentmeesterschap, het onderhoud, kortom, de uitvoering van alles waarvoor het individu of het bedrijfsleven niet aan toe komt.

We noemen dit 'Governance' en het is volgens ons te beperkt. Niet als het gaat om het ten uitvoer brengen van de strategieën voor een ander 2035, want de overheid is cruciaal voor het welslagen daarvan. Maar de volksvertegenwoordigers zijn wél te beperkt, als het gaat om het creëren van voldoende maatschappelijk draagvlak voor echte, grote thematische kantelingen van mentaliteit en gezichtspunt: paradigma verschuivingen.

Samenvattend; we proberen in dit rapport de 'politiek' zo breed mogelijk te zien.

8.2.6 Hoe we vooruitkijken

We kijken vooruit naar de toekomst. Het jaartal 2035 is het markeerpunt. Onze gewenste toekomst is 100% duurzaam. Dat geldt ook voor de toeristische sector.

Waarom willen we dat? Zie de algemene inleiding voor Our Common Future 2.0.

In de werkgroep hebben we steeds geredeneerd vanuit twee scenario's: de concrete realiteit versus de gewenste werkelijkheid. Soms is het te verwachten dat deze twee samen op zullen trekken, maar het is zeker niet ondenkbaar dat de realiteit de wensrichting in de weg staat.

Als dat het geval is, kunnen wij met dit OCF-toekomstscenario aangeven welke middelen ons ter beschikking staan om de werkelijkheid om te buigen richting de droom.

8.3 De huidige situatie en trends

8.3.1 Mondiale politieke ontwikkelingen

Mondiaal gezien vereist een groeiende toeristenmarkt gelijkblijvende of zelfs toegenomen politieke stabiliteit. Toeristenstromen reageren uiterst heftig op politieke instabiliteit. Bovendien kan het jaren duren voordat een instabiel land kan worden gezien als vakantiebestemming. Je kan je daarom afvragen of huidige oorlogslanden als Afghanistan en Irak in 2035 grote toeristische trekpleisters zullen kunnen zijn.

Het stellen van de vraag is wellicht een deel van het antwoord. Het maakt nogal veel uit om wat voor land het gaat. Ligt het 'instabiele' land in Europa of ligt het elders op de wereld? Waar komt de instabiliteit vandaan? Van buiten, of is het

interne instabiliteit? In hoeverre bepalen culturele of religieuze verschillen of een potentiële toerist een land als 'stabiel' of 'instabiel' beoordeelt?

Laten we eens naar het verleden kijken, met name naar het hierboven genoemde 'ankerjaar' 1960. We concentreren ons op het fenomeen 'toerisme'. In 1960 zien we dat landen die nog maar heel kort geleden in een staat van oorlog verkeerden zich heel snel aan het herstellen zijn. De verliezers, de voormalige fascistische asmogendheden Duitsland, Oostenrijk, Spanje en Italië, zijn zich aan het ontwikkelen tot toeristische trekkers van de eerste orde. Voormalige vijanden blijken er ondanks 'hard feelings' geen probleem in te zien om er hun strand- of wintersportvakantie door te brengen.

Hoe kan dat? De culturele overeenkomsten tussen de Europese winnaars en verliezers blijken groter dan de verschillen. Licht dat aan de basis van het snelle herstel? We zien dit verschijnsel ook optreden bij andere aan de westerse cultuur verwante landen. Neem Zuid-Afrika, na het tot stand komen van een acceptabele, stabiele democratie.

Kunnen we dit proces ook vaststellen bij de politieke en toeristische interactie tussen landen die meer van elkaar verschillen? Laten we opnieuw een paar voorbeelden nemen.

De Vietnamoorlog werd gevoed door een grote politieke tegenstelling: die tussen NAVO en Oostblok, Communisme en Kapitalisme, de Koude Oorlog. Op de achtergrond van dit politieke conflict speelden begrippen als links en rechts, zelfbeschikking, kolonialisme en imperialisme. Daarnaast was er sprake van grote culturele en raciale tegenstellingen. Het Verre Oosten versus Het Westen, Boeddhisme versus Christendom, het gele ras tegen het blanke. Zou dat ooit nog goed komen? We weten het intussen. Het Westen gooide de handdoek in de ring, het IJzeren Gordijn ging open, de tijd heelde wonden en heden ten dage ontwikkelt Vietnam zich tot een gewilde vakantiebestemming.

8.3.2 Toenemende stabiliteit

In de vorige paragraaf stelden we vast dat politieke instabiliteit funest is voor de ontwikkeling van toerisme. Maar we constateerden ook, dat het geheugen van de toerist niet groot is en dat tien jaar van stabiliteit voldoende kan zijn om kwade herinneringen uit te wissen.

Het is een duidelijk wensscenario, maar toch: we verwachten een toenemende wereldwijde stabiliteit. Anno 2010 leeft het beeld dat overal ter wereld conflicten en terrorisme hoogtij vieren. De media benadrukken dat beeld. Daarmee is niets mis. Het is de taak van de media om misstanden te signaleren en de achtergronden te duiden.

Het is aan de lezer, luisteraar, of kijker om de actualiteiten op waarde te schatten. De werkelijkheid is namelijk, dat de wereld nog nooit zo vreedzaam heeft geleefd als in 2010, zeker als je het vergelijkt met het politieke toneel van

meer dan 50 jaar geleden. De vorige eeuw was er een van grote politiek-ideologische bewegingen en warme en koude wereldoorlogen. Anno 2010 bestaan er veel meer waarborgen voor wereldwijde stabiliteit. We noemen slechts de val van het IJzeren Gordijn, de opkomst van politieke instituties als de Verenigde Naties of de Europese Unie, maar we wijzen ook op trends uit andere DESTEP-sectoren, zoals de zeer sterk toegenomen mondiale economische participatie en de daaruit voortvloeiende wederzijdse afhankelijkheid.

Samenvattend: toenemende stabiliteit is de mondiale trend. Dat zal de groei van de toeristenmarkt zeker niet in de weg staan.

8.4 Toekomstscenario 2035, politieke kwesties als niets verandert

We zien een trend naar toenemende stabilisering, maar dat neemt niet weg dat een aantal belangrijke politieke issues bij voortduring grote invloed zal blijven uitoefenen op de samenleving en dus ook op het verschijnsel toerisme. Het is belangrijk dat we deze issues benoemen en dat we hun effecten meewegen bij het beschrijven van ons toekomstscenario.

Politieke kwesties die we hier van belang achten zijn: Regulering, Veiligheid en Terrorisme, Machtsverschuivingen.

8.4.1 Regulering

Een belangrijke politieke factor wordt gevormd door Regulering en Politieke Agenda. Deze factor is erg belangrijk voor de wens tot duurzaam toerisme in 2035. Duurzaamheid ontstaat alleen als mensen hiertoe gestimuleerd of gedwongen worden. Soms zien we dit effect optreden naar aanleiding van economische processen. Maar even vaak is het nodig dat de overheid dit door regulering bewerkstelligt. Dat moet de politiek dan wel willen.

De gemakkelijkste manier voor overheden om consumentengedrag in toerisme duurzamer te maken is door het vereenvoudigen en goedkoper maken van duurzame ontwikkelingen en het ontmoedigen van niet-duurzame zaken. Nogmaals, dit vereist van de overheid een positieve houding ten aanzien van duurzaamheid. De overheid moet er een actieve duurzaamheidsagenda op na houden. We kunnen ervan uitgaan dat zelfs conservatieve en rechtse politieke groeperingen dit uiteindelijk gaan inzien.

Een andere belangrijke rol voor de overheid ligt in het verstandig omgaan met de natuurlijke hulpbronnen. Ook hier kan de overheid invloed op uitoefenen. Dat kan op alle niveaus: lokaal, regionaal, nationaal, europees en mondiaal. Het is nodig dat de Nederlandse nationale overheid zich blijft committeren aan klimaatdoelstellingen. Bijvoorbeeld door het instrument van de in Nederland altijd al krachtige ruimtelijke ordening consequent en met oog voor duurzaamheid toe te passen.

Natuurlijk moet je je afvragen, in hoeverre de overheid greep heeft en houdt op macro-economische ontwikkelingen. De laatste decennia hebben we een gestage uitverkoop van Nederlandse bedrijven kunnen vaststellen. Ooit Nederlandse aandelen zijn overgenomen door Amerikaanse, Aziatische of als we geluk hebben Europese aandeelhouders. Je kunt je afvragen of je het moet willen tegenhouden, maar hiermee verliest de overheid wel veel van zijn sturende vermogen.

8.4.2 Veiligheid en terrorisme

Knipsel: "Nederland in 2056 toneel van ernstige klimaatrellen".

Bloedige rellen in Nijmegen in 2043 als protest tegen vier miljoen Griekse, Italiaanse, Spaanse en Portugese vluchtelingen in Nederland. In zijn boek Klimaatoorlogen voorspelt Gwynne Dyer een mondiale catastrofe als gevolg van extreme klimaatverandering."

Arno Gelder in NRC Handelsblad van 11 oktober 2010.

De Koude Oorlog, het oude conflict tussen Oost en West, wordt langzamerhand vervangen door een tegenstelling tussen religieus getinte wereldbeelden. Niets nieuws, als je naar de wereldgeschiedenis kijkt. Een tweede blik op die bloedige historie leert ons, dat een strijd die zich baseert op godsdienstige grondslagen slechts leidt tot politieke conflicten en oorlogen.

De belangrijkste taak van de 'politiek' zou hier een matigende behoren te zijn. Het is nu eenmaal een gegeven dat religie een belangrijke rol speelt en dat godsdienstige grenzen zich vaak situeren rond raciale, nationale of politieke begrenzingsen, met de bijbehorende conflictueuze effecten.

Een van de voornaamste uitgangspunten van de Franse Revolutie was de scheiding van Kerk en Staat. Met die filosofie in het achterhoofd zou de politiek er alles aan moeten doen om te voorkomen dat religieuze tegenstellingen zich vertalen in politieke tegenstellingen. Overheden dienen aan alle gezindten ruimte te bieden. Godsdienstige tolerantie moet verankerd zijn in iedere grondwet. Politiek mag zich niet laten leiden door religieuze overwegingen en mag zeker geen waardeoordelen geven over godsdienstige doctrines. Andersom: religie moet zich onthouden van bemoeienis met politieke processen!

Desondanks is daarmee niet het hele verhaal verteld. Naast de godsdienstige kunnen allerlei andere externe omstandigheden, die we nu niet of onvoldoende voorzien, roet in het eten gooien in elke toekomstvoorspelling, zie het inleidende knipsel boven deze paragraaf. Daarom mogen we ons niet blind staren op de mondiale conflicten die anno 2010 het wereldnieuws bepalen. We zullen ons moeten afvragen welke andere stenen des aanstoots zich zouden kunnen aandienen in 2035!

8.4.3 Machtsverschuivingen

Mondialisering lijkt in een stroomversnelling te zijn geraakt. Blijft de hegemonie van het Westen bestaan? In ons eigen werelddeel kunnen we ook spreken van europeanisering.

Verhaal: Een jong gezin. Allen werken in een pretpark in de Flevopolder: "Authentic Holland", druk bezocht door Chinezen, Indiërs, Brazilianen. Het is hard werken, jong en oud maken lange dagen en het gezamenlijke inkomen is eigenlijk onvoldoende voor een redelijke levensstandaard. Het gezin wil emigreren naar booming country Vietnam, maar internationale verdragen verbieden het aan Europeanen om hun werelddeel te verlaten. Het eens zo trotse en rijke Westen heeft zich laten terugdringen tot een marginale positie. Er is weinig uitzicht op verbetering.

We spraken in de paragraaf over regulering al over de trend dat aandelen van Nederlandse bedrijven overgaan in buitenlandse handen. Dat zou in de toeristische sector kunnen leiden tot minder gewenste vormen van bedrijvigheid. De belangrijkste drijfveer voor het verschuiven van politieke macht zou wel eens de daaraan voorafgaande verschuiving van economische macht kunnen zijn.

Een duidelijk politiek getinte aanbeveling is daarom: voorkom door middel van wetgeving dat de invloed van buitenlands kapitaal op lokaal, regionaal of nationaal bedrijfsleven groter dan wenselijk wordt.

8.4.4 Wat er mogelijk is binnen de huidige politieke ontwikkelingen

We keken in het hoofdstuk over 'Grote politieke Issues' terug op de wisselwerking tussen de politiek en het toerisme. Uiteraard kozen we hiervoor de periode 1960-2010, want daarover konden we iets relevants beweren. We willen echter niet alleen terugblikken; we proberen lering te trekken uit de gebeurtenissen tijdens de periode 1960 – 2010, we kijken wat er trendmatig kan gebeuren en we ontwikkelen een nieuwe manier van kijken naar de toekomst.

Mondiaal

Mondiale trends in politiek en toerisme: in het hoofdstuk over 'Trends' schreven we reeds hierover, zij het vanuit een andere invalshoek. Laten we goed onthouden dat we in 1960 geen flauw idee hadden van de enorme invloed die mondiaal toerisme zou krijgen. 'Niets is onmogelijk', kunnen we achteraf zeggen. Vandaag de dag wordt het toerisme als economische sector steeds belangrijker [10]. Je zou het een institutionalisering van de nomadische instincten van de primatensoort die mens heet kunnen noemen.

De ontwikkeling van toerisme vanaf de jaren '50 heeft laten zien dat de mens vooral een groepsdier is. Het ontstaan van massatoerisme en vele massabestemmingen heeft bewezen dat toeristen elkaar graag opzoeken en

graag samen recreëren. Mensen laten zich graag aantrekken door grootschalige faciliteiten. [11]

Overal ter wereld hebben nationale en lokale overheden er alles aan gedaan om het opzetten van massa-accommodaties te bevorderen, soms met alle uitwassen van dien, maar in het algemeen kunnen we stellen dat het bouwen en verder stimuleren van dergelijke grootschalige faciliteiten het duurzaam maken van toerisme relatief eenvoudig maakt. Elke duurzaam gemaakte grootschalige faciliteit levert een relatief grote bijdrage aan het verduurzamen van toerisme in het algemeen.

Binnen Europa

Het rapport "OECD Tourism Trends and Policies" stelt: "Geen land, regio of gemeente kan blijven rusten op de lauweren van zijn natuurschoon of culturele erfgoed; een politiek van voortdurende innovatie is noodzakelijk om competitief te blijven in een door zware concurrentie gekenmerkte mondiale markt voor toerisme, recreatie en vrije tijd. (...) Gegeven de dynamiek van de internationale toeristische markt, de invloed van globalisering op het toerisme en het nog steeds toenemen van de vraag in deze markt dienen overheden en andere stakeholders te investeren in op nieuwe bestemmingen gerichte partnerschappen. De toeristische bedrijfstak moet competitiever en innovatiever worden op de wereldmarkt." [12]

Laten we van dit OECD-citaat even vasthouden, dat de overheden – in elk geval de dertig bij de OECD aangesloten westerse democratieën – een belangrijke rol kunnen spelen bij het bepalen van de toeristische innovatieagenda en bij het aanbrengen van focus in de wijze waarop de sector zich verder dient te ontwikkelen.

Binnen Nederland

Sjon de Haan, beleidsmedewerker toerisme van de gemeente Ameland over zijn eiland in 2035: "*Niemand wil het simpele werk meer doen. De schoonmaak is bijna volautomatisch. De Amelanders zijn echte gastheren en -dames. Ze vertellen de gasten over het leven van honderd jaar terug, vóór het toerisme. Het eiland is energieneutraal. excursies gaan vooral met paard en wagen. Cultuurtoerisme viert hoogtij, het dorp Ballum is deels omgetoverd naar de oude tijden. Nog steeds komen er veel families met kinderen, maar tegelijkertijd ook veel ouderen. Kamperen is in het seizoen weer belangrijk, maar daarbuiten zijn het vooral luxe hotelaccommodaties. Je kunt het hele jaar door zwemmen in de zee, doordat een deel is overdekt, afgeschermd en verwarmd.*

Naast Nederlanders zijn er veel buitenlandse toeristen die zowel voor de cultuur als voor de natuur komen. Het werelderfgoed Waddenzee zal veel meer excursies te verwerken krijgen. 'Authentieke' wadgidsen blijven nodig, maar men kan ook volledig virtueel op weg gaan.

Politiek gezien zal er wel wat veranderen, door schaalvergroting zal. een kleine gemeente als Ameland niet meer bestaan. Door de grotere afstanden neemt de stem van de toeristen toe, ten koste van de lokale bevolking. Ameland is nu een wingewest voor de grotere gemeente. De lokale bevolking is daardoor militanter geworden en er zal onrust zijn”.

De rol van de politiek binnen Nederland.

We keren nog éénmaal terug naar het al eerder genoemde OECD-rapport. Over lokaal toerisme stelt het rapport het volgende: “(...) Internationaal toerisme blijft het snelst groeiende onderdeel van de sector. Desondanks is voor veel OECD-landen het lokale, interne toerisme belangrijker.” [14]

Voor Nederland is dat niet anders. Zeker in een land met een zeer hoge levensstandaard als het onze geven wij grote bedragen uit aan binnenlands toerisme. Het zal voor de politiek dus lonen om hier veel aandacht aan te schenken.

Anderzijds – ondanks het kleine formaat van Nederland op wereldschaal – hebben wij de buitenlandse bezoeker veel te bieden. Tot nu toe lijken de nationale promotieactiviteiten in die richting zich te concentreren op de grote steden, maar er is meer. Hier ligt een overheidstaak wellicht, misschien aan te vullen met meer focus op opleidingen en studie naar de toeristische sector.

Voorbeeld: Leg meer nadruk op zeker in geografisch op zich zeer grootse, aansprekende en heel eigen Nederlands fenomenen als de Deltawerken, of de Hollandsche Waterlinie. Waarom verkoopt Nederland zich niet als “De Delta van Europa”?

8.5 Wensscenario 2035

8.5.1 Toerisme is in 2035 100% duurzaam

We gaan er van uit dat toerisme als maatschappelijk verschijnsel nog bestaat en heeft kunnen groeien. We gaan er van uit dat toerisme in ons land in 2035 voor honderd procent duurzaam is.

We zijn ervan overtuigd dat deze doelstellingen haalbaar zijn. In het vorige hoofdstuk hebben we al een aantal wenselijke en haalbare ontwikkelingen geschetst. Er is nog meer te wensen.

8.5.2 Paradigma's veranderen

We zullen nu het extrapoleren vanuit huidige trends even moeten loslaten. Wat kunnen we verwachten als we veranderingen in huidige paradigma's durven te accepteren? (zie ook paragrafen 8.1 en 8.2.5).

De historie heeft al bewezen dat technologische veranderingen een enorme invloed hebben op de samenleving. Wie dacht er vijftwintig jaar geleden aan een laptop, een mobiele telefoon, buienradar, social media? Weinigen, en tóch

hebben de technologieën die daaraan ten grondslag liggen ons wereldbeeld en ons leven inmiddels definitief veranderd.

Het zou naïef zijn om te veronderstellen dat een vergelijkbare maatschappelijke omwenteling niet teweeggebracht kan worden door de kleine innovaties en uitvindingen, die nú her en der ter wereld worden gedaan. Temeer, omdat we vaststellen dat het tempo waarin deze processen plaatsvinden zich exponentieel ontwikkelen. Het is dus onvermijdelijk dat we in een toekomstscenario als dit proberen ons zo levendig mogelijk voor te stellen wat ons te wachten staat. Het zal vanuit ons huidige gezichtspunt wellicht science fiction lijken, maar we zullen er één belangrijk leerpunt aan kunnen ontleen ten aanzien van de rol van de 'politiek': die zal een positieve grondhouding moeten aannemen jegens innovatie en vernieuwing.

We zeiden het al in dit betoog: de politiek, dat zijn wij. En als 'wij' een dergelijke grondhouding dienen te verwerven, is er werk aan de winkel. In de opvoeding, in het onderwijs, in de media, op de werkvloer en in de dorpen, buurten, wijken en steden. Vanuit die achtergrond zullen we daarom in het laatste deel van dit subthema onze aanbevelingen motiveren.

8.5.3 Het onverwachte als toekomstverwachting

In de andere deelhoofdstukken van het subthema 'Toerisme' staat een groot aantal ontwikkelingen beschreven. Het zijn ontwikkelingen die we grotendeels kunnen rangschikken onder hetgeen we eerder benoemden als *onverwachte* en *ongedachte* paradigmaveranderingen.

In dit deelhoofdstuk gaan we niet al te diep in op die ontwikkelingen. We noemen er enkele die het overdenken waard zijn:

- Virtualisering van het toerisme (weggaan en thuisblijven tegelijk);
- Concentratie om kwetsbare gebieden te ontzien;
- Overkapping om de seizoenen te verlengen;
- Recreatie en toerisme leveren energie door middel van recreatiecentrales;
- Een andere kijk op de samenhang tussen de domeinen wonen, werk en recreatie;
- Een effectievere inzet van het in de internetwereld bekende begrip the long tail – waarmee we versnippering maken tot een kans in plaats van een bedreiging;
- Alle openbaar vervoer – inclusief de vliegreizen – wordt gratis;
- De profilering van Nederland als een tolerante vrijstaat;
- Inzetten op toeristische mobiliteit als middel tot grotere spiritualiteit, onthechting en onderling begrip;
- Ontwikkelen van regionale identiteit, in samenhang met regionale medezeggenschap.

Het gaat in dit deelhoofdstuk om de vraag: Hoe kunnen we de verwachte en de gewenste toekomst van de samenleving in het algemeen en van het toerisme in

het bijzonder vormgeven, met politieke processen en gereedschappen als leidraad?

8.6 Aanbevelingen en tijdlijn voor oplossingen

8.6.1 Aanbevelingen

De meest algemene, maar moeilijkst uit te voeren aanbeveling: Vrijstaat Nederland. Zorg voor een open, tolerante, positieve en toekomstgerichte grondhouding onder alle lagen van de bevolking. Zoals gesteld in paragraaf 6.2 is de belangrijkste voorwaarde daarvoor: het schenken van maximale aandacht aan opvoeding, educatie, sociale cohesie en identiteit.

Een tweede aanbeveling: maximale aandacht voor behoud en uitbouwen van de kennisinfrastructuur, zonder voorbehoud en desnoods ten koste van snelwegen, defensie en andere rechtse en linkse hobby's.

De derde aanbeveling: (her)investeer fors in voor Nederland kenmerkende infrastructurele hoogtepunten. In bestaande zoals de Deltawerken, de Afsluitdijk, de Hollandsche Waterlinie, maar ook in nieuwe, zoals overdekte stranden aan, of nieuwe eilanden vóór de kust. Presenteer de verwevenheid van stad en platteland als een unieke eigenschap van Nederland.

8.6.2 Mijlpalen

We onderscheiden vijf ijkpunten: 2010, 2015, 2020, 2025 en 2035.

De hoofdmijlpaal voor 2010 is de oplevering van het OCF 2.0 toerismeplan.

Voor 2015: de ambities van Our Common Future 2.0 zijn inmiddels overgenomen door de communis opinio. Alle politieke gremia ondersteunen de uitgangspunten in woord en daad. De scheiding van kerk en staat zoals opgenomen in de grondwet wordt ook in wetgeving doorgevoerd, met name ten aanzien van onderwijs. Een nieuwe politieke structuur wordt in de steigers gezet, richting Nederland Vrijstaat.

Voor 2020: Nederland Vrijstaat is goed op weg. Het complete onderwijsstelsel van Nederland is herzien. Het gaat voortaan uit van humanistische uitgangspunten. Het Gouden Vierkant (Ondernemers, Overheid, Onderwijs, Organisaties) werken eendrachtig samen aan krachtige ontwikkeling van identiteit, innovatie en sociale cohesie. Nederland is op weg naar een nieuwe Gouden Eeuw, niet materieel, maar als een vrijhaven voor maatschappelijke experimenten.

Voor 2025: Voor de Zeeuwse, Zuid- en Noordhollandse kust is een nieuwe gordel van Waddeneilanden gerealiseerd. Dankzij nieuwe vormen van duurzame energie en gratis en geluidsarm (vlieg-)vervoer is reizen een milieuvriendelijke aangelegenheid geworden.

De hoofdmijlpaal voor 2035: Toerisme is 100% duurzaam en nog steeds een groeimarkt.

8.6.3 Tijdlijn 2010-2035

2010	● Oplevering van het OCF 2.0 toerismeplan. Voortdurend aandacht vragen via de media. Lobbyen bij politieke partijen, bij ministeries, provinciale staten, gemeenteraden. Zoeken naar middelen tot internationalisering van het Nederlandse OCF 2.0.
2015	● OCF 2.0 is inmiddels een internationaal begrip. De meeste belangrijke politieke partijen nemen de uitgangspunten over. Ze worden nu vertaald in politiek beleid. Keuzes moeten worden gemaakt, prioriteiten gesteld, budgetten opgesteld.
2020	● De overheid moedigt aan tot grote infrastructurele projecten. Het autoverkeer zoals wij dat kennen wordt langzamerhand vervangen door vervoer 2.0: individueel waar nodig, openbaar waar mogelijk - 'smart mobility grids'. ● Kunst, cultuur, educatie, sociale cohesie, identiteit, dat zijn de kenwoorden voor Nederland 2.0 in 2020. De overheid/politiek heeft een actieve, verwelkomende houding ten aanzien van verandering en niet langer een verdedigende, beheerende. 'Change' wordt begroet als een kans. Internationale samenwerking is een van de belangrijke beleidsuitgangspunten.
2025	● De politiek heeft hard gewerkt aan Nederland 2.0, dat jaarlijks veel grotere hoeveelheden toeristen begroet dan vroeger. Zij komen voor 'Vrijstaat Nederland', voor kortere of langere perioden. In een smart grid van kleine, authentieke accommodaties kunnen deze toeristen gemakkelijk geherbergd worden. De Nederlandse weersomstandigheden zijn veel minder een spelbreker geworden dan voorheen. ● Zelf gaan Nederlanders nog wel regelmatig, maar steeds minder vaak naar buitenlandse bestemmingen. De wereld is een global village geworden, die ook virtueel bezocht kan worden.
2035	● De overheid waarborgt de volgende uitgangspunten door middel van wet- en regelgeving, maar meer nog door consensus onder de bevolking: toerisme is inmiddels 100% duurzaam en nog steeds een groeimarkt.

9 Analyse van de subthema's

In hoofdstuk 3 tot en met 8 werden de toekomstverwachtingen beschreven vanuit de zes DESTEP subthema's. De DESTEP methode is een bewezen methode om een 360-graden analyse te maken van de omgeving van een probleemgebied. In dit hoofdstuk komen de zes subthema's samen en bekijken we deze vanuit twee meer direct toerisme gerelateerde invalshoeken.

De eerste invalshoek is die van de drie gebruikelijke toeristen 'stromen' zoals deze in de toerisme sector in Nederland worden onderscheiden: uitgaand, inkomend en binnenlands (vrije tijd) toerisme. Vervolgens brengen we deze drie stromen samen in een tijdlijn naar de toekomst, het stappenplan voor duurzaam toerisme in Nederland in 2035.

9.1 Algemeen

Een groot aantal van de in de voorgaande hoofdstukken beschreven trends en verwachtingen zijn van toepassing op alle soorten toerisme: uitgaand, inkomend en binnenlands. Het betreft grote maatschappelijke veranderingen die vaak ook in andere sectoren van de maatschappij gelden, zoals vergrijzing en technologische ontwikkelingen. Een belangrijk aspect van deze paragraaf betreft de uitgangspunten van dit document: toerisme in 2035 is duurzaam en het is een blijvende groeimarkt.

9.1.1 Een duurzame maatschappij in 2035

Duurzaam toerisme betekent dat zowel uitgaand, inkomend als recreatief toerisme in het Nederland van 2035 in het gekozen scenario duurzaam zijn. Deze duurzaamheid komt er echter niet vanzelf. En wat is duurzaam toerisme eigenlijk? We hebben gesteld dat duurzaamheid wordt gedefinieerd aan de hand van de drie P's: People, Planet en Profit. Alleen als deze drie factoren alle drie met elkaar in balans zijn is er sprake van echte duurzaamheid. In balans betekent in dit geval dat alle drie aspecten voor de lange termijn zijn gegarandeerd voor de huidige en toekomstige generaties.

In het gekozen scenario zijn deze aspecten met elkaar in balans. Vanuit toeristisch oogpunt betekent dit dus het volgende:

Planet

In 2035 is de planeet in staat om zowel de menselijke als ecologische behoeften te bevredigen. Menselijke behoeften bestaan in deze context uit voedsel en water, voldoende ruimte om te leven, maar ook voldoende ruimte en mogelijkheden om zich verder te ontwikkelen en zich te vermaken. In ons scenario gaan we ervan uit dat inspanning en ontspanning beide nodig zijn voor positieve maatschappelijke ontwikkeling. De planeet is in staat een groeiende populatie blijvend te onderhouden.

Daarnaast zijn in 2035 ook ecologische behoeften bevredigd. Deze is lastiger te definiëren, want de planeet is in zekere zin altijd ecologisch in evenwicht. Ecologie staat derhalve altijd in verhouding tot de capaciteit van de planeet om een gezonde biodiversiteit, inclusief de mens, te garanderen. Het voortbestaan van de mens is niet los te zien van het voortbestaan van duizenden andere levensvormen die op dezelfde planeet met elkaar in evenwicht moeten bestaan. Hoofdstuk 7 beschrijft uitgebreid wat dit betekent voor de diverse ecologische systemen: klimaat, water, lucht, flora en fauna. Al deze systemen zijn constant in beweging. In 2035 is dit niet anders, maar bestaat een duurzaam evenwicht dat het voortbestaan van mens, dier en planten in voldoende mate en tot in lengte van jaren garandeert.

De diverse ecosystemen zijn echter constant in beweging. Klimaatverandering is een gegeven waar we in 2035 zeker nog mee te maken zullen hebben. Anno 2010 waarschuwen veel wetenschappers voor de mogelijke negatieve consequenties hiervan voor de toekomstige maatschappij. Hetzelfde geldt voor een afnemende biodiversiteit. Ons wensscenario ontkent deze ontwikkelingen niet, maar gaat er van uit dat in 2035 een nieuw duurzaam evenwicht wordt bereikt.

People

De wereldbevolking zal in 2035 een stuk groter zijn dan in 2010. Deze ontwikkeling kan vele gevolgen hebben, positief en negatief. Het gekozen scenario gaat uit van een toegenomen welzijnsniveau van de wereldbevolking in 2035, in evenwicht met de planeet en de economie. Het is echter niet realistisch om de grote verschillen in welzijnsniveaus tussen verschillende regio's op de wereld in 2035 te laten verdwijnen. Het gekozen scenario volgt echter de positieve lijn die in het eerste decennium van de 21^e eeuw lijkt te zijn ingezet, waarbij grote, eerder achtergestelde regio's in met name Azië snel opklimmen naar een hoger welzijnsniveau.

Vanuit de Nederlandse context hoeft er tussen 2010 en 2035 niet heel veel te veranderen op het gebied van welzijn van de samenleving. In 2010 is Nederland al een van de rijkste, welvarendste en gelukkigste landen ter wereld. Ook de bevolking zal tot 2035 niet significant groeien. Vanuit toeristisch oogpunt verandert er wel het een en ander. Nederlanders zullen op zoek gaan naar nieuwe manieren om dit welzijn verder uit te werken. De beleveniseconomie zal de komende 25 jaar snel aan betekenis toenemen. Mensen gaan op zoek naar nieuwe vormen om wonen, werken en recreëren te combineren. Spirituele zaken krijgen meer betekenis, terwijl de ontkerkelijking doorzet.

Vanuit Nederlands perspectief is de ontwikkeling naar duurzaamheid op welzijnsgebied al lang ingezet. Er hoeft dus weinig te veranderen om dit in 2035 niet op een nog hoger niveau te hebben.

Profit

In de maatschappij van de laatste duizend jaar is het begrip profit een onmiskenbaar onderdeel geworden van de menselijke maatschappij. Profit, of vrij vertaald in het Nederlands 'welvaart' is een kritiek onderdeel van 'welzijn' geworden. Het is onlosmakelijk verbonden met de P van People, en daarmee met duurzaamheid. Ook in 2035 geldt derhalve dat ontwikkelingen alleen duurzaam zullen zijn als het bijdraagt aan de welvaart van de maatschappij.

In de afgelopen 50 jaar is de drang naar welvaart echter veel te veel ten koste gegaan van 'people' en vooral van 'planet'. Natuurlijke bronnen en biodiversiteit hebben enorm te lijden gehad van de eenzijdige aandacht voor Profit als middel voor vooruitgang. Dit zal tussen 2010 en 2035 echt anders moeten. Profit moet – opnieuw – in evenwicht worden gebracht met Planet en People. Dit is de grootste uitdaging van de maatschappij anno 2010 en is onderwerp van vele maatschappelijk discussies. Ook in 2010 wordt het 'profit' argument nog veel te veel gebruikt om ontwikkelingen op gebied van Planet en People af te remmen. Er is in 2010 nog zeker geen evenwicht tussen Profit en de andere twee elementen. Het wordt echter snel duidelijk dat een eenzijdige focus op welvaart een doodlopende weg is.

9.1.2 Duurzaam toerisme in 2035

In het wensscenario van 2035 is het Profit element in Nederland succesvol in evenwicht gebracht met de andere twee duurzaamheidsaspecten. In elk geval vanuit toeristisch oogpunt. Dit zal zijn bereikt door een samenspel van drie – maar mogelijk meer – belangrijke ontwikkelingen.

De bewuste toerist

Ten eerste de bewuste toerist. Anno 2035 kennen toeristen de consequenties van hun activiteiten veel beter dan in 2010. Wat in 2010 begon als het meten van de CO2 footprint, is anno 2035 uitgegroeid tot het meten van een veel meer omvattende ecologische footprint. Daarnaast wordt het bewustzijn verder gevoed door een veel duidelijker relatie tussen prijs en kwaliteit. Al in 2010 spreekt men van de 'vervuiler die betaalt'. In 2035 is deze relatie ook echt inzichtelijk gemaakt. De toerist wordt ook niet beschouwd als 'vervuiler' en het spreekwoord luidt: 'de gebruiker betaalt'. Het verbruik slaat dan op het verbruik van natuurlijke hulpbronnen en de impact hiervan op ecologische systemen. Er is een veel duidelijker relatie tussen de ecologische footprint (het 'gebruik') en de prijs die men betaald voor toeristische activiteiten (de 'compensatie'). Ook het credo 'think global, act local' is veel meer tot de mensen doorgedrongen.

De regulerende overheid

Het is echter niet realistisch te denken dat consumentenbewustzijn alleen zal zorgen voor evenwicht tussen ecologie en economie. Ook in 2035 zal de toerist zoeken naar de meeste 'waar' voor zijn of haar geld. En door technologische ontwikkelingen zal de toerist anno 2035 een zeer goed geïnformeerde toerist zijn. Het zoeken naar de beste prijs/kwaliteit verhouding voor een product of dienst kost vrijwel geen tijd meer, waardoor ook andere motieven zoals

authenticiteit een belangrijker rol gaan spelen, maar daarover later. Het gaat er hier om dat de toerist niet altijd zelf zal kiezen voor de meest duurzame activiteiten en daarbij geholpen moet worden.

Hier komt de rol van de overheid – en andere overkoepelende organisaties in de toeristische branche – naar voren. In het belang van een duurzame wereld, waarbij elementen met elkaar in (een nieuw) evenwicht moeten worden gebracht is vrijwel altijd externe dwang noodzakelijk. Er spelen teveel verschillende en versnipperde belangen om duurzame ontwikkelingen volledig aan de consument (de 'markt', dus inclusief de aanbieders) over te laten. Een en ander zal moeten worden versneld door stimulans en dwang door regelgeving.

Tussen 2010 en 2035 verandert de rol van de overheid, zeker in Nederland, snel. Nederland wordt steeds meer een 'provincie' van de steeds grotere Europese Unie. Opgezet als economische en monetaire unie, ontwikkelt de EU zich tot 2035 ook steeds explicieter als politieke unie. Met het wegvallen van de landsgrenzen valt ook steeds meer van de politieke onafhankelijkheid van de lidstaten weg. Al in 2010 is een groot deel van de wetgeving bepaald door Brussel. Deze ontwikkeling zet zich in ons wensscenario verder voort. Wellicht dat ook de Verenigde Naties een grotere rol krijgen op het wereldwijde economische en politieke toneel. Op gebied van toerisme gebeurt dat anno 2010 eigenlijk al. Instanties als UNESCO, de World Tourism Organization en diverse VN afdelingen die zich bezighouden met klimaat en biodiversiteit worden steeds bepalender voor het beleid van overheden op deze gebieden.

Nationale, Europese en mondiale overheden moeten hardere en meer ambitieuze afspraken maken. De ambities voor 2020 moeten naar boven bijgesteld, in 2030 verdubbelen en in 2035 nagenoeg tot volledige vervanging van fossiele brandstoffen leiden.

Technologische ontwikkelingen

Een heel belangrijke derde factor voor duurzame ontwikkeling is technologie. In hoofdstuk 6 worden veel relevante ontwikkelingen beschreven op gebied van informatisering, virtualisering, nano technologie, energie technologie en veel meer, die allemaal grote impact hebben op elementen van toerisme als informatievoorziening, communicatie, energieverbruik en transport.

Deze factor is tevens de factor die tussen 2010 en 2035 gaat zorgen voor de grootste revoluties. Revoluties in de betekenis van grote paradigma-verschuivende ontdekkingen, die bestaande ontwikkelingen in één klap overbodig of irrelevant maken en de wereld in één keer in een heel ander licht zetten. Technologische ontwikkelingen gaan daarnaast exponentieel sneller. Een van de blogs op Our Common Future stelt dat de mensheid in de periode 2010-2035 een net zo grote – of grotere – technologische ontwikkeling zal doormaken als in de periode 1960 – 2010. De bekende wet van Moore onderschrijft deze veronderstelling.

Het kan dus best zijn dat het grote ecologische dilemma van 2010 – het gebruik van fossiele brandstoffen voor energieopwekking en transport – door technologische doorbraken in 2035 geen relevant thema meer is. In 2010 kunnen we het niet weten, maar er werken veel mensen aan de benodigde technologie. Er staan ons tussen nu en 2035 doorbraken te wachten op gebied van energie, transport, communicatie, informatievoorziening, gezondheid, enzovoort.

9.1.3 Toerisme is in 2035 een groeimarkt

Het tweede belangrijke uitgangspunt voor dit document is dat toerisme in 2035 (nog steeds) een groeimarkt is. Zowel vanuit demografische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen lijkt dit een makkelijk te onderschrijven stelling (zie hoofdstukken 3, 4 en 5). Het gekozen wensscenario gaat er derhalve vanuit dat zowel uitgaand, inkomend als binnenlands toerisme in 2035 een grotere – en groeiende – markt is dan in 2010.

Er zijn verschillende argumenten tegen dit uitgangspunt in te brengen. Wellicht dat economische (crisis), politieke (oorlog) of ecologische (klimaatverandering) ontwikkelingen toerisme negatief beïnvloeden. In het gekozen scenario weegt dit echter niet op tegen de eerder genoemde argumenten. Ook de technologische ontwikkeling van virtueel toerisme kan fysieke toeristenstromen veranderen. Dit is echter meer een kans voor verdere groei van toerisme (virtueel toerisme is een nieuw, snelgroeiend segment van toerisme), dan een bedreiging.

9.2 Toerisme in Nederland in 2035 – Algemeen

Wat zijn nu de belangrijkste algemene ontwikkelingen van toerisme in Nederland tussen nu en 2035? Een korte opsomming:

9.2.1 Versnippering van vraag en aanbod

Tussen 2010 en 2035 verandert de Nederlandse samenleving snel. Onder invloed van demografische ontwikkelingen verandert de bevolkingssamenstelling. Vergrijzing zorgt voor een snel toenemend (en in 2035 gestabiliseerd) percentage ouderen. Ontgroening zorgt daarnaast voor relatief minder jongeren. De bevolking blijft echter licht groeien door licht stijgende migratie, terwijl het aantal huishoudens sterk blijft groeien door kleinere gezinnen en meer alleenstaanden. Op economisch gebied lijkt een verder stijgende welvaart voor vrijwel alle bevolkingsgroepen het meest voor de hand te liggen. Dit geldt in Nederland, en in zekere zin voor de wereld in het algemeen. De impact hiervan is dus op alle drie toeristische deelmarkten merkbaar.

Door een toenemend tekort op de arbeidsmarkt ontstaat een groter verschil tussen beschikbare tijd van werkenden versus niet-werkenden. De sociaal-culturele behoefte aan een betere balans tussen werk en vrije tijd wordt echter alleen maar groter, wat leidt tot nieuwe behoeften op gebied van vermaak en ontspanning. Werkenden zullen op zoek gaan naar kortere, misschien intensere vrije tijdsbestedingen, terwijl de niet werkenden behoefte hebben aan year-

round belevenissen. De toenemende individualisering van de maatschappij zorgt bovendien voor een veel bredere vraag naar veel specifiekere belevenissen.

Kortom: Er is sprake van toenemende behoefte aan een veel diverser en gespreider aanbod van zowel korte als lange vrije tijd activiteiten, door een veel groter aantal deelmarkten. Deze versnippering van de vraag geldt vanuit de Nederlandse consument zowel voor recreatieve als uitgaand toerisme activiteiten. Omdat de plaats van een activiteit (binnenland of buitenland) en ook de lengte ervan er steeds minder toe doen, is het onderscheid tussen binnenlandse recreatie en uitgaand toerisme steeds minder duidelijk (en relevant).

9.2.2 Toenemende vraag naar medewerkers in toeristische sectoren

Toerisme is grotendeels mensenwerk. Gastvrijheid en service worden verleend dóór mensen áán mensen, ook in de toekomst. Automatisering en virtualisatie kunnen het tekort aan menskracht wel verlichten, maar niet wegnemen. De sector zal haar uiterste best moeten doen om aantrekkelijk te blijven voor een steeds schaarsere werkende populatie.

9.2.3 Integratie van toerisme met andere maatschappelijke ontwikkelingen

Een belangrijk neveneffect van de druk op de arbeidsmarkt in combinatie met een toenemende behoefte aan ontspanning leidt tot een nieuw soort vraag naar toeristische/recreatieve activiteiten die vergaand geïntegreerd zijn met andere elementen van het leven. Zoals anno 2010 mensen bezig zijn met de balans tussen werken en wonen (werk en privé), zo zal in 2035 deze balans zijn uitgebreid met vrije-tijds-aspecten. Een ontwikkeling als Het Nieuwe Werken (HNW), die een nieuwe balans zoekt tussen werk en privé, zal dit effect verder versterken. Toerisme zou een onderdeel moeten zijn van oplossingen die HNW brengt. Werken en recreëren zullen in toenemende mate gecombineerd worden. Veel kantoren bieden in 2010 al sportfaciliteiten of een bar voor de vrijdagmiddag-borrel. Kantoren zijn ook steeds meer 24 uur per dag open, wat de waarde van dergelijke faciliteiten alleen maar groter maakt.

Een ander belangrijke factor die integratie van toerisme in andere maatschappelijke sectoren afdwingt is het gebrek aan fysieke ruimte in Nederland. Het ruimtegebruik van de toeristische infrastructuur komt steeds meer in conflict met andere ruimtegebruikers zoals natuur, wonen, werken, voedselvoorziening en transport. Al deze sectoren kunnen alleen groeien als ze verder in elkaar kunnen worden geïntegreerd. Gecombineerd wonen-werken in hetzelfde pand is een voorbeeld, zeker als een dergelijk pand wordt gebouwd boven een treinstation of een snelweg. Het is technisch niet moeilijk om ook toeristische en recreatieve elementen op deze wijze op te nemen. Ook ondergronds bouwen om natuur te sparen of zelfs terug te brengen in het landschap is een goede optie voor de toekomst.

Integratie van toerisme met andere elementen vergt in 2010 nog wel enige toenadering tussen de verschillende sectoren. Ondanks de ontzuiling in de jaren 60 en 70, zijn de grote belangenbehartigers van wonen, werken, natuur en recreatie nog verre van ontzuild.

9.2.4 Beleveniseconomie

Door toenemende welvaart en toenemende informatievoorzieningen klimt de Nederlandse samenleving snel hoger in de piramide van Maslow. Mensen komen in 2010 massaal op het hoogste niveau en zoeken steeds onderscheidender manieren om zichzelf te verwezenlijken. Materialistische behoeften die in de jaren '80 en '90 nog de boventoon leken te voeren zijn bij nieuwe generaties veel minder relevant. Bovendien wordt materialisme in toenemende mate gezien als verspilling van natuurlijke hulpbronnen, al kan dit bewustzijn nog wel wat groeien.

In de zoektocht naar een relevante levensinvulling zijn mensen steeds meer geïnteresseerd in belevenissen. Dit gegeven wordt onderschreven door snel toenemende populariteit van muziek- en sportevenementen en een groeiende zoektocht naar spiritualiteit – wat dat ook moge betekenen. Ook de recente snelle groei van attractieparken, winkelcentra en 3D-bioscopen in Europa is een antwoord op de vraag naar belevenissen.

Een belangrijk gegeven bij deze belevenissen lijkt 'authenticiteit'. Dit is in de toeristische context een lastig te definiëren begrip, maar het lijkt voor veel mensen van belang. Men raakt tussen 2010 en 2035 steeds sneller uitgekeken op massa producten, die bovendien snel het label 'niet duurzaam' krijgen opgeplakt. In Nederland lijken de winkelstraten in de steden en dorpen steeds meer op elkaar, waardoor steden proberen zich op andere manieren te onderscheiden en terugkeren naar hun 'authentieke' waarden – al dan niet opnieuw vorm gegeven.

9.2.5 Klimaatverandering

Anno 2010 is er een heftige discussie rond het onderwerp klimaatverandering. Hierin staat voornamelijk de vraag of klimaatverandering echt bestaat en zo ja, wat de invloed van de mens hierop is, nog centraal. In 2035 zal klimaatverandering een gegeven zijn. Het klimaat verandert, of het nu door de mens komt of niet, de hele maatschappij heeft er mee te maken. Het is niet realistisch te veronderstellen dat de mens in 2035 het klimaat kan 'terugveranderen', of op andere wijze significant kan aanpassen. De mens kan niets anders doen dan zich er tegen wapenen. Dit geldt voor de toeristische sector net zo goed als voor alle andere sectoren.

Belangrijke symptomen van klimaatverandering in Nederland zijn grotere extremen in warmte en koude, veel meer neerslag, zwaardere stormen en waarschijnlijk mildere zomers en koudere winters. Deze zelfde symptomen zullen – in verschillende mate – ook in andere landen van toepassing zijn, waardoor ook uitgaand en inkomend toerisme kunnen veranderen.

Minder sneeuwval in de Alpen zorgt voor verschuivingen in de wintersport markt. Hogere temperaturen in het Middellandse Zee gebied zorgen voor omgekeerde toeristenstromen in de zomer:

Nederlanders wijken uit naar mildere gebieden (wellicht meer in eigen land), terwijl mensen uit Zuid-Europa vaker kiezen voor mildere omstandigheden in Noord-Europa.

In eigen land zorgt de eerder genoemde behoefte aan meer verscheidenheid in recreatieve en toeristische voorzieningen, in combinatie met een ander klimaat, voor de noodzaak deze voorzieningen beter aan het klimaat aan te passen. Het overdekken van attractieparken en evenemententerreinen, of zelfs heel stadscentra, is hierbij niet ondenkbaar. Ook omdat dit technisch steeds beter haalbaar en goedkoper zal worden. Ook ondergrondse voorzieningen worden technisch en economisch steeds realistischer.

9.3 Uitgaand toerisme

9.3.1 Virtueel toerisme

De belangrijkste trend waar de reiswereld tussen nu en 2035 mee te maken gaat krijgen is virtueel toerisme. In 2010 hebben we nog nauwelijks een idee wat dit precies betekent, in 2035 is het gemeengoed. Het is een geheel nieuw marktsegment, dat vergaand afwijkt van wat we in 2010 onder toerisme verstaan. Het zal het traditionele toerisme niet vervangen. Hoofdstuk 6 beschrijft in detail dat de mens een blijvende behoefte zal hebben om te reizen, om zich fysiek te verplaatsen. Virtueel toerisme wordt echter wel een snel groeiend serieus alternatief voor veel typen reizen.

Hoe ziet virtueel toerisme anno 2035 er dan uit? Natuurlijk een beetje koffiedik kijken, maar het heeft te maken met het snel vervagen van de grens tussen realiteit en virtualiteit. Naast de reële wereld zoals we die vandaag de dag kennen ontstaan vele virtuele werelden, die in toenemende mate in elkaar en de reële wereld overvloeien. In 2010 zien we hiervan al enkele zeer primitieve voorbeelden: augmented reality op de iPhone, fantasiewerelden als Eccki, Second Life en World of Warcraft of overlays, zoals simpelweg het navigatiesysteem in de auto. Ook sociale netwerken als LinkedIn, Hyves en Facebook zijn in feite parallelle virtuele werelden aan je 'fysieke' persoonlijke sociale omgeving.

In 2010 gebruiken we primitief aandoende apparaten om toegang te krijgen tot deze virtuele werelden: PC's, laptops, mobiele telefoons, iPad's, TomTom's. De technologische vooruitgang op dit gebied gaat echter razend snel en apparaten worden elk jaar significant kleiner en krachtiger. Tegelijkertijd wordt over de hele wereld gebouwd aan zeer krachtige communicatienetwerken, die heel hoge data-doorvoer snelheden toelaten. De wet van Moore geldt hier nog elke dag. We kunnen ons nauwelijks voorstellen hoe dit er in 2015, 2020 en helemaal in 2035 uit zal zien.

Feit is wel dat in 2035 de virtuele wereld op veel gebieden volledig geïntegreerd zal zijn in de reële wereld, al is dit onderscheid op dat moment niet meer zo relevant. We hebben geen onhandige apparaten met leegrakende batterijen meer nodig. De apparatuur is ingebouwd in onze huid, of in heel kleine bijna onzichtbare apparaatjes, die worden gevoed door lichaamswarmte. Beelden worden rechtstreeks in contactlenzen of in onze ogen geprojecteerd. Geluid gaat

direct naar onze oren en ook geuren kunnen worden overgebracht indien nodig. Alle beelden zijn in 3D (in beide ogen geprojecteerd) en kunnen een soort overlap vormen met de reële wereld. Hierdoor wordt de reële wereld zeer eenvoudig manipuleerbaar. We kunnen kleuren aanpassen, maar ook beelden of data invoegen. Als we iemand 'bellen' wordt hij of zij in de stoel tegenover ons geprojecteerd, waardoor het is alsof je samen zit te praten. Als we in een groep mensen lopen worden namen en andere gegevens ingeprojecteerd, rechtstreeks gehaald uit ons sociale netwerk, dus alleen als we dit van elkaar hebben toegestaan. Iets soortgelijks geldt voor taalverschillen. De ontwikkeling van huidige vertaaltechnologie (kijk maar op freetranslation.com) gaat zo snel dat we binnen 10 tot 20 jaar universele live-vertalingen tot onze beschikking hebben. We spreken gewoon Nederlands tegen wie dan ook en horen over de hele wereld gewoon Nederlands terug, of welke taal we dan ook kiezen.

Juist op dit gebied lijkt dit allemaal nog science fiction. Maar terugkijkend naar de technologische ontwikkeling van de afgelopen 25 jaar (in 1985 werden de eerste consumenten PC's verkocht en bestond internet en mobiele telefonie nog niet) is dit ineens helemaal niet zo onrealistisch. Bovendien zorgt de wet van Moore voor een nog veel snellere ontwikkeling in de komende 25 jaar dan in de 25 jaar daarvoor.

Het moge helder zijn wat dit voor toerisme betekent. Het zal in 2035 heel makkelijk zijn om virtueel de hele wereld te verkennen. Een wandeling in het bos kan er uit zien als een wandeling door een willekeurige stad waar dan ook ter wereld, waar we onze vrienden van over de hele wereld kunnen ontmoeten. Onderweg snuiven we echter wel de frisse boslucht van de Overasseltse Vennen op! We kunnen eenvoudig afspreken in die leuke kroeg in Sao Paolo, na een vermoeiende dag op ons werk in Amersfoort. Moeten we wel zelf even ons Braziliaanse biertje uit onze eigen koelkast halen... dat dan nog wel.

Zal dit virtuele reizen het echte reizen echt vervangen? Zoals gezegd, voor een deel wel, voor een deel niet. Het wordt lastig om virtueel in zee te zwemmen, of om virtueel van de hellingen in de Alpen af te suizen en je eens even lekker in te spannen. Hiervoor zullen we toch wel voor een groot deel van de reële wereld afhankelijk (willen) zijn. En als je je virtuele vrienden echt een stevige hand wilt schudden dan zul je toch nog altijd graag naar die echte kroeg gaan om af te spreken. En lekker Italiaans eten wordt ook lastig vanuit je eigen woonkamer als je niet kunt koken. Daarvoor moet je toch echt naar dat goede restaurant in de stad of, beter nog, naar die ene Piazza in dat Middeleeuwse dorpje in Toscane.

Hoe het er ook werkelijk uit zal zien, zeker is dat virtueel toerisme vanaf 2010 een snelle ontwikkeling zal kennen. In de eerste vijf jaar wordt deze ontwikkeling nog grotendeels gedragen door technologie-gedreven bedrijven. De hardware en software moeten een bepaald niveau van volwassenheid krijgen die in 2010 nog lang niet is bereikt. Vanaf 2015 zullen er echter grote mogelijkheden ontstaan voor grootschalige samenwerking tussen technologische en toeristische ondernemingen, om samen te bouwen aan een virtuele toeristische infrastructuur, die ook een echt alternatief kan zijn voor vele toeristen.

9.3.2 Seniorencommunities – Zon, zee en zorg

We hebben op verschillende plekken geconstateerd dat vergrijzing een van de maatschappelijke hoofdthema's van het Nederland van de komende 25 jaar zal zijn. Deze trend heeft invloed op tal van sectoren: wonen, werken, zorg en dus ook toerisme. Het interessante is dat tussen nu en 2035 deze elementen steeds dichter naar elkaar toe lijken te groeien. De moderne oudere wordt de nieuwe spil van de samenleving. Het is niet langer het gezin dat centraal staat, maar in 2035 is het de nieuwe oudere, die samen met de nieuwe alleenstaande de overgrote meerderheid van de bevolking zal vormen. En deze nieuwe oudere stelt heel andere eisen aan het leven en de maatschappij dan de 'oude' oudere. Met het grootschalig met pensioen gaan van de babyboomers vanaf 2010 betreden we het tijdperk van deze nieuwe oudere. Deze groep is gewend aan een hoog welvaart- en welzijnsniveau en wil nu 'genieten' van de (letterlijk) 'welverdiende' rust. Zij zullen zich niet willen terugtrekken in de veelal troosteloze bejaardenwoningen en flats uit de jaren 1960-2000. Nee, zij willen zich omringen met de luxe die ze tijdens hun hardwerkende leven hebben eigen gemaakt. Zij zijn ook niet langer tevreden met af en toe een bezoekje van de kleinkinderen en de dinsdagochtend bingo in de koffiezaal op de begane grond.

Het is aan de andere kant dezelfde groep die de grootste vraag naar zorg creëert. Ook in 2035 komt ouderdom met gebreken, ondanks het hogere gemiddelde gezondheidsniveau. Kwaliteit van leven vereist derhalve een goede beschikbaarheid van gespecialiseerde zorg, die vooral gericht is op het kunnen blijven functioneren in de maatschappij en behoud van welzijn. Zorg wordt geïntegreerd in het dagelijks leven, terwijl het dagelijks leven grotendeels draait om genieten van de welverdiende luxe. Dit betekent dat recreatie en vermaak een belangrijk onderdeel is van het dagelijks bestaan van deze groep, waar medische belemmeringen zo snel en efficiënt mogelijk dienen te worden weggenomen.

Naast het genieten van een oude dag willen ouderen echter in toenemende mate ook blijven genieten van sociale contacten. Familie, vrienden, kennissen, oud-collega's. Men heeft in deze fase veel meer tijd voor deze contacten. Technologische innovatie zorgt er voor dat dit in 2035 veel eenvoudiger is dan in de oude wereld. Je hoeft je niet meer fysiek te verplaatsen om sociale contacten te hebben, met wie dan ook, waar dan ook. De wens om dichtbij de oude omgeving van familie en vrienden te blijven wonen wordt derhalve minder. Men kan andere prioriteiten stellen over de woonomgeving en wat is dan prettiger dan ergens te gaan wonen waar het klimaat het meest gunstig is?

Deze zaken bij elkaar opgeteld leiden tot een trend die in de Verenigde Staten al enkele decennia lang aan de gang is: het ontstaan van seniorencommunities in zonnige oorden. Zodra ook in Europa de bestaande culturele, economische en bureaucratische belemmeringen voor vrije vestiging worden weggenomen zullen ook hier ouderen in grotere aantallen kiezen voor een luxe, op maat gemaakte en comfortabele woon- en speelomgeving in gunstige klimaatgebieden. Als dit kan worden gecombineerd met aangepaste zorg op locatie is het plaatje rond.

Ouderen zullen dan graag gaan wonen in aangenaam warme gebieden in Europa, in nieuwe communities die worden gebouwd rondom zorg en recreatie.

9.3.3 Het Nieuwe Reizen

In paragraaf 9.2 hebben we een algemene trend van een versnipperde toeristische markt geconstateerd. Hoe uit zich dit in uitgaand toerisme vanuit Nederland?

De trends die hier een rol spelen zijn individualisering, de belevenis economie, nieuwe belangrijke bevolkingsgroepen zoals ouderen en alleenstaanden, verregaande virtualisering, informatisering en het lastige begrip 'authenticiteit'. Ook speelt integratie van toerisme in andere elementen van het leven (wonen, werken, leren) een toenemende rol.

Het nieuwe reizen kent vele vormen. Veel meer dan de reisindustrie anno 2010 kan bieden, ook al is de verscheidenheid van het aanbod tussen 2000 en 2010 al fors gegroeid. Deze groei in verscheidenheid zal nog wel even voortduren. En zoals gezegd ontstaat er vanaf 2015-2020 een geheel nieuw en groot segment van virtueel toerisme.

Het nieuwe reizen laat zich samenvatten als 'maatwerkreizen voor iedereen'. Het tijdperk van een beperkt aanbod van standaard pakketreizen lijkt voorbij, al wil dit niet zeggen dat de vraag naar pakketten zal afnemen. Integendeel, de vraag naar all-inclusive reizen lijkt in elk geval in 2010 alleen maar groter te worden. Het enige dat verdwenen is is het woord 'standaard'. Touroperators en reisverkopers zullen in toenemende mate bouwstenen ontwikkelen die in willekeurige combinatie kunnen worden verkocht als all-inclusive pakketreis. De 3 V's van de pakketreis, vervoer, verblijf en vermaak blijven de drie kernelementen, maar zullen alle drie een grotere verscheidenheid kennen en in veel meer combinaties worden samengesteld tot een maatwerkproduct. Massa-individualisering, een trend die we ook in andere sectoren veel tegenkomen, bijvoorbeeld in de automobiel, kleding en voedsel industrie.

9.4 Inkomend toerisme

9.4.1 Virtueel toerisme

Het nieuwe virtuele toerisme speelt ook op de markt voor inkomend toerisme een grote rol. In paragraaf 9.3.1 is uitgebreid beschreven hoe deze technologie werkt en wat de impact hiervan is op uitgaand toerisme. Een soortgelijke beschrijving kan worden gemaakt voor inkomend virtueel toerisme. In deze context is het vooral een kans voor toeristisch ondernemers om een nieuwe doelgroep virtueel kennis te laten maken met alles wat Nederland te bieden heeft. Het doel hiervan is niet alleen bekendheid, maar ook het aantrekken van deze buitenlandse toeristen, door ze te interesseren in een fysiek bezoek aan Nederland.

9.4.2 Thema: Water

Door invloeden als vergrote kennis en de belevenis economie zullen toeristen naar Nederland willen komen om kennis te maken met kenmerkende en onderscheidende thema's: De zaken waar Nederland in het buitenland bekend om staat, of bekend om wil staan.

Het belangrijkste thema om buitenlandse toeristen naar Nederland te halen is water. Nederland staat bekend om zijn strijd tegen het water. Nederland is gebouwd rond het thema water, of we ons dat als Nederlanders beseffen of niet. De verhalen van Hansje Brinker (die met een vinger in de dijk het hele land van een oversroming redt) zijn in het buitenland veel bekender dan in Nederland zelf. Ook de impact van het deltaplan is in het buitenland groter dan in Nederland zelf.

Veel toeristen worden dan ook door deze thema's naar Nederland getrokken. Goede voorbeelden zijn de grachten van Amsterdam (en Utrecht), de Zaanse Schans, de molens van Kinderdijk, het Deltaplan (met o.a. Neeltje Jans en het bezoekercentrum bij de Maeslandtkering), de haven van Rotterdam en de polders. Overigens zijn deze attracties vooral in trek bij buitenlanders en (nog) niet zo zeer bij binnenlandse toeristen. Een teken dat we zelf nog niet bekend genoeg zijn met dit belangrijke thema.

Om ook in de toekomst toeristen te blijven trekken is het van belang om het thema water verder te blijven uitnuttten en uitbouwen. We kunnen hierbij denken aan het duidelijker benadrukken van cultureel erfgoed, in samenwerking met bijvoorbeeld Unesco. De opname van de Hollandse Waterlinie op de Unesco World Heritage List is hiervan een heel goed voorbeeld. Het is goed voor inkomend toerisme als het centrum van Amsterdam binnenkort ook op deze lijst komt te staan.

Een voorbeeld dat Nederland als waterland voorgoed op de kaart zou zetten is de bouw van het Tulpeiland (Innovatieplatform, 2008). Overigens is de publieke discussie rond dit onderwerp in 2008 een goed voorbeeld van het feit dat de samenleving hier nog heel anders over denkt. Vanuit toeristisch (en duurzaamheids-) oogpunt is het echter een goede kans om Nederland als voorbeeld van duurzaam toerisme op de kaart te zetten, zeker als de ecologische voetafdruk van het hele land erdoor verkleind wordt. Bijvoorbeeld door het eiland te ontwerpen met getijdencentrales, een nieuwe 'groene' luchthaven en alleen energie-opwekkende gebouwen.

9.4.3 Thema: Vrijstaat

Of het anno 2010 statistisch nog klopt of niet, het liberale imago van Nederland trekt al sinds de jaren '60 van de vorige eeuw vele toeristen. Het kleine, eigenwijze landje in Europa, dat het in de Gouden Eeuw kortstondig tot wereldmacht schopte, heeft een positief imago. Dingen die thuis niet mogen zijn in Nederland legaal.

Gedurende de afgelopen 50 jaar heeft dit imago vooral Europese en Amerikaanse toeristen naar Nederland gelokt. Anno 2010 zijn het vooral de Amsterdamse Wallen en coffeeshops die het imago van vrijstaat Nederland proberen vast te houden. De uitdaging in de komende 25 jaar zal zijn om met hetzelfde imago ook toeristen uit de nieuwe toeristenlanden aan te trekken. We zullen dan een brede invulling moeten geven aan het thema 'vrijstaat'.

9.4.4 Thema: Erfgoed

Het derde hoofdthema om nieuwe inkomende toeristen te (blijven) trekken is ons erfgoed. Nederland staat bekend als een land van handelsreizigers, zeevaarders en kolonisten. In het hele land zijn hiervan sporen te vinden, die toeristisch zeer aantrekkelijk zijn. Bovendien is ons kleine landje in de laatste 2000 jaar onderdeel geweest van bijna alle grote Europese rijken, die hun sporen hebben achtergelaten.

9.4.5 Nieuwe toeristen

Door demografische, economische en geo-politieke veranderingen in de wereld zal de afkomst van toeristenstromen naar Nederland in de komende 25 jaar significant veranderen. Waar het de afgelopen 25 jaar vooral Europese en Amerikaanse toeristen waren, zullen deze traditionele toeristenstromen in 2035 gemengd zijn met vooral Chinese en Indiase toeristen.

Deze verschuiving in herkomst vergt een grote aanpassing van de toeristische infrastructuur in Nederland. Deze nieuwe toeristen stellen door hun andere culturele achtergrond andere eisen aan toeristische voorzieningen in het buitenland. Een van de belangrijkste hiervan is taal. Als Nederland succesvol wil zijn in het aantrekken van nieuwe toeristen dan zullen voorzieningen in andere talen beschikbaar moeten zijn dan nu het geval is. Musea en attracties moeten hun Engels-Duits-Franse informatie aanvullen met Chinees, Spaans, Portugees en/of Russisch.

Naast de taal moet ook het aanbod beter worden afgestemd op deze nieuwe toeristen. Er is veel gepubliceerd over de wensen van Chinese, Indiase en Russische toeristen. Het gaat dan om fysieke aspecten als beschikbare informatie, de inrichting van hotelkamers en eten en drinken, maar ook over service aspecten en taalvaardigheid van personeel in de toeristische sector.

9.4.6 Nederland in Europa

Een belangrijk aspect van de nieuwe inkomende toerist is dat ze niet bewust zullen kiezen voor Nederland als hoofdbestemming. Nederland is voor hen een regio in bestemming 'Europa'. Chinezen en Indiërs kiezen voor een reis naar/door Europa en laten zich niet afleiden door de vele nationale grenzen. Het is voor Nederlandse toeristische ondernemers dan ook in toenemende mate zaak om op te vallen tussen het enorme aanbod van attracties en bestemmingen in vakantieland Europa. Men concurreert niet langer alleen met aanbieders in andere regio's in eigen land, maar ook met aanbieders in de grote toeristengebieden buiten Nederland.

Het is zaak dat Nederland zich als bestemming weet te meten met Londen, Parijs, Berlijn, Toscane en de Cote d'Azur. Alleen dan zal de nieuwe toerist Nederland opnemen in een reis naar Europa, in plaats van alleen gebruik te maken van de snelweg van Londen naar Berlijn.

Gerichte aandacht en het zorgvuldig opbouwen van een (nieuw) imago rond de eerder genoemde thema's water, vrijstaat en erfgoed kan Nederland op de nieuwe toeristische kaart zetten.

9.5 Binnenlands toerisme

9.5.1 Herdefinitie van toerist

De reiswereld onderscheidt in 2035 andere segmenten dan in 2010. Waar aan het begin van de eeuw nog een belangrijk onderscheid werd gemaakt tussen toerisme en recreatie, is in 2035 dit verschil veel minder duidelijk. Waar werk en

privé steeds meer vervlochten raken, wordt ook het onderscheid tussen toeristen, recreanten en ook zakenreizigers steeds minder scherp definieerbaar.

Er is een nieuwe definitie van 'toerist' nodig. Waar in de huidige (enge) definitie iemand tussen de 5 en 15% van de tijd toerist of recreant is, willen we stellen dat anno 2035 iemand tot 50% van de tijd toerist of recreant is. De begrippen toerisme, recreatie en vrije tijd in het algemeen raken steeds meer vervlochten. Ook de hiervoor beschikbare faciliteiten raken meer vervlochten en geïntegreerd met faciliteiten voor andere doelen, zoals wonen en werk.

Toerisme heeft te maken met belevingen. Mensen hebben steeds meer behoefte aan (bijzondere) belevingen, ook buiten de reguliere vakanties. Het bezoeken van een thema restaurant na het werk is ook een belevenis. En voor het restaurant is het niet perse relevant of de bezoekers op een avond na hun werk langskomen, tijdens een dagje uit of als onderdeel van een lange vakantie. Het gaat er om dat al deze mensen een bijzondere belevenis willen meemaken.

In communicatie met vrienden, familie en collega's zullen virtuele en real life ontmoetingen elkaar afwisselen, of zelfs tegelijkertijd plaatsvinden. Thuis communiceert men via internet met anderen op andere locaties, maar ook op vakantie, op zakenreis of tijdens recreatie zal het in 2035 heel normaal zijn om in contact te staan met het thuisfront en diezelfde 'anderen' waar men thuis ook contact mee heeft. Kortom: voor communicatie met anderen maakt het niet meer uit waar je bent, maar ook niet waarom je ergens bent.

Vanuit het thema duurzaamheid, maar ook voor de toekomstige ontwikkeling van de sector in het algemeen is het van belang om alle activiteiten die mensen buiten hun reguliere woon- en werkplek ondernemen onder de noemer 'toerisme' te scharen. Hierbij zijn lengte van het verblijf of afstand tot woonplaats niet relevant. Het gaat om een 'vrije tijd consument'. Uiteraard zijn de herkomst, bestedingsvermogen en vooral de verwachtingen van deze consument wel van groot belang. Het gaat er om dat ondernemers in de sector zich bewust zijn van de grote verscheidenheid aan verwachtingen van de consument, om deze zo goed mogelijk waar te kunnen maken.

9.5.2 Virtuele belevingen

Ook voor binnenlands toerisme speelt virtualisatie een grote rol. De belangrijkste bestemming voor toeristen in eigen land is immers het winkelcentrum. En juist dit shoppen ondergaat rond 2010 een grote verandering, waarbij webwinkels een grote rol spelen.

9.5.3 Integratie wonen, werken en recreëren

In de hoofdstukken demografie, economie en ecologie werd duidelijk dat de fysieke ruimte in Nederland schaars is. In combinatie met sociaal culturele veranderingen zoals nieuwe werkvormen en meer versnipperde vrije tijd leidt dit tot toenemende integratie van wonen, werken en recreëren. In plaats van deze

zaken planologisch gescheiden te houden is de uitdaging tot 2035 om deze met elkaar in verbinding te brengen.

9.6 Tijdlijn naar de toekomst

2010 – 2015

- Bewerkstellig omkering in denken en bewustwording:
 - Acties gericht op overheden (politieke bewustwording).
 - Acties gericht op bedrijfsleven (economisch belang weergeven).
 - Acties gericht op burgers (brede maatschappelijke discussie aanzwengelen).
- Internationale acties opzetten (brede maatschappelijke discussie aanzwengelen).
- Schrijf beleidsplannen en bied een breed integraal pakket van stimuleringsmaatregelen aan.
- Onderzoeksprogramma's duurzame technologie: scherp ze aan en breid ze uit.
- Zet plannen en investeringen in fossiele brandstoffen (kolencentrales) ogenblikkelijk stop. 5) Reserveer financiële middelen voor ontwikkeling alternatieve energie.
- Nederland zet de problematiek en de aanpak ook internationaal op de agenda.

2015 - 2020

- Verdubbel klimaatdoelstellingen en duurzaamheidsdoelstellingen voor periode 2020-2030 t.o.v. de voorgaande periode. Maak afspraken in Europees verband.
- Ondersteun nieuwe technologieën (o.a. duurzame energie) van overheidswege (subsidies en/of belastingvoordelen).
- De toeristische sector spreekt zich uit voor volledige duurzaamheid in 2035 (er wordt alleen nog geïnvesteerd in duurzame nieuwbouwprojecten).
- Er worden alleen nog huizen gebouwd die zelf hun energie genereren en/of energie produceren.
- Bedrijven die duurzaam produceren krijgen structureel belastingtechnische voordelen. Afspraken in Europees verband.

2020 - 2035

- Alle toeristische bedrijven voorzien volledig zelf in hun energiebehoefte, of ze produceren zelfs energie.
- Alle huishoudens voorzien volledig zelf in hun energiebehoefte, of ze produceren zelfs energie.
- Bedrijven die duurzaam produceren krijgen structureel belastingtechnische voordelen. Afspraken in mondiaal verband.

10 Conclusie

In de voorgaande hoofdstukken is beschreven hoe verschillende externe factoren de toerismesector zullen beïnvloeden. Aan de andere kant hebben we ook laten zien hoe de branche deze factoren kan gebruiken om tot een duurzame vorm van toerisme te komen.

De uitdaging om tot een samenhang van de Triple P (People, Planet & Profit) te komen zal met beide handen moeten worden aangegrepen, wil men hier een succes van maken. Op basis van de ontwikkelingen in demografie en de stijgende welvaart in grote delen van de wereld zal de winstgevendheid van de toerisme industrie als geheel gewaarborgd blijven. Er zullen echter mogelijk veranderingen optreden in de verdeling van de toeristeninkomsten. Processen, zoals klimaatverandering en politieke stabiliteit, hebben immers hun invloed op de mondiale toeristenstromen. Op lokaal niveau wordt het belangrijk om de inkomsten op een juiste manier te verdelen. Door betrokkenen rondom natuurgebieden mee te laten profiteren van de toeristeninkomsten zal een groter draagvlak ontstaan om het natuurgebied te beschermen. Bovendien kunnen op deze manier de kosten die hiermee gemoeid zijn (gedeeltelijk) gedekt worden. Op het gebied van Profit zien wij dus voldoende mogelijkheden om hier een balans in te brengen.

Wat betreft de pijler People moet gestart worden bij het creëren van bewustwording over duurzaamheid. De tijd is er nu, anno 2011, rijp voor om mensen op hun verantwoordelijkheid te wijzen. De politiek moet zich hiervoor ook hard gaan maken. En wanneer de overheid hier geen stappen in neemt, dan zal veel afhangen van de samenleving. Als consument is de invloed van de maatschappij immers heel groot. Naast het creëren van draagvlak moet ook gestreefd worden naar een duurzame waardering voor mensen. De meerwaarde van lokale producten, het inspelen op verdere segmentering binnen toerisme en respect voor de eigen en andere culturen. Toerisme kan gebruikt worden als middel om tot deze duurzame doelen te komen.

Dankzij technologische ontwikkelingen wordt het mogelijk om alternatieve energiebronnen aan te wenden en de milieubelasting van toerisme tot nul te reduceren. Fossiele brandstoffen in de transportsector worden vervangen door duurzame varianten. Toeristische accommodaties en attracties kunnen voorzien in hun energiebehoefte. Niet alleen door over te schakelen op duurzame energie, maar ook door het energieverbruik spectaculair te verminderen. Misschien is het over een kwart eeuw wel mogelijk om als attractiepark energieleverancier te zijn? De invloed van toerisme stopt echter niet bij milieubelasting en de uitstoot van broeikasgassen. Ook de directe invloed op het landschap en de bijbehorende biodiversiteit kan aanzienlijk gereduceerd worden. Door zonering van het landschap kunnen verschillende activiteiten gebundeld worden, waardoor de meest kwetsbare delen van de natuur ontzien kunnen worden. En dit hoeft niet ten koste te gaan van de natuurbeleving. Het kan zelfs aan beleving winnen indien bezoekers hiervan ook bewust gemaakt worden.

OCF-themaraapport Toerisme

Een balans tussen de drie P's is binnen de toerismesector van 2035 is mogelijk, maar dan moeten we wel met z'n allen onze schouders eronder willen zetten. Wij zijn er van overtuigd dat het haalbaar is. Helpt u mee?

11 Toerist in 2035

11.1 All Life Inclusive

Visie op uitgaande toerisme in 2035 in Nederland. Door Wilma Lankhorst © 2010-2011

All life inclusive... het nieuwe leven

Ga je mee naar Malaga?, zoemt Inge's Life Planner (LP). Inge (68) is net terug van haar parttime baan bij de Stichting Return to Sender en stapt op haar hometrainer om de Alpe d'Huez te beklimmen. Ze is erg in haar nopjes met haar nieuwe LP. Het is het beste cadeau dat ze vorige maand van Songul op haar bul-uitreiking kreeg. Haar schoolvriendin Songul (67) is een echte trendsetter als het gaat om mobiel leven.

Terwijl Inge fietst, laadt ze met de opgewekte energie van de fiets haar smart viewer en LP op waardoor ze energieneutraal de digitale weg op kan. Eens kijken of Songul bereikbaar is. Inge toetst de code in en dan klinkt Songul's vrolijke stem in de ether. Heb je tijd en zin om mee te gaan naar Malaga? Ik heb een uitnodiging voor een persreis om een nieuw type vrij-leven-complex uit te testen. Hoe lang gaan we? De test duurt zes dagen maar we kunnen verlengen als het ons goed bevalt. Voor de reis kunnen we kiezen uit een ultra light space tour of een ultra light rail. De Space brengt ons in negen minuten naar Malaga, de light rail doet er vier uur over in dat geval kunnen we aan boord fijn lunchen. Een wanneer gaan we? We kunnen morgen al vertrekken dat is het voordeel van het huidige flex reizen. Het lijkt me een geweldige uitdaging ik ga graag met je mee. Dan zie we elkaar morgen om 10.00 uur op de ViaVia van ABCoude. Inge trapt na dit gesprek vol enthousiasme andermaal de virtuele Alpe D'Huez op.

Travel light

Terwijl Inge zich inspant op de fiets is haar culi-robo aan het werk in de keuken. Via haar LP heeft ze eerder die dag aan de culi-robo laten weten dat ze vandaag graag pastinaak met gekweekte zeewolf wil eten. Terwijl ze haar eetwensen kenbaar maakt, zorgt de LP voor de juiste bestelling en de pastinaak en vis zijn voor haar thuiskomst al bezorgd. Toen ze het fietsprogramma instelde, werd elders in haar huis de sauna klaar gemaakt voor een welverdiend relax moment na het sporten. Als ze na het avondeten aan haar LP kenbaar maakt dat ze vanaf morgen minimaal zes dagen in Zuid-Spanje, verzorgt de LP alle benodigde instelling voor haar tijdelijke flex werkplek, rekent het precies uit welke medicatie ze mee moet nemen en hoeveel nano kledingsets ze mee kan nemen nu de maximale handbagage grens is ingesteld op vier kilo. Travel light is het devies en dat was nog nooit zo gemakkelijk sinds 2030 waarin de nano modelijn de standaard is. Al die milieuvervuilende katoenen kleding en al die niet recyclebare kunstvezels behoren nu definitief tot het verleden. Het feit dat de nano kleding ieder seizoen eenvoudig overgaat in de nieuwste modekleuren en de modelijn zich automatisch aanpast is weggooien van kleding iets dat Inge anno 2035 niet meer doet.

Smart leven

Als Inge de volgende dag om 09.50 bij de ViaVia aankomt, staat Songul al op haar te wachten. De passagiers doen de iris-checken in. Via deze check in methode kan iedere passagier zijn eigen reisbewegingen, Carbon Footprint en gezondheidsbalans bij houden. Vroeger had je een papieren paspoort, soms aangevuld met een vaccinatiepaspoort en naarmate je ouder werd uitgebreid met een medisch paspoort. Anno 2035 hoeft dat niet meer. De ingeplante chip geeft alle medische informatie van de iristest direct aan je medisch adviseur door. Moest je vroeger ieder seizoen je bloed laten prikken bij een huisarts, nu maak je thuis via je chip contact en leest de vanhuisarts de gegevens in en stuurt binnen 5 minuten de gewenste medicatie en adviezen aan je door. Door de vele toepassingen van nanotechnologieën ervaart Inge het leven in de afgelopen 15 jaar aanmerkelijk plezieriger. Dit in combinatie met de uitgebreide robot aanbod voor thuis en op het werk, is de kwaliteit van leven enorm vooruit gegaan. Het doemscenario dat aan de financiële behoefte van de 'Zilveren Burgers' door de actieve werkers niet meer voldaan kan worden, is niet uitgekomen. Mede door de nieuwe nano- en biotechnologieën is dit schrikbeeld definitief van de baan.

All-life-inclusive

Na aankomst op de ViaVia in Malaga en de irisreis check out, brengt een routegeleide solar-car de dames naar het nieuwe 'vrij-lleven-complex'. De Nederlands reisorganisatie "PureSmart" heeft jarenlang onderzoek gedaan met behulp van de zorgexperts van "Good Life" en studenten van de Imagineering Academy uit Breda. Met gebruik van een digitale "travel room" zijn verschillende interculturele brainstorm sessies uitgevoerd. Ook acties via social media hebben veel input geleverd. Mede door de resultaten van deze co-creatie processen zijn nieuwe reis- en gezondheidsformules opgezet die zijn gebaseerd op de wensen en recente levensstijlen van de klant.

Sinds 2025 zijn er een aantal zaken drastische veranderd in de Deelstaat Nederland. Zo telt het land sinds 2030 al ruim 20% driegeratie woon- werk- en vrije tijdcentra. Daarnaast zijn sinds 2025 zijn vrije tijd en zorg voor de gezondheid meer met elkaar verweven. Nieuwe studierichting als 'Vrije gezondheidsmanagement', 'Multiculturele vrije tijdsmanager' 'Nano-health' en 'Bio-leisure' trekken de laatste vijf jaar een toenemend aantal studenten. Sinds de regering de studieleeftijd heeft verlengd tot 70 is het aantal herintredende studenten enorm toegenomen wat de kwaliteit en variatie van het onderwijs ten goede komt.

De Personal Appreciate Pilot wijst de weg

Bij aankomst in het nieuwe complex van PureSmart maken Inge en Songul kennis met hun "Personal Appreciate Pilot". De PAP leest hun Life Planners uit en is binnen 15 seconden volledig op de hoogte van hun levensstijlen en persoonlijke wensen. Inge denkt terug aan de tijd dat ze bij aankomst in een appartement eerst allerlei papieren in must vullen en dan het ouderwetse betaalsysteem met een plastic card. De Globo's van nu zijn veel vriendelijker in gebruik en diefstal en/of overvallen behoren gelukkig tot het verleden. Door de

koppeling van je Personal Identity Code, de opvolger van het zeer onvriendelijke en verouderde 'Burger Service Nummer' hebben globos alleen waarde als de rechtmatige eigenaar ze uitgeeft.

Dagelijks een energietip

Het nieuwe All-life-inclusive complex, waarvoor PureSmart nog een pakkende naam zoekt, is zeer uitgebreid in haar aanbod. Door de ingenieuze spiraalvormige vertikale bouwvorm is het ruimtebeslag minimaal. De standaard verblijfsunits zijn hier voorzien van een sfeervolle ontmoetingsruimte gecombineerd met drie slaap- en badkamers. Zo kan PureSmart optimaal voldoen aan de vraag van de tegenwoordig veelvuldige voorkomende drie generatiegezinnen. Alle verlichting in het complex werkt op bewegingscensoren. Het complex maakt voor haar energiebehoefte o.a. gebruik van aardwarmte en zonne-energie. De Code of Conduct dat attracties en accommodaties sinds 2030 in de Deelstaat Nederland zelf voorziend en energieneutraal moeten zijn, is overgenomen door de Deelstaat Spanje. Alle medewerkers dragen solar-kleding waardoor ze al werkend voorzien in hun persoonlijke energiebehoefte. Gasten krijgen een persoonlijke energiepas waarmee hun energieverbruik én -opwekking wordt geregistreerd. De PAP geeft dagelijks via de LP op een ludieke manier energie en gezondheid tips.

Naast woon- en relax units beschikt het nieuwe complex van PureSmart over virtuele sport- en collegezalen, gamezalen, e-bibliotheken, een groot apps-centrum, diverse multiculturele ontmoetingscentra, verschillende groente- en fruitflats, een grote kweekvijver met allerlei soorten vis en een ruimte waarin bio-arti-vlees wordt geproduceerd. Het hele complex is energieneutraal opgezet en de activiteiten van de gasten levert zelfs energie op voor de omwonenden. In de waterbehoefte wordt voorzien door grote CO₂ neutrale ontziltingscentrales, voorheen onttrokken vakantiecomplexen massaal zoetwater uit de bronnen van de lokale bevolking. Dat is anno 2030 verboden in Europa. Om het complex liggen helofyten velden waarin veel bedreigde vis- en insectensoorten een nieuwe leefomgeving hebben gevonden.

Wat het meeste indruk op Inge en Songul maakt is het uitgebreide zilveren-community-centre. In een groot bos staan ze opeens in een ronde open vlakte. Zeer comfortabel boomschors fauteuils geven toegang tot een ongekend aantal senioren communities. Als Inge gaat zitten en contact maakt heeft ze binnen 10 seconden haar zus in Nieuw-Zeeland op haar netvlies. Songul zoekt in haar stoel contact met een kennisgroep over virtueel reizen en deelt haar All-Life-Inclusive-ervaringen met leden van de Planet Travel Group.

Volop de tijd door virtuele excursies

Tijdens hun zesdaags verblijf in Malaga maken Inge en Songul dagelijks een virtuele excursie. Van het nabij gelegen Alhambra tot de Morenstad Cordoba, maar ook een voettocht naar Santiago, een bezoek aan Songul's familiestad Efeze en Inge's zuster in het Nieuw-Zeelandse Wellington behoren tot de mogelijkheden.

Door al dat virtuele reizen hebben ze op de locatie optimaal tijd voor elkaar, de prachtige natuur, het lezen van e-books en kunnen ze lekker lang te genieten van de heerlijke slow food maaltijden. Inge gaat dagelijks naar het sportcentrum, Songul legt dan contact met collega-journalisten om haar ervaringen te delen. Het aanbod aan spirituele workshops, kunstsessie en ecologische seminars overtreft hun verwachtingen. Alles voor een gezonde geest en een gezond lichaam is hier aanwezig.

Energieneutraal nomadenbestaan

Door de aanwezigheid van zowel families met jonge kinderen, studenten, veel alleenreizenden en zilveren burgers is de All-Life inclusive formule voor Songul een verrijking van het vrije tijds aanbod. Je kunt er zowel voor een kort verblijf terecht als voor een langer verblijf zoals een overwinteringreis. Met behulp van je persoonlijke Life Planner ben je altijd verzekerd van optimale zorg en contact met je sociale netwerk. Een modern, energieneutraal nomadenbestaan is vanuit het All-Life inclusive in Malaga een nieuwe manier van verplaatsen geworden.

Na zes dagen reizen ze per ultra light space terug naar ABCoude. Inge weet zeker dat zij volgend jaar terug gaat om er de winter door te brengen en Songul is van plan om een virtuele persreis op te zetten voor de leden van haar schrijversnetwerk. De ervaringen van beide dames zijn te downloaden via de apps van PureSmart.

11.2 Nederland – Duurzame Delta van Europa

Visie inkomend toerisme 2035 in Nederland. Door Wilma Lankhorst © 2010-2011

Nederland ... Duurzame Delta van Europa

Tijdens het VN Delta-congres van 2034 in New Orleans hebben Franse futurologe Juliette Verne, de Chinese reisjournaliste Li Ping en de Indiaanse waterkunstenares Indi Menor elkaar ontmoet tijdens een workshop. Samen met nog twaalf andere internationale deelnemers hebben zij een droomreis gemaakt naar de Duurzame Delta van Europa. Juliette, Li en Indi waren na deze sessie zo in de ban van Nederland dat ze besloten om samen het gebied te bezoeken. Li stelt voor om de verkenning van de Duurzame Delta te combineren met de officiële opening van de nieuwe 'Dutch recycle Islands' in de Noordzee waarvoor zij alle drie in augustus 2035 zijn uitgenodigd.

Intercontinentaal reizen zonder jet lag

Nu negen maanden later staat Juliette op 'Space Port Spijk' en kijkt uit naar vlucht KLS 888 uit Macau en vlucht KLS 351 uit New Delhi. Volgens het reisplan zouden hun vluchten binnen een tijdsspanne van vijftien minuten na elkaar aankomen in Spijk. Wat een heerlijk dat space reizen. Binnen 7 minuten vanuit Avignon naar Spijk, 20 minuten vanuit New Delhi en 28 minuten vanuit Macau en dan ook nog op een tijdstip dat jezelf kunt kiezen.

Terwijl Juliette staat te wachten denkt ze aan het verhaal van haar opa die altijd klaagde over verstoring van zijn slaapritme na het reizen per vliegtuig. Sinds de ultra light space tours van 2025 behoren 'jet lags' tot het verleden en dat komt goed uit want de dames hebben drie dagen uitgetrokken voor verkenning van de duurzame delta van Europa. De Rijndelta ligt in een gebied dat tot voor kort het zelfstandige koninkrijk Nederland was. Waterprins Willem Alex was de laatste koning van dit land. Sinds 2034 is dit gebied één van de van de 55 deelstaten van de Republiek Europa.

Drie riviermeisjes samen op stap

Juliette ontwaakt uit haar gemijmer als Li Ping haar omhelst. Li wordt op de voet gevolgd door Indi Menor die nadat ze van de ViaVia afstapt snel haar Carbon Footprint checkt. Deze nieuwe manier van reizen heeft haar Carbon Footprint tot een tiende van voor 2025 terug gebracht. Verheugt over dit feit voegt Indi zich bij het reisgezelschap. De drie reisgenoten zijn echte riviermeisjes. Zo is Juliette in de Rhône Delta nabij Avignon geboren, Li Ping's wiegje stond in Macau aan de monding van de Parel-rivier, ook wel de *Yue Jiang* of de Guangdongrivier genoemd. Indi zag het levenslicht op het aan de oever van de heilige rivier de Ganges in New Delhi.

Na een warm weerzien vertrekken de meisjes met de solar tuktuk naar restaurant Villa Copera in de Tolkamer. Antoinet, de kleindochter van wereldkok Toine Smulders kookt hier tegenwoordig de sterren van de hemel in dit regionale specialiteiten restaurant. De partner van Antoinet, Rem Rau, kleinzoon van de beroemde architect Thomas Rau, heeft voor Tolkamer een ingenieus zelfvoorzienend onderwaterhotel gebouwd. In de luxe kamer sta je via reuze patrijspoorten oog in oog met het waterleven onder de rivierspiegel. Deze accommodatie maakt, volgens de Nederlandse Codes of Tourism Conducts, voor haar eigen energievoorziening o.a. gebruik van zonne- en windenergie. Daarnaast kookt Antoinet op waterkracht uit de rivier. Voor Juliette de aanleiding om deze eet-annex slaapgelegenheid te kiezen als startpunt van hun reis.

Drie subdelta's

Onder het genot van een biologische Chalis van het Groesbeekse Wijnhoeve de Colonjes nemen de dames hun reisplannen door. Per skype hebben ze al enkele gesprekken gevoerd over wat ze willen zien. De rivier de Rijn is met haar 1.233 kilometer lengte de langste rivier van Europa. Ze werden verrast door de ontdekking dat in de Deelstaat Nederland de Rijn-delta zich verdeeld over drie subdelta's: de noordelijke delta, de middendelta en de zuidelijke delta. Gewend aan het snelle verplaatsen per 'space bird' dachten ze in eerste instantie per dag één delta te verkennen. In combinatie met enkele virtuele excursies moest dat haalbaar zijn. Li oppert dat ze het allemaal wel erg hectisch vindt worden. Ze stelt voor om één delta te kiezen om daar intensief van te genieten. 'Gewoon eens lekker ouderwets reizen zoals onze voorouders dat deden en niet alles virtueel zoals wij zelf gewend zijn. Een reis naar het werelddeel van de oude culturen vraagt van ons als bezoeker een gepaste houding met respect en rust', aldus Li. Daarop down load ze de waterkaart van Nederland en krijgen ze meer

details informatie over de drie subdelta's. In de noordelijke delta staat de modestad Arnhem en de Hanzesteden Zutphen, Deventer en Kampen centraal, het thema van de middendelta zijn de Hollandse Waterlinies en de focus van de zuidelijke delta ligt op de rivier de Waal met daaraan de oudste stad van deze Deelstaat, Nijmegen. Juliette heeft de Waal al eens uitgebreid bezocht en beschreven, zij heeft een lichte voorkeur van de noordelijke route. Ondanks de indrukwekkende geschiedenis van de Hollandse Waterlinies, die alle drie de dames op hun middelbare school hebben bestudeerd, kiezen ze unaniem voor de meer onbekende noordelijke delta. Als ze na het avondeten komt Rem hen halen voor een beverexcursie. De kaplaarzen aan en daar gaan ze.

Op verkenning in de noordelijke delta

Na het ontbijt ligt de waterstof cruiser (w.s.) Pride of Holland klaar aan de Europakade in Tolkamer. Acquanuts Fokke & Suppe heten het internationale gezelschap welkom. Naast Juliette, Li en Indi schepen er o.a. een Maori gezelschap, een modeclub uit Brazilië en studentenvereniging "Einstein" uit St. Petersburg in.

De w.s. Pride of Holland is een mooi voorbeeld van de in Nederland geproduceerde riviercruiseschepen die zich op waterstof voortbewegen. Sinds 2020 zijn vervoer op waterstof en elektriciteit dé standaard in Nederland. In deze lijn zijn biomassa en zonne-energie de standaard voor huishoudens en voorzien de bedrijven in het land in hun energiebehoefte door toepassingen op basis van windenergie en aardwarmte.

Kort na Tolkamer splitst de Rijn zich bij Millingen aan de Rijn in het Pannderdensch Kanaal en de Waal. Op de splitsing ligt een oud Fort, Indi roept via de geschiedenis-layar het verhaal van het Pannderdens Fort op. Zo weet ze te vertellen dat dit 19^e eeuwse fort deel uit maakt van de Nieuw Hollandse Waterlinie. Via de inmiddels dagelijks gebruikte techniek van 'augmented reality' laat ze haar reisgenoten beelden zien van het beleg van het fort door krakers aan het begin van de 21ste eeuw. Vijftien krakers wilden het Fort behoeden voor verder verval. Ze organiseerden maandelijks rondleidingen en verschillende culturele activiteiten. Na de zesjarige bezetting is er een nieuw bestemmingsplan vastgesteld en werd met de restauratie begonnen.

Het Overdekt Nederland Museum

Even later zien ze dat het Pannderdensch kanaal zich opnieuw opsplijt, nu in de Nederrijn en de IJssel. De w.s. Pride of Holland volgt in eerste instantie de Nederrijn en legt even later aan in Arnhem. Na een kop Peeze koffie met een 'arnhems meisje' bezoeken ze het 'Overdekt Nederland Museum' (ONM). Indi's moeder kende deze attractie nog onder de naam Nederlands Openlucht Museum. De dertien grote musea van Nederland zijn sinds 2030 allemaal overdekt en tevens voorzien ze in hun eigen energiebehoefte. Hier in Arnhem gebeurt dat met name door de inzet van biomassa door de aanwezigheid van het Nationaal Park de Hoge Veluwe. Li wilde graag naar het ONM omdat hier een speciale tentoonstelling over de historische banden tussen Nederland en China is

ingericht. Zij stelt haar smart viewer in en krijgt toegang tot de virtuele expo. Indi en Juliette kijken mee. Via de oorvertaler krijgen ze allemaal in hun moerstaal uitleg over dit evenement. Nieuw is de mogelijkheid om in je eigen taal vragen te stellen aan de virtuele gids, op deze manier kan iedere bezoeker iets eigens uit de tentoonstelling halen. Na dit bezoek wordt Indi geattendeerd op de recent geopende Hindoe tempel in het ONM Azië paviljoen. Dat deze tempel uit Indonesië komt, waar Nederland sterke banden mee onderhield, deert haar niet.

De Maori zijn ondertussen virtueel op bezoek in het Kröller Müller Museum en brengen een bezoek aan het kunstwerk 'Echo van de Veluwe' van de Nieuw-Zeelandse kunstenaar Chris Booth. De Einstein-studenten uit St. Petersburg brengen virtueel een bezoek aan de Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN) en nemen actief deel aan een college over stedelijke innovaties van Thomas Rau. De deelnemers uit Brazilië zijn te gast op de Mode Academie van Arnhem. In 2036 zijn Arnhem & Amsterdam de duurzame modehoofdsteden van Europa. De Brazilianen willen meer weten over de mode van o.a. nano-bamboe, brandnetelvezels, grafeen en de nieuwste technieken voor waterwerende kleding. Voor hen is Arnhem 'the place to be'.

Waterkasteel met drie generatie woonunits

Na de stop in Arnhem vaart de 'Pride of Holland' terug naar de eerder genoemde watersplitsing en vaart het gezelschap verder de IJssel op. Ze varen o.a. langs de mosterdstad Doesburg en de Hanzesteden Zutphen en Deventer. Bij Hattem zien ze een mooi voorbeeld van een Hollands waterkasteel. Deze kastelen, gebouwd in en op het water doen dienst als pluriforme woongroepen waarin drie generatiegezinnen samen wonen, leren en werken. Door de sterk toegenomen vergrijzing in de periode tussen 2010 en 2025 zocht de samenleving naar nieuwe woonvormen. Steeds meer inwoners maakte aanspraak op de 'Zilvertoeslag' die door steeds minder mensen opgebracht moest worden. De gezinnen werden kleiner en beide ouders moesten werken om in alle behoeften te kunnen voorzien. Door nieuwe woonvormen als het waterkasteel te ontwerpen wonen, leven en werken ouderen samen met gezinnen met kinderen en alleenwonenden. Iedere woongroep zorgt ook voor een hulpbehoevende medemens.

Naast eigen woonunits beschikken de bewoners over een gezamenlijke keuken voorzien van AGA fornuizen, sportruimtes, een game & e-bibliotheek, een stilteruimte en een eigen gezondheidscentrum. Energieke 60-plus huisartsen en gezondheidsdeskundigen, vormen samen met leerlingen van de medische opleidingen een zogenaamde 'Community of Practice'. In deze leerkring wordt kennis verrijkt, gedeeld en doorgegeven. Vaste onderdelen van de opzet van deze nieuwe Hollandse waterkastelen zijn de aanwezigheid van een eigen afvalcentrale die tevens voor energie uit biomassa zorgt en de eigen voedselflat waarin vertikaal groeten en fruit worden gekweekt.

In deze inspirerende omgeving brengt het gezelschap de nacht door. Juliette en Indi gaan op visexcursie en vangen zalm, heilbot en zeewolf voor het avondeten. Als gastkok komt vandaag Jannie Boer, kleindochter van Jonnie Boer, en vriendin

van Antoinet Smulders naar het gastenverblijf van het waterkasteel. Samen met Jannie en de Maori volgen Hindi, Li en Juliette een kookworkshop. De modeclub zorgt voor een unieke tafeldecoratie en de Einstein-studenten verzorgen na het eten een waterconcert.

Authentic Holland in Lelystad ... een must to

Bij het uitchecken ziet Juliette dat op haar betaalchip de hoeveelheid CO₂ staat die zij heeft verbruikt tijdens haar verblijf. Ze is verrast om te zien dat de accommodatie op zichzelf energie oplevert en niet consumeert. De CO₂ die ze heeft verbruikt is afkomstig van haar eigen digitale surf- en zoekconsumptie. Via een barcode ziet ze dat er dicht bij Hattem in 2008 in Apeldoorn een klimaatbos is aangeplant met compensatiegelden die zijn gebaseerd op internetgebruik en CO₂ uitstoot. In feite een mooi initiatief maar niet echt meer van deze tijd vindt Juliette. Ze neemt zich voort er met de Einstein-studenten over te praten om te zien of ze samen een andere kans kunnen creëren om het toenemend energieverbruik door de digitale poorten te neutraliseren.

Na het ontbijt varen ze de volgende dag van Hattem naar Kampen hier meandert de IJssel over in het Keteldiep, dat onderdeel uitmaakt van het Nationaal Landschap IJsseldelta. Dit natuurgebied is populair vanwege de aanwezigheid van kreekruigen, rivierduinen, wettingen en kolken. Daarnaast is de biodiversiteit in de laatste tien jaar enorm verrijkt door de aanwezigheid van diverse beverfamilies en nieuwe vis- en vogelsoorten. Li spot de visarend en een vlucht ijsvogels.

Vanuit Kampen koerst de w.s. Pride of Holland naar Lelystad voor een bezoek aan de nieuwste attractie van Nederland in de Flevopolder "Authentic Holland". Onderdeel van dit overdekte park is de historische scheepswerf van de Batavia en de Zeven Provinciën.

Indi herinnert haar reisgenoten eraan dat het vandaag 8 augustus is: Wereld Waterdag. Via haar smart viewer krijgt ze door dat over 30 minuten de lezing 'Nederland Waterland' van Professor Lion Lely begint in het Waterdream paviljoen. Samen met de Russische studenten nemen ze deel aan deze voordracht. Lion Lely geeft een boeiend relaas over het historische waterbouwwerk van zijn bedovergootvader Cornelis Lely. De in 1854 in Amsterdam geboren Cornelis Lely werd op 36 jarige leeftijd benoemd tot minister van Waterstaat. Hij ontwierp in 1891 een plan voor de afsluiting van de Zuiderzee. Helaas overleed hij in 1929 waardoor hij de Afsluitdijk die in 1932 een feit werd zelf nooit heeft gezien.

Nieuw: blauwe energie

De Afsluitdijk en de Zeeuwse Delta Werken staan ook in de 21ste eeuw nog in de top 10 van meest favoriete bezienswaardigheden in Europa. Gloeiend van trots vertelt Lion Lely over een nieuwe vorm van duurzame energie waarbij hij zelf betrokken is: Blauwe Energie. Deze vorm van energie wordt volgens Lely in toenemende mate een belangrijke vorm van duurzame energiewinning. Blauwe

OCF-themaraapport Toerisme

Energie kan worden opgewekt waar zout en zoet water samen komen. Voor deze energiewinning wordt gebruik gemaakt van het verschil in zoutconcentraties. In dit geval het zoute water van de Waddenzee en het zoete water van het IJsselmeer. De Blauwe Energie biedt geweldige kansen voor de ontwikkeling van de duurzame watersportrecreatie in en op het IJsselmeer.

Alle watersportactiviteiten zijn sinds het begin van 2034, mede door het gebruik van 'Blauwe Energie' Co2 neutraal. Deze energievoorziening in combinatie met Code 'Blauwe Vlag' die sinds 2025 voor alle havens en watersportcentra in Nederland geldt heeft ertoe bijgedragen dat Nederland in de wereld top 5 staat van meest duurzame toeristisch bestemmingen.

Kleding met zonecellen

Li Ping wil graag meer weten over het duurzame toerisme beleid van Nederland en vraagt Acquanaaut Suppe om uitleg. Suppe vertelt dat de deelregering onder leiding van premier Herma Wijffels in 2025 heeft aangekondigd dat de deelstaat Nederland vanaf 2035 alleen nog 100% duurzaam toerisme aanbiedt. Als gevolg van dit wetsvoorstel zijn legio 'Communities of Practice' aan de slag gegaan om visies te ontwikkelen over nieuwe vormen en uitingen van energie, mobiliteit, logistiek, wonen, werken, vrije tijd enz. De CoP's vonden in The Natural Step een beproefde methode om inspirerende duurzaam visies te ontwikkelen en te realiseren. Attracties als 'Authentic Holland, en het Overdekt Nederland Museum, het onderwaterhotel Villa Copera, kookt op waterkracht uit de rivieren, de waterstof cruises de Pride of Holland en de 'Blauwe Energie' bij de Afsluitdijk zijn enkele voorbeelden van dit beleid. Zo heeft de energie-opwekking sprongen kunnen maken door verschillende nano toepassingen. Alle kleding is Nederland is voorzien van zonnecellen zodat de dragers tijdens hun vrije tijd of werk zelf de benodigde energie kunnen opwekken voor hun dagelijkse digitale netwerkbehoefte. Wat ze aan energie overhouden kunnen ze thuis eenvoudig opslaan voor een relax-moment.

De laatste nacht voor ze naar de officiële opening van de nieuwe Dutch Recycle Islands gaan voor de Noordzee kust gaan, slapen ze in een van de drie Zeppelin hotels in het Amsterdamse Bos.

11.3 Waalweelde verkenning met een jetpack

Binnenlands toerisme anno 2035 – Een fragment uit het reisdagboek van futuroloog Juliette Verne, de achter-achterkleindochter van de visionair Jules Verne. Door Wilma Lankhorst, © 2010-2011

WaalWeelde, 21 juni 2035. Een chip voor een enkele reis van Tolkamer naar Slot Loevestein a.u.b.? De zilverkleurige robot vraagt of ik onderweg een stop wil maken. Ja graag, bij de Liburna in Millingen, de voedselflat in Kekerdom, de roeibaan in Veur-Lent en bij Bato's kribkop in Heerwaarden.

De posities worden ingegeven waarna de robot me de chip aanreikt en me een goede vlucht wenst. Ik loop verder naar de vlieg-in balie van de 'jet pack' terminal aan de Europakade in Tolkamer en neem de vliegzak in ontvangst. De virtuele gastvrouw vraagt of ik de juiste apps op mijn smartviewer heb, of dat ik er een voor de duur van de tocht wil huren? 'Dank voor de tip, heel attent maar ik heb de apps voor geschiedenis, flora, fauna, cultuur en augmented reality al geïnstalleerd. Ze wenst me een inspirerende reis.

Wat heerlijk om per 'jet pack' te reizen. Je vliegt met een vliegpak op je rug op een 150 meter hoogte. De chip is voorgeprogrammeerd, waardoor je optimaal van de vliegervaring kunt genieten, zonder dat je op de seinen in het luchtruim hoeft te letten. WaalWeelde is het eerste gebied in Europa die deze milieuvriendelijke manier van reizen aanbiedt. Daarnaast is dit gebied sinds 2025 het eerste CO₂ neutrale gebied van Europa.

Ik bind de 'jet pack' op mijn rug, loop naar de ViaVia, de startplaats voor jetpacks. Ik installeer de smart viewer, zet de smart watch op scherp en schuif de chip in de vliegrecorder. De rugzak blaast zich vol en ik stijg langzaam op. Eerst recht omhoog en daarna kom ik automatisch in de ideale horizontale vliegstand met mijn gezicht naar beneden zodat ik optimaal van het uitzicht kan genieten. Het binnenmeer van de Bijland ziet roze van de flamingo's, een groep fel gekeurde ara's begroeten me op mijn verkenningstocht.

De rivier slingert door het landschap, vanuit de lucht zie ik prachtig glinsterende draden met daartussen velden vol kleurrijke bloemen en bloeiende bomen. Via mijn smart watch hoor ik de vliegende pavarotti's en bonte boticelli's zingen, deze zangvogels komen sinds enkele jaren in dit gebied voor. Met de stijging van de gemiddelde temperatuur in dit deel van Europa in de laatste 20 jaar is de biodiversiteit enorm verrijkt. He.. hoor ik daar de timmerman van het bamboebos, de zagende rieu's??

Iets ten noorden van Millingen komt de Romeinse haven van Liburna al in zicht. Ik richt mijn smart viewer op de passantenhaven en binnen twee seconden komt de geschiedenis van de Liburna op mijn beeldscherm. Terwijl ik verder zweef, luister ik naar de gesproken geschiedenis.

In de laatste tien jaar hebben accommodatieverschaffers in het rivierengebied allerlei nieuwe vormen voor overnachting dicht bij de natuur opgezet. Het eerste

voorbeeld een slaapbos met andeboomhutten ligt naast de Liburna passantenhaven. De touch screen van mijn smart viewer laat zien hoe deze prefab houten slaaphuisjes met banden aan bomen zijn bevestigd. Je slaapt als het ware in een vogelhuisje op een kleine meter vanaf de grond. Via een trapje kom je in je aandeboomhut. Als het water onverhoeds mocht stijgen, blijf je in je slaap lekker droog. Het aandeboomhuttenpark is bij Liburna gecombineerd met het concept paalkamperen van Staatbosbeheer.

Naast de rivierbedding zie ik overal prachtige paden en gescheiden autoroutes waarop enkel solarcars & elektrische auto's rijden. Het WaalWeelde gebied staat bekend als een eldorado van duurzame mobiliteit voor ebikers, escooters en kitefietsers. Mijn smart viewer zoemt en geeft aan dat er morgen een vliegfietswedstrijd is op de dijk tussen Bemmelen & Pannerden. Als ik wil, kan ik nog een kamer boeken in het vorige week geopende onderwaterbungalowpark, De OnderwaterWaal, in de Bemmelsewaard. Handig al die extra informatie op de apps van de regionale bezoekerswelkomclub. De wind waait door het bamboebos en ik zweef in een opperbeste stemming over het gevarieerde rivierlandschap.

Naast de verschillende schoorstenen van oude steenbakkerijen zie ik de groenflat bij Kekerdom aan de horizon opdoemen. Ik ben echt benieuwd naar de opzet van deze voedseltoren. Terwijl ik zeg 'landen' kiest de navigatie van mijn 'jet pack' de juiste positie. Even later sta ik voor de poort van de groenflat. De vorm van het gebouw doet me denken aan een snack uit mijn jeugd: een wokkel. Een dikke groene haag met jasmijn & bougainville vormt de ingang, daarna sta ik in een cirkelvormige ruimte. Als ik omhoog kijk, zie ik de strakke blauwe lucht. Via de linker wenteltrap loop ik langzaam naar boven. Zowel links als rechts van de trap zie ik armbrede voedingsbodems waarop naast diverse slasoorten zoals rucola en Romaanse sla, groene- witte en oranje asperges, kouseband & lemon gras groeien. De paarse bloemen van de artisjok kleuren prachtig bij de paarse aubergines. Ik zie veel exotische groenten die ik in mijn jeugd alleen bij de exclusieve groenteman kon kopen. Nu Nederland de Rivièra van Noord-Europa is geworden, biedt dat nieuwe kansen voor flora & fauna. Waar eens koren groeide zie ik nu wijngaarden, citrus- en zelfs theeplantages. De smart viewer leert me dat er zelfs wordt geëxperimenteerd met koffie. Van oudsher staat dit gebied bekend om haar glastuinbouw. Nieuwe bouwmethoden hebben er toe geleid dat de één nieuwe kas nu ook 500 woonhuizen van energie voorzien. De glastuinbouw als regionale energieleverancier. Een folie tegen het glas voorkomt o.a. lichtvervuiling. Tevens filtert deze folie de vrij gekomen warmte uit de kas. Deze energie wordt ondergronds opgeslagen en wordt naar behoefte weer benut.

Ik mijmer door over de groenflat. Wat een doordacht systeem, op een lapje grond van 75 bij 75 meter staat een voedingstoren waarvan de productie genoeg oplevert voor 150,000 mensen. Mijn smart viewer leert me dat de energie voor deze Kekerdomse groenflat o.a. wordt opgewekt met aardwarmtepompen, rivierstroming, luchtstroming en biomassa. Als ik boven in de groenflat aankom, sta ik op een prachtige uitkijkcirkel. De smart viewer zoemt als ik onder de palmboom sta, ik luister aandachtig naar de donker bruine stem van de streekomroeper die over de roemrijke jaren van het rivieren gebied vertelt. Hoe

hier ooit uitgestrekte landbouwvelden lagen waarvan de oogst jaar op jaar door het wassende water werd bedreigd. Ook de traditionele laagbouwhuizen hadden te kampen met de rivier die steeds meer ruimte vroeg. Het nieuwe onderwaterbungalowpark in de Bemmelsewaard is een voorbeeld van het nieuwe wonen. Veur-Lent is een wijk die zowel qua energie als qua voedselproductie zelfvoorzienend is. Ik drink een glas regionale rooibosthee en loop via de rechter wenteltrap weer naar beneden. In dit deel van de groenflat zie ik op voedingsbodems allemaal exotische bloemen zoals verschillende soorten protea, calendula & papegaai-bloemen.

Mocht het water in het gebied onverwacht toch stijgen, dan komt er uit de grond rondom de groenflat een cilindervormige wand omhoog waardoor het oogst nooit onderloopt.

De landbouwgronden van voorheen zijn deels herverdeeld onder de veeteeltboeren en de toeristisch-recreatieve sector. De uitdaging van de mestoverlast is hier al lang verleden tijd omdat de uitwerpselen van de runderen o.a. worden gebruikt voor de verwarming van de huizen & bedrijven.

Terug op de ViaVia voel ik dat de vliegzak zich weer opblaast. Ik koers westwaarts en bereik aan het einde van de middag Veur-Lent. Het huizenaanbod is zeer divers in deze noordelijke uitbouw van de Oudste stad van Nederland. Waterhuizen, & drijvende bamboe bungalows wisselen af met boomflats & zeppelinhuizen. Deze wijk met prefab BoKloks en verrijdbare Pincwoningen biedt moderne nomaden unieke woon- en verhuiskansen.

Lightrails, fiets- en woonbruggen verbinden Veur-Lent met Nijmegen, de Oudste stad van Nederland. Nieuw is de heliumballonenvliegsport voor bewoners & bezoekers. Ik kijk mijn ogen uit naar de vele kite gestuurde transitoschepen op de Waal en zie dat in een tweede railverbinding, nu in lightrail-uitvoering voor personenvervoer, naast de veel besproken Betuwe-transito-route is voorzien. Een lang gekoesterde wens van studenten is in vervulling gegaan. Langs de hoofdstroom van de Waal ligt een roeibaan waarvan de roeiers op de Amsterdamse Bosbaan alleen nog maar van mogen dromen. Het verbaast me dan ook niet dat de stadsomroeper op mijn smart viewer meldt dat de Radboudroeiers eerste zijn geworden in het Euro-Afrikaanse roekampioenschap.

De nacht breng ik door in het zeppelinhotel boven Veur-Lent. Vanuit mijn patrijspoort heb ik een schitterend uitzicht over de stad en de rivier. De ramen zijn voorzien van allerlei layars, door op themaknoppen te drukken, gaat de tijd van weleer voor me leven. Ik zie de Romeinen met hun houten schepen de rivier afzakken en de stichting van Noviomagus is een feit. Ook de Batavieren op hun vloten komen voorbij en met een sprong in de tijd zie ik Vikingen met de bekende drakenkopschepen op me afkomen. Via de layar ben ik getuige van een grootst Middeleeuws feest, waarbij de gebroeders van Limburg als hofschilders volop aan het werk zijn. Katharine van Kleef verbouwt het Valkhof en brengt een dankgebed uit in de Barbarosa kapel. Ik scroll verder en zie hoe de Vrede van Nijmegen wordt getekend, daarna verschijnt Prins Maurits met zijn gevolg bij Fort Knotsenburg. Met muziek van Frank Boeijen, Maud, Sienke & Freek Bartelds val ik in een diepe vredige slaap.

Bij het ontbijt tik ik een eitje waarop met een potlood de datum van gisteren staat genoteerd. Kakelend vers, brood van de St. Annamolen met gerookte ham van Galloway runderen en kaas van de Ravenswaard. Couleur locale op mijn bord, streelt mijn smaakpupillen. Daarna daalt de zeppelin en stappen de gasten op het zeppelingplatform uit. De waard en waardin zwaaien ons uit, ik loop naar de 'jet pack' startplaats, stop de chip in de band en stijf langzaam op. Vanuit de lucht heb ik een prachtig uitzicht top de nieuwe stadsbrug, de Oversteek. Deze brug is in 2013 geopend en ontworpen door twee Vlaamse architecten. Chris Poulissen sprak in een presentatie in 2010 de legendarische woorden uit: "ik hoop dat deze stadsbrug voor Nijmegen wordt wat de Rialto brug voor Venetië en haar bewoners betekend, of de Ponte Vecchio in Florence bij haar bewoners en bezoekers waker maakt". De bedrijvigheid op de brug toont me dat zijn wens is uitgekomen. Naast een onderwatercafé zijn er o.a. een siersteenslijperij, enkele ateliers van kunstenaars, een 4D fotograaf, verschillende virtuele workshops en aandebrughangterrassen.

Aan de ene kant van de Oversteek zie ik een negen meter hoge kribkop van de Romein Hadrianus aan der andere zijde staat de Frankische keizer Karel de Grote op wacht. Op mijn smart viewer lees ik dat erlangs de Waal inmiddels negen van deze immens grote beelden staan. De basaltblokken waarmee de regionaal bekende kunstenaar Joris Beton deze beelden annex uitkijktorens heeft gebouwd zijn een restant van de afgebroken kribben, die tot aan het begin van deze eeuw overal in de Waal lagen. In verband met klimatologische veranderingen had de rivier meer ruimte nodig. Anno 2050 stroomt er ruim 25.000 m³/sec meer water door de rivier dan aan het begin van de 21ste eeuw.

Ik zweef westwaarts en kijk uit op de prachtig bloeiende uiterwaarden van Beuningen, even verder op zie ik nog een nieuwe brug. Ewijk is een heuse landelijke brug-hub geworden.

In de uiterwaarden hoor ik vele zangvogels zoals de Provençaalse Grasmus, de Baardgrasmus, de citroengele fluiter, de slanke Ortolaan, de luide zang van de opvallend zwart-geel gekleurde Wielewaal. In het land van Maas & Waal glanzen de zilverkleurige olijfbomen in de zon. Nieuw in dit gebied zijn de Kaki, de Chinese Dadelpruim, de Godenpeer en de Johannesbroodboom. De wandel-layar op de smart viewer geeft struinroutes aan in de uiterwaarden. Wandelaars verkennen het gebied in hun eigen tempo. In de nevenstroom van de Waal zijn kitesurfers actief, nieuw zijn de kite-kano's en de kite-skates. Het vlakke land, de wind en de rivier nodigen mensen uit om nieuwe activiteiten te ontwikkelen waarbij de ingrediënten van het gebied de bouwstenen vormen.

En dan opeens doemt er aan de zuidoever van de Waal, op een klein schiereilandje een enorme kribkop op. Batavieren hoofdman Bato heeft hier zijn eigen erf. Dit erf is een smeltkroes van experimenteel en milieuvriendelijk bouwen. Ik zie bamboehuizen, een solar achtbaan en enkele earthships, zogenaamde Mexicaanse aardehuizen. De smart viewer dicteert: een earthship is een duurzaam en ecologisch gebouwd huis dat volledig onafhankelijk is van energie- en watervoorziening van buitenaf.

OCF-themaraapport Toerisme

Ik struin wat door de uiterwaarden en ruik het landschap. Regelmatig kom ik mensen tegen die me welkom heten in hun mooie gebied. Een mooi is het. Ik zweef bij Heerwaarden de Waal over omdat mijn oog getrokken wordt door een indrukwekkende woonwijk aan en op het water in Tiel. Welkom aan de zomerdijk in Tiel staat er in de luchtkrant. Volgens het concept van Cradle to Cradle zijn hier enkele appartementengebouwen gerealiseerd. Ook hier een nieuw type waterhuis volgens het concept van Aqua Life. Via de geschiedenis layar, kijk ik terug in de tijd. De flora & fauna layar leert me dat ik in een exotisch fruit- en bloemengebied verblijf. Een wereldberoemde fruit icoon heeft hier zijn wortels: Flipje van Tiel. Met de jampot uit mijn jeugd jaren in mijn herinnering, loopt het water me weer in de mond.

Na een korte stop bij Buitensporig, zweef ik verder via Fort St. Andries naar het eindpunt van deze reis: Slot Loevestein. De geschiedenis layar maakt op dit punt overuren en dreigt oververhit te raken. Het ene spannende verhaal volgt op het andere. De ontsnapping in een e-readersboekenkast maakt indruk op me. Dat mensen zich in 1621 al zo klein konden maken als een chip zodat ze in een e-readersboekenkast pasten, verrast me. De laatste nacht van deze ontdekkingsreis, verblijf ik in een drijvende trekkershut. Terwijl ik geniet van een glas Colonje-streekwijn, duiken de mini dolfijntjes vrolijk uit het water. Scholen kleurrijke libellen, dansen een luchtballet. Ik krijg trek en gooi een hengel in het water, binnen vijf minuten vang ik een prachtige regenboog forel. Jij vriend gaat op de solar grill". De volle maan houdt de wacht terwijl sterrenbeelden een goocheltruc uithalen.

De terugreis van slot Loevestein naar Tolkamer doe ik per amfibische bus. De slanke goud gele bus beweegt zich als een vis in het water. Door de glasbodem ben ik getuige van het exotische leven in de Waal. Kleurrijk koraal, scholen vliegende vissen, een verdwaalde maanvis en tientallen soorten watermieren creëren een feeëriek onderwaterschouwspel. Voor ik er erg in heb zit de twee uur durende tocht erop. Gelukkig kan ik thuis via de beelden van mijn 5D geurencamera, deze reis nog eens overdoen. In het virtuele winkelcentrum koop ik nog snel enkele flessen Colonje-wijn en dan stap ik op de zeppelin richting huis.

Literatuurlijst

Boeken/documenten/rapporten

- ANWB. (2009). Verlangen naar vrije tijd - Trends in recreatie en vakantie 2009/2010. Den Haag: Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB.
- Bakas. A. (2005). Megatrends Nederland. Schiedam: Scriptum Uitgeverij.
- Begon, M., Townsend, C. R., & Harper, J. L. (2006). Ecology: From individuals to ecosystems (4th ed.). Malden: Blackwell Publishing.
- Bohemen, H.D. van, Fraaij, A.L.A. en Ottel  , M. (2008). Ecological Engineering, Green Roofs and the Greening of Vertical Walls of Buildings in Urban Areas. Ecocity World Summit 2008 Proceedings.
- Boomsma, S. (2010). Linking biodiversity conservation and tourism. A comparison between the strategies of IUCN NL, Wetlands International and Wildlife Alliance. Ongepubliceerde Msc thesis. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Briene, M. & Wienhoven, M. (2010). Toerisme: de banenmotor. ECORYS.
- Bruijn, K. de, Dirven, R., Eijgelaar, E. & Peeters, P. (2008) Reizen op grote voet 2005. De milieubelasting van vakanties van Nederlanders. Een pilot-project in samenwerking met NBTC-NIPO Research. Breda: NHTV University for Applied Sciences.
- CBD. (2004). Guidelines on Biodiversity and Tourism Development. Montreal: The Secretariat of the Convention on Biological Diversity.
- CBS. (2010a). Toerisme in Nederland – Het gebruik van logiesaccommodaties 2009. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS. (2010b). Vakanties van Nederlanders 2009. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cornelissen J. (2004). Corporate communications: theory and practice. TJ International, Cornwall
- DTO-KOV. (2001). Innovaties in toerisme. Op weg naar een duurzaam toerisme. Delft: DTO-KOV.
- Duin, C. van & Garssen, J. (2011). Bevolkingsprognose 2010-2060: sterkere vergrijzing, langere levensduur. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Elzerman, S.D. (2008). Linking Tourists to Ethiopia – Linkages of Hotels with the Local Economy in South-Ethiopia. Ongepubliceerde MscBA thesis. Rotterdam: RSM Erasmus University.
- Fischer, R., Jeanrenaud, S., Maginnis, S., Jackson, W. and Barrow E. (2008). Linking Conservation and Poverty Reduction: Landscapes, People and Power. Gland, Zwitserland: IUCN – The International Union for Conservation of Nature.
- Forum for the Future. (2009b). Tourism in 2023. London: Forum for the Future.
- Gijsbers, G., Vullings, W. & Enzing, C. (2006). Biotechnologie in 2030. Delft: Innovation Policy Group, TNO.
- Gottlieb Dutweiler Institute. (2008). The Future of Leisure Travel – Trend Study. Zurich: Kuoni Travel Holding Ltd.
- Hellinga, C. (2010). De energievoorziening van Nederland. Vandaag (en morgen?). Delft: KIVI NIRIA, TU Delft.

OCF-themaraapport Toerisme

- Institute for Global Futures. (2009). Global Trends Report 2009. San Francisco: Institute for Global Futures.
- IUCN. (2006). Destination conservation: Protecting nature by developing tourism. Amsterdam: IUCN National Committee for the Netherlands.
- Jansen, K. (2010). Private Protected Properties in South Africa: Tourism as a Tool for Conservation and Development? Ongepubliceerde Msc thesis. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Kenniscentrum Recreatie. (2008). De toekomst van toerisme, recreatie en vrije tijd. Den Haag: Kenniscentrum Recreatie.
- Kenniscentrum (Kust)toerisme. (2009). Reizen op grote voet 2008: De carbon footprint van vakanties van Nederlanders in 2008 en de ontwikkeling sinds 2002. Vlissingen/Breda: Kenniscentrum (Kust)toerisme.
- Koops, B.-J., Poels, R., Leenes, R., Lips, M., Prins, C., Vedder, A. & Groenhuijsen, M. (2005). Veiligheid en privacy in 2030: twee toekomstscenario's. Tilburg: TILT/Universiteit van Tilburg
- Krijgsveld, K.L., Smits, R.R. en van der Winden, J. (2008). Verstoringsgevoeligheid van vogels – Update literatuurstudie naar de reacties van vogels op recreatie. Eindrapport 08-173. Culemborg/Zeist: Bureau Waardenburg bv/Vogelbescherming Nederland.
- Lansink, A. & de Vries – in 't Veld, H. (2010). De Kracht van de Kringloop. Druten: BnM Uitgevers.
- Meyer, D. (2006). Caribbean tourism, local sourcing and enterprise development: Review of the literature. PPT Working Paper, 18, January 2006.
- Mosselaer, F. van de. (2010). Duurzaam Toerisme: Voor een toekomstbestendige reissector. Wageningen: ANVR/Wageningen Universiteit.
- NAi. (2004). Landschap en massatoerisme. OASE, 64, Rotterdam: Nederlands Architectuur instituut Uitgevers.
- NBTC. (2008a). Destinatie Holland 2020 – Toekomstvisie Inkomend Toerisme. Leidschendam: Nederlands Bureau Toerisme & Congressen.
- NBTC. (2008b). Economisch belang toerisme & vrije tijd. Powerpoint-presentatie, maart 2008, NBTC.
- NBTC. (2009). Trends & ontwikkelingen toerisme, Powerpoint Presentatie, november 2009, NBTC i.s.m. Provincie Flevoland.
- NBTC-NIPO Research (2010). PPT Duurzame Vakantie: Ver Van Mijn Bed of Dichtbij Huis.
- Neto, F. (2002). Sustainable Tourism, Environmental Protection and Natural Resource Management: Paradise on Earth?. Paper submitted to the International Colloquium on Regional Governance and Sustainable Development in Tourism-driven Economies, Cancun, Mexico, 20-22 February 2002. New York, USA/Genève, Zwitserland: United Nations.
- Noordijk, J., van Loon, A.J., Kleukers, R.M.J.C. & E.J. van Nieukerken (red.) (2010). De Nederlandse Biodiversiteit – Nederlandse Fauna 10. Leiden: Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis.
- OECD. (2010). OECD Tourism Trends & Policies 2010. Paris: OECD.
- Peeters, P. (2004). Duurzaam vervoer voor Europees toerisme: Bijdrage aan colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk 2005. Antwerpen.
- Platform Groene Grondstoffen. (2008). Bio-based economy in Nederland. Sittard: EnergieTransitie/Platform Groene Grondstoffen.

OCF-themaraapport Toerisme

- PWC. (2004). Ontwikkeling duurzaam toerisme Amsterdam. Programma PMZ 2002. Amsterdam: PricewaterhouseCoopers.
- Rakhorst, A.-M. (2010). Nieuwe Energie. Nederland na het fossiele tijdperk. Heeswijk: Search Knowlegde.
- RIKZ. (2002). De betekenis van water voor recreatie en toerisme in Nederland. RIKZ RIZA Watervermenningen – Rapport RIKZ/2002.014. Den Haag: RIKZ.
- SER. (2010). Advies meer chemie tussen groen en groei – De kansen en dilemma's van een biobased economy. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Stichting Recreatie. (2005). Recreatie in de Oostvaardersplassen anno 2005. Den Haag: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum.
- Stichting Recreatie. (2008). De gevolgen van klimaatverandering voor recreatie en toerisme. Den Haag: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum.
- Toerisme Vlaanderen. (2008). Klimaatverandering en Toerisme. Brussel: Toerisme Vlaanderen.
- UNCTAD. (2007). FDI in Tourism: The Development Dimension. New York, USA/Genève, Zwitserland: United Nations Conference on Trade and Development.
- UNWTO-UNEP-WMO. (2008). Climate change and tourism: Responding to global challenges. Madrid, Spanje: World Tourism Organization.
- UNWTO. (2010). UNWTO World Tourism Barometer, UNWTO.
- Wackernagel, M. & Rees, W.E. (1996). Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on Earth. Gabriola Island, BC, USA: New Society Publishers.
- Wijnen, L. (2009a). Watervverbruik & Toerisme. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Wijnen, L. (2009b). Natuurbescherming & Toerisme. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Yeoman, I. (2008). Tomorrow's Tourist - Scenario's & Trends. Londen: Future Foundation.

Artikelen

- Eveleigh, M. (2008). Are we there yet? Geographical, December 2008, 54-56.
- Francis, J. (2008). The future of travel. Geographical, December 2008, 32-35.
- Hunter, C. (2002). Sustainable tourism and the touristic ecological footprint. Environment, Development and Sustainability, 4, 7-20.
- Kooten, G.C. van & Bulte, E.H. (2000). The ecological footprint: useful science or politics?. Ecological Economics, 32, 385-389.
- Klein, T. (2010). Meer doen met zon en wind. Reformatorisch Dagblad, 09-08-2010. Zie ook:
http://www.refdag.nl/achtergrond/groen/meer_doen_met_zon_en_wind_1_495321
- Recron. (2008). Gastvrij Nederland, 1, 1-16.
- Rowe, M. (2008). Goodbye fuel world. Geographical, December 2008, 44-48.
- Vriend, H. de & Schenkelaars, P. (2010). Biotechnologie: duur of duurzaam?. Milieudefensie Magazine, 2 -2010.
- Wackernagel, M., & Yount, J. D. (2000). Footprints for sustainability: the next steps. Environment, Development and Sustainability, 2, 21-42.

Wackernagel, M., Onisto, L., Bello, P., Alejandro Callejas, L., Falfan, I. S., Garcia, J. M., et al. (1999). National natural capital accounting with the ecological footprint concept. *Ecological Economics*, 29, 375-390.

Websites

- Alten, J. van & Hellinga, C. (2010). Waar haalt Nederland de energie vandaan? Geraadpleegd op 23 november 2010, van <http://www.fdselections.nl/energie/Opinie/Energievisie/articleType/ArticleView/articleId/14527/Waar-haalt-Nederland-de-energie-vandaan.aspx>.
- ANP. (2010). Plannen voor '5-sterrenhotel' in de ruimte. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.nu.nl/wetenschap/2344938/plannen-5-sterrenhotel-in-ruimte.html>.
- ANVR. (2003). Reisbranche werkt aan wereldwijd verantwoord reizen. Geraadpleegd op 28 oktober 2010, van http://www.anvr.travel/persbericht.php?persbericht_id=517.
- AZoM. (2008). Betere zonnecellen Dankzij Elektronen van nanodeeltjes. Geraadpleegd op 23 november 2010, van <http://www.azom.com/news.aspx?newsID=11366&lang=nl>.
- Bakas, A. (2010). Geraadpleegd op Dag maand 2010, van <http://www.bakas.com>.
- Bakkeren, H. (2010). Zon, Wind en Bio in 2050. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.fdselections.nl/energie/Opinie/Columns/articleType/ArticleView/articleId/15750/Zon-Wind-en-Bio-in-2050.aspx>.
- Bert. (2008). Twaalfjarige ontwikkelt revolutionaire 3D zonnecel. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.sync.nl>.
- Bewust op reis. (2010). Geraadpleegd op 6 december 2010, van <http://www.bewustopreis.nl>.
- Biotechnology Industry Organization. (2010). Biotechnology: Towards a Sustainable Future (2010). Geraadpleegd op 23 november 2010, van <http://www.biotech-now.org/2010>.
- Bois, R. du. (2008). Investeren in nanotechnologie is investeren in een beter milieu. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://beleggen.blog.nl/beleggingsadvies/2008/06/04/investeren-in-nanotechnologie-is-investeren-in-een-beter-milieu>.
- Decker, K. de. (2010). Hernieuwbare energie is een illusie. Geraadpleegd op 23 november 2010, van <http://www.lowtechmagazine.be/2010/10/genoeg-grondstoffen-voor-zonnepanelen-en-windturbines.html>.
- Dorren, G. (2008). Hoe nanotechnologie ons leven binnendringt. Geraadpleegd op 23 november 2010, van http://www.natuurenmilieu.nl/pdf/1000_hoe_nanotechnologie_ons_leven_binnendringt_zonder_dat_iemand_de_risicos_kent_april_2008.pdf.
- Financieel Dagblad. (2010). Stadsteelt: Van volkstuin naar agropark. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.fd.nl/artikel/20535487/stadsteelt-volkstuin-agropark>.
- Forum for the Future. (2009a). Tourism in 2023 – creating a sustainable tourism industry. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.forumforthefuture.org>.

- Hameeteman, R. (2010). Grote veranderingen beginnen klein. Geraadpleegd op 8 oktober 2010, van <http://hetnieuwewerkenblog.nl/grote-veranderingen-beginnen-klein/>.
- Iedereen een miljoen. (2010) Iedereen een miljoen. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.iedereeneenmiljoen.nl>.
- Kololo Game Reserve. (2010). Kololo Game Reserve. Geraadpleegd op 24 november, 2010, van <http://www.kololo.nl/>.
- Lansink, C. (2002). De reiziger en de toerist. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.intermediair.nl/artikel//28109/de-reiziger-en-de-toerist.html>.
- Meer, B. van der & Technische Universiteit Eindhoven. (2010). Zonnecellen: op naar 65 procent rendement. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.kennislink.nl/publicaties/op-naar-de-65-procent-rendement>.
- Physics Post. (2010). The future of biotechnology. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.physicspost.com/articles>.
- PMZ (2010). Geraadpleegd op 3 & 10 November 2010, van <http://www.pmztoerisme.nl>.
- Rathenau Instituut. (2010). Waarom belangrijk? Nano maakt het mogelijk. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.rathenau.nl/web-specials/nanodialoog/waarom-belangrijk.html>.
- Richard, M. G. (2010). Why Can't We Generate All Our Energy From Wind Power? Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://planetgreen.discovery.com/tech-transport/why-cant-we-generate-all-our-energy-from-wind-power.html>.
- Saeijs, J. (2010). Zonne- en windenergie verlagen de prijs van stroom. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.fdselections.nl/energie/Opinie/Columns/articleType/ArticleView/articleId/13976/Ook-zon-en-wind-zijn-leveringszekere-bronnen-van-energie.aspx>.
- SenterNovem. (2010). Nederlands bedrijf heeft wereldprimeur: biokolen. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.energieportal.nl/Nieuws/Bio-energie/Nederlands-bedrijf-heeft-wereldprimeur-biokolen-6904.html>
- Shamah, D. (2007). Israeli Nanotech Invention Provides Green Electricity. Geraadpleegd op 10 November 2010, van <http://www.megavolt.co.il/articles/Orionsolar2.html>.
- Shell. (2010). The energy future. Geraadpleegd op 10 november 2010, van http://www.shell.com/home/content/aboutshell/new_energy_future/.
- Stichting Het Nationaal Park De Hoge Veluwe. (2010). Geraadpleegd op 9 oktober; 22 november 2010, van <http://www.hogeveluwe.nl>.
- Sustainable Tourism Criteria. (2010). Geraadpleegd op 22, 23 & 29 november 2010, van <http://www.sustainabletourismcriteria.org>.
- Travelife. (2009) Travelife Training Website. Geraadpleegd op 4 september; 6, 7, 8 & 9 oktober 2009; 22 november 2010, van <http://www.travelife.eu/index.php?id=1>.
- Travolon. (2010a). Het reisbureau van de toekomst: de grote (r)evolutie? Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.travolon.com/your->

- [selection/travel-agencies-all-languages/nederlands/410-het-reisbureau-van-de-toekomst-de-grote-revolutie-.html](#).
- Travolon. (2010b). Toerisme in 2023: we groeien tot we ontploffen. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.travolon.com/your-selection/travel-agencies-all-languages/nederlands/409-het-toerisme-in-2023-we-groeien-tot-we-ontploffen-.html>.
- Wiens, B. (2008). The Future of Energy. Geraadpleegd op 6 november 2010, van <http://www.benwiens.com/energy3.html>.
- Wiki duurzame mobiliteit. (2010a). Elektrolyse. Geraadpleegd op 23 november 2010, van <http://wikimobi.nl/wiki/index.php?title=Elektrolyse>.
- Wiki duurzame mobiliteit. (2010b). Heeft elektrisch rijden zin als de elektriciteit uit kolencentrales komt? Geraadpleegd op 6 november 2010, van http://wikimobi.nl/wiki/index.php?title=Vraag_elektrisch_rijden.
- Wiki duurzame mobiliteit. (2010c). Zonne-energie. Geraadpleegd op 3 december 2010, van <http://wikimobi.nl/wiki/index.php?title=Zonne-energie>.
- Wikipedia. (2010). Sociaal/maatschappelijk/technologische singulariteit. Geraadpleegd op 23 november 2010, van http://nl.wikipedia.org/wiki/Sociaal/maatschappelijk/technologische_singulariteit.
- Zoethout, T. (2008). Corus denkt aan verf met zonnecellen op staal. Geraadpleegd op 10 november 2010, van <http://www.peopleplanetprofit.be/artikel.php?IK=1379>.

Bijlage 1: Demografische ontwikkelingen

Tabel 2.1: Veranderingen in bevolkingssamenstelling

Jaar	65 jaar of ouder in %	Aantal huishoudens x miljoen	Allochtone bevolking In %
2004	13,8	7,1	19,0
2015	17,3		21,1
2030	22,3	8,1	25,0
2038	24,0		
2050	21,9		

Bron: CBS Statline

Tabel 1
Participatie aan lange vakanties en aantal lange vakanties naar bestemming van enkele categorieën van de bevolking, 2009

	Omvang van de populatie	Participatie aan lange vakanties	Gemiddeld aantal lange vakanties per participant	Totaal aantal lange vakan- ties	w.v.	
					in Nederland	in het buiten- land
	x 1 000	%		x 1 000	%	
Leeftijd						
0- 5 jaar	1 010	78	1,85	1 450	52	48
6-12 jaar	1 420	84	1,83	2 180	47	53
13-17 jaar	940	81	1,84	1 410	32	68
18-24 jaar	1 300	66	1,74	1 500	30	70
25-34 jaar	1 770	76	1,82	2 440	32	68
35-44 jaar	2 390	79	1,87	3 520	34	66
45-54 jaar	2 330	75	2,05	3 570	29	71
55-64 jaar	2 050	78	2,51	4 030	38	62
65-74 jaar	1 340	77	2,30	2 360	46	54
75 jaar en ouder	1 010	42	1,94	820	50	50
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63
Samenstelling huishouden						
Alleenstaanden	1 880	60	1,89	2 140	24	76
Huishouden met als jongste een kind van						
0- 5 jaar	2 630	81	1,83	3 870	51	49
6-12 jaar	2 400	84	1,79	3 600	41	59
13-17 jaar	1 590	76	1,75	2 110	27	73
Huishouden met uitsluitend meerderjarigen	7 060	73	2,24	11 580	36	64
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63
Bruto huishoudinkomen						
tot 17 500 euro	1 430	53	1,57	1 180	45	55
17 500 tot 23 000 euro	1 430	58	1,89	1 550	49	51
23 000 tot 28 500 euro	1 520	64	1,79	1 710	43	57
28 500 tot 34 000 euro	2 340	73	1,98	3 320	45	55
34 000 tot 45 000 euro	3 080	78	1,91	4 570	40	60
45 000 tot 56 000 euro	2 160	83	1,93	3 420	36	64
56 000 euro en meer	3 590	90	2,36	7 550	28	72
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63

OCF-themaraapport Toerisme

Participatie aan lange vakanties en aantal lange vakanties naar bestemming van enkele categorieën van de bevolking, 2009 (slot)

	Omvang van de populatie	Participatie aan lange vakanties	Gemiddeld aantal lange vakanties per participant	Totaal aantal lange vakan- ties	w.v.	
					in Nederland	in het buiten- land
Woonprovincie	x 1 000	%		x 1 000	%	
Groningen	550	71	1,81	710	47	53
Friesland	620	72	1,90	860	49	51
Drenthe	470	70	1,89	630	42	58
Overijssel	1 080	74	1,84	1 460	38	62
Flevoland	360	77	1,94	540	36	64
Gelderland	1 910	77	1,97	2 900	38	62
Utrecht	1 150	76	2,15	1 880	34	66
Noord-Holland	2 450	76	2,11	3 910	36	64
Zuid-Holland	3 230	77	2,08	5 180	39	61
Zeeland	360	70	1,74	440	49	51
Noord-Brabant	2 320	74	1,96	3 380	34	66
Limburg	1 060	67	1,98	1 400	30	70
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63
Regionale indeling vakantiespreiding						
Regio Noord	5 550	74	1,98	8 140	39	61
Regio Midden	5 650	77	2,07	8 960	39	61
Regio Zuid	4 360	73	1,94	6 190	33	67
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63
Stedelijkheid gemeenten						
Zeer sterk stedelijk	2 810	71	2,14	4 280	34	66
Sterk stedelijk	4 360	78	2,02	6 870	36	64
Matig stedelijk	3 020	76	1,99	4 570	40	60
Weinig stedelijk	3 440	73	1,98	4 970	40	60
Niet stedelijk	1 940	73	1,84	2 600	37	63
Totaal	15 560	75	2,00	23 290	37	63

Bron: Continu Vakantie Onderzoek.

Staat 1 Vakantieparticipatie naar duur

	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2002	2005	2006	2007	2008	2009
	%						x mln					
Vakantieparticipatie	81	81	81	81	82	81	12,3	12,4	12,4	12,5	12,7	12,6
w.v.												
uitsluitend lange vakanties	40	40	40	39	41	39	6,0	6,2	6,1	6,1	6,4	6,0
uitsluitend korte vakanties	7	6	7	7	7	7	1,0	0,9	1,1	1,1	1,0	1,0
zowel lange als korte vakanties	35	34	34	34	34	36	5,3	5,3	5,3	5,3	5,3	5,6
Participatie aan lange vakanties	74	75	74	74	75	75	11,3	11,5	11,4	11,4	11,6	11,6
Participatie aan korte vakanties	41	40	41	41	40	43	6,3	6,2	6,3	6,4	6,3	6,6

Bron: Continu Vakantie Onderzoek.

OCF-themaraapport Toerisme

Uitgaven voor vakanties naar bestemming en seizoen

	Lange vakanties						Korte vakanties					
	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2002	2005	2006	2007	2008	2009
<i>mild enro</i>												
Nederland	1,9	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,0	0,8	0,8	1,0	1,0	1,0
Buitenland	8,9	9,6	9,7	10,3	11,8	11,4	0,9	0,7	0,7	0,8	0,8	0,9
Winter	4,1	3,9	3,8	4,2	4,5	4,8	1,0	0,8	0,8	0,9	0,9	1,1
Zomer	6,7	7,3	7,6	7,9	9,1	8,4	0,8	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
Totaal	10,8	11,2	11,5	12,1	13,5	13,2	1,8	1,5	1,5	1,7	1,7	1,9

Bron: ContinuVakantieOnderzoek.

Lange vakanties in het buitenland naar land van bestemming

	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2002	2005	2006	2007	2008	2009
	%						x 1 000					
België	7	7	7	7	6	6	970	980	900	920	970	890
Luxemburg	2	1	1	1	1	1	240	190	140	130	90	130
Frankrijk	20	16	16	15	16	16	2 650	2 170	2 190	2 090	2 370	2 290
Spanje	12	11	11	11	12	10	1 640	1 570	1 450	1 510	1 730	1 460
Portugal	2	2	2	2	2	2	240	260	230	250	300	330
Oostenrijk	8	7	8	8	7	8	1 030	1 000	1 120	1 130	1 070	1 180
Zwitserland	3	3	3	3	2	2	390	350	340	360	340	320
Groot-Brittannië	3	3	3	3	2	3	460	390	370	360	370	430
Noorwegen, Zweden, Finland	2	2	2	2	2	3	220	300	280	330	320	360
Denemarken	1	1	1	1	1	1	170	180	170	190	200	180
Duitsland	11	12	12	13	12	14	1 510	1 610	1 630	1 740	1 880	2 060
Italië	6	5	6	6	6	6	770	700	820	880	950	920
Griekenland	4	4	5	5	5	4	560	540	640	730	730	630
Hongarije	1	1	1	1	1	1	90	110	120	110	120	100
Tsjechië	2	3	2	2	3	2	290	370	320	310	380	290
Turkije	5	7	5	5	5	5	610	970	630	640	760	670
Egypte	1	2	2	1	2	2	80	210	200	200	260	220
Verre Oosten	1	2	2	2	2	2	140	240	240	290	280	300
Verenigde Staten	2	2	2	2	3	3	230	290	330	310	380	400
Caribisch gebied	1	1	2	1	1	2	70	180	220	200	160	230
Overige landen	6	9	9	9	10	8	840	1 190	1 170	1 210	1 460	1 210
Totaal	100	100	100	100	100	100	13 170	13 800	13 520	13 890	15 090	14 590

Bron: ContinuVakantieOnderzoek.

Bijlage 2: Uitspraken toeristisch managers over de toekomst

Quotes uit 'Future of Tourism' (Yeoman, 2008)

"Despite the current economic climate, we don't expect the desire to travel to dwindle, we expect it to grow and grow. We have no doubt that our passenger numbers will increase - it's an inevitable result of the pressure the airlines will come under. In shipping, fuel efficiency never used to be as much of a consideration as it is today - with fuel prices as they are, efficiency has become critical. This will fundamentally shape the way we will travel in terms of modes of transport, and the type of vehicles used within each mode. So, for example, no-one in their right mind is going to order fast ferries for the future." *Brian Rees, head of press and PR, P&O European Ferries*

"Young people are living more structured lives than ever before, and as we move towards 2020, the days of carefree, spontaneous travel will disappear in favour of more organised, planned and researched trips. Students and young travellers will continue to be trailblazers, craving adventure and experiences they can share, but they will also be very aware of how their travel will contribute to the rest of their lives. Working abroad, voluntary and conservation projects, and learning something new will all be high on the travel agenda." *John Constable, managing director, STA Travel*

"The world economic turmoil, if it continues for any significant amount of time, will cause discretionary travellers to re-evaluate their plans. The international tourism industry experienced a move in favour of more intra-regional tourism flows when terrorism first shook the industry. The economic turmoil and high energy prices will further consolidate this trend as less wealthy tourists are confronted with more expensive travel costs. In the short term, emerging tourist markets from the faster growing economies, such as China and India, are unlikely to generate sufficient tourists to fill the gap caused by the stalling Western markets. Thus, there will be a redistribution of tourist flows and expenditure, and the creation of new products to meet the needs of new tourists, but tourism is likely to continue to be regarded as the world's largest and most resilient industry." *Professor John Fletcher, economist and founder of the International Centre for Tourism and Hospitality Research, Bournemouth University*

"The next 15 years will be intriguing as high fuel costs are likely to see a return to the holiday habits of the 1960s and '70s, when customers took one long summer break abroad rather than the two more commonly taken at present. Climate change is also likely to see a change in seasonal visitor patterns, with the Mediterranean peaking in late winter/early spring and Northern European destinations in the summer. The skiing season will be severely truncated, with many lower resorts forced to recast themselves as summer destinations - a return to their original attraction for UK visitors during the 19th and early 20th centuries." *Justin Fleming, president, ABTA (Association of British Travel Agents)*

"More people will holiday at home if the substantial under-investment in UK tourism and infrastructure is reversed. Currently, there is little incentive for families to holiday in the UK as facilities tend to fall short of expectations, and holidaying in the UK is still costly. I believe short-haul destinations in Europe will continue to be the first choice due to the combination of good weather and affordability. To cope with the effects of the credit crunch, travellers will want to make the most of their holiday experiences with less impulse travel and more organised, planned trips. As travel companies become more affected by a lack of credit, people will move back towards the traditional travel agent or tour operator, in order to ensure a secure booking. But the industry will need to adopt a more flexible approach to the way in which they put packages together - one size no longer fits all." *Mike Atherton, managing director, Mantic Point, travel industry technology suppliers*

"The main issues for the next decades will be oil depletion and avoiding dangerous climate change. Both will lead to strong increases in the cost of energy, which will reduce the demand for air and car transport in favour of coach and train. This will substantially reduce travel speeds and thus travel distances, but overall, the numbers of nights and trips won't be affected. Tourist markets will simply shift from air and long-haul international to non-air, short-haul and domestic. Airlines and tour operators specialising in long-haul trips will run into trouble, while railways, coach companies and tour operators anticipating these trends will be the winners." *Associate professor Paul Peeters, Center for Sustainable Tourism and Transport, NHTV Breda University of Applied Sciences, The Netherlands*

"Space tourism is not a trend and will not be anything other than a yardstick by which the rich and stupid measure each other." *Tom Hall, travel editor, Lonely Planet*

"The cost of flying is totally tied to the cost of oil, so if oil is much scarcer and more expensive then flying should be too. This will mean fewer, bigger airlines and strict measures to make planes lighter. It would take a brave or desperate airline to do this, but passengers may be charged according to the combined weight of their bodies and baggage. One of the great challenges is reconciling how tourism can play a part in the economies of developing countries and how we can find alternatives to fuel-guzzling long-haul holidays. There's no answer to this right now, but it may lie in fewer, longer journeys, especially if the concept of a carbon allocation - for example, allowing for one long-haul flight a year - becomes a reality. Sustainable travel begins at home, and the travel industry needs to get a lot better at explaining how travel can be a force for good." *Tom Hall, travel editor, Lonely Planet*

"More and more destinations will become accessible, making the international tourism market more cluttered and bombarding potential visitors with increasingly sophisticated brands and products. People will have more and more diverse interests, and travel will increasingly be about the experience and participation. Niches are the future. Britain will need to ensure it has its own

'brag factor' to help it compete in this more cluttered tourism environment. Climate change may see Mediterranean destinations being shunned by tourists due to excessive heat, with Britain's resorts taking on the mantle of the place to go for sun and beach holidays. In the countryside, winery tours will become popular as some current crops are replaced in favour of vineyards." *Tom Wright, CEO, Visit Britain*

"We anticipate an increased demand for active, special-interest travel. The retired are likely to play an ever more dynamic role in society, and this will be reflected in the holidays they choose. Many will opt for a mix of simple breaks to familiar destinations, which they will probably book directly themselves, and organised holidays involving, for example, art, architecture, music, history, geography and the great outdoors, in which the opportunity to make friends and mix with like-minded individuals will be an important attraction." *Hugh Barnes, director of operations, ACE Study Tours*

"Consumers will expect more from their free time, and will want good value rather than cheap holidays. They will demand more of an experience from their holiday. Rather than simply the chance to lie on a beach for a fortnight, they will want to emulate the raft of TV and media travellers, as they come to realise that they can do the same things on their annual, or bi-annual break." *Paul Bondsfield, PR and sponsorship manager, Explore*

"In order to survive high fuel costs, the aviation industry has to fill aeroplanes to be as energy- and cost-efficient as possible. Consolidation, route rationalisation, more efficient operational procedures and low-cost competition will tend to moderate prices to enable airlines to fill seats, especially on popular routes." *Francesca Ecsery, general manager, Cheapflights.co.uk*

"More and more countries are increasingly dependent on tourism to bring in the revenue they need. So it's worrying that so many tourism businesses still haven't woken up to the daunting environmental, social and economic challenges that are about to engulf them. The massive impact that climate change, for instance, will have on tourism destinations and tourism businesses has only just begun to sink in. Add to that rising energy prices, water shortages, declining biodiversity, let alone concerns about wages, human rights and basic entitlements for employees in the tourism industry, and it looks very much like a 'perfect storm' of pressures that will have to be addressed without further delay. All the more reason to look to the industry leaders - companies that are already reducing costs while simultaneously building reputation and market share by putting the practice of sustainable tourism at the heart of their enterprises. This is now a fast-moving, extremely dynamic area: those that get it right will thrive; those that don't will perish and we are just beginning to see the first evidence of that as the impacts of climate change begin to bite." *Jonathon Porritt, co-founder and programme director, Forum for the Future*

De deelnemers

Miranda Bens
Stefanie Boomsma
Elena Cavagnaro
Moniek van Daal
Sander Elzerman
Gijs van Hesteren
Kirsten Jansen
Johan Kasper
Wilma Lankhorst
Leon van Rijckevorsel
Remco Timmermans
Bertus van der Tuuk

De literatuurlijst in het boek

- Boomsma, S. (2010). *Linking biodiversity conservation and tourism: A comparison between the strategies of IUCN NL, Wetlands International and Wildlife Alliance*. Wageningen University Department of Environmental Sciences Socio Spatial Analysis.
- Boschma, J., & Groen, I. (2006). *Generatie Einstein: Slimmer, sneller en socialer: Communiceren met jongeren van de 21ste eeuw*. Amsterdam: Pearson Education.
- Jansen, K. (2010). *Private protected properties in South Africa: Tourism as a tool for conservation and development?* Wageningen: Wageningen UR.
- Lankhorst, W. (2011). *Toerisme in Nederland in 2035* [Niet gepubliceerd].
- Lankhorst, W. (2010). *Transitie naar duurzaam toerisme: Casus WaalWeelde*. [Masterthesis] Breda: Imagineering Academy.
- Lansink, A., & de Vries-in 't Veld, H. (2010). *De kracht van de kringloop: Geschiedenis en toekomst van de ladder van Lansink*. Druten: BnM Uitgevers.
- Meyer, D. (2006, januari). *Caribbean tourism, local sourcing and enterprise development: Review of the literature* [Working Paper 18]. Pro-Poor Tourism Partnership. Verkregen van www.propoortourism.org.uk/18_domrep.pdf
- NBTC (Nederlands Bureau Toerisme & Congressen). (2008). *Destinatie Holland 2020: Toekomstvisie inkomend toerisme*. Nederlands Bureau Toerisme & Congressen.
- NBTC (Nederlands Bureau Toerisme & Congressen) -NIPO Research. (2010). *Duurzame vakantie: Ver van mijn bed of dichtbij huis*. Gepresenteerd bij Duurzaam toeristisch ondernemen in de praktijk, Utrecht.
- PGG (Platform Groene Grondstoffen). (2009). *Bio-based economy in Nederland: Macro-economische verkenning van grootschalige introductie van groene grondstoffen in de Nederlandse energievoorziening*. D. van der Hoeven (Red.). Sittard: EnergieTransitie.
- Wackernagel, M., & Rees, W. E. (1996). *Our ecological footprint: Reducing human impact on the earth*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
- Wijnen, L. (2009, december). Waterverbruik & toerisme: Deel 1 in een serie over de invloed van toerisme. *de Volkskrant*.
- WTO (World Tourism Organization) & UNEP (United Nations Environment Programme). (2008). *Climate change and tourism: Responding to global changes*. Madrid: World Tourism Organization.

Het boek

Duurzaam Denken Doen

Inspiratieboek voor onze gezamenlijke toekomst

Jan Jonker (eindredactie) en team van het project 'Our Common Future 2.0'

2011, 1ste druk, ISBN 978 9013090086

Omschrijving

Hoe ziet ons leven eruit in 2035? De doemscenario's van smeltende ijsbergen en vervuilde rivieren kennen we inmiddels wel. Maar kan het ook anders? Wie goed om zich heen kijkt, ziet dat er al veel gaande is. Steeds kritischer kijken we naar onze manier van wonen, werken, reizen, produceren en consumeren, leren en gezond blijven. We worden ons bewuster hoe het beter kan. Maar hoe versnellen we de verandering die we willen? Dit boek wil een positieve bijdrage leveren aan die verandering met tips, inspiratie en een agenda voor de toekomst.

Een groep van ruim 400 vrijwilligers heeft zich in het project 'Our Common Future 2.0' een jaar lang gebogen over de vraag hoe we kunnen doorstarten naar een meer duurzame toekomst.

Deze unieke denktank heeft de basis gelegd voor dit boek. Het gaat in op negentien actuele thema's, van economie tot spiritualiteit en van leiderschap tot afval. Voor elk van die thema's wordt een visie neergezet en worden tips gegeven. Samen levert dat een schat aan ideeën op voor iedereen die wil bijdragen aan een duurzame maatschappij. **Duurzaam Denken Doen** wil bijdragen aan positieve veranderingen voor de wereld van morgen.

Van elk verkocht exemplaar van dit boek gaat één euro naar de Stichting OCF 2.0 voor onderzoek op het terrein van duurzaamheid.

Verkrijgbaar als boek en e-book bij de Kluwershop:

www.kluwershop.nl/management/details.asp?pr=15241